

DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
HITTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

**RÉVÉSZ IMRE TEOLÓGIAI GONDOLKODÁSÁNAK
BEMUTATÁSA**

HITTUDOMÁNYI DOKTORI ÉRTEKEZÉS
A RENDSZERES TEOLÓGIA TÁRGYKÖRÉBEN

Készítette:
LOVÁSZ KRISZTIÁN
református lelkipásztor

Témavezető:
DR. FAZAKAS SÁNDOR
egyetemi tanár

DEBRECEN
2024

I. A TÉMAVÁLASZTÁSRÓL

Aki a Debreceni Református Kollégium Kistanácstermébe látogat és megnézi az 1967-ben Révész Imréről készült festményt, az mélyen elgondolkodik, sőt, szinte megütközik azon a színvilágon és az abból fakadó hangulaton, ami a vászonnról átjön. A kontrasztot elsősorban a többi, sokszínű és finom vonalakat bemutató képpel való összehasonlítás adja, ugyanakkor magától értetődő természetességgel vetődik fel a miért kérdés, miközben az ábrázolt személy életének és munkásságának legfontosabb pillanatait próbáljuk megidézni.

Ezen a festményen a fiatal Révész Imre látható, akinek sokatmondó kéztartására nem lehet nem odafigyelni. Ujjait imádkozó alaphelyzetben, de lefelé mutató, rácsszerű illesztésben tartja, amely attól feltűnő, hogy a rácsozat vonalai a háttérben is megjelennek, mintegy valamilyen korlátok közé szorított helyzetet sugallva. Mintha vádlottként a sivár börtönfalak között állna, figyelve bírái vádjaira úgy, hogy ebben a mártírszerepben egy csepp színjáték vagy mesterséges póz sem érzékelhető. Tekintetén fáradság látszik, amely így sem tudja eltakarni tartását és koncentrált figyelmét, amely mintha a vele szemben lévő szavak nélkül is a konzekvenciák és/vagy az ítélet kimondására buzdítaná. Egy elszíntelenedő világ kívülről egyhangú gyermeke ő, akin nincs semmi feltűnő, vagy csodálni való, mégis kiállításában és tekintetében ott van a veszített helyzetben megőrzött méltóság szimbóluma.

1977-ben – a fentihez hasonlóan szintén Félegyházi László műveként – újabb festmény készült róla, amely a Püspöki Hivatalban található. Az elsőhöz képest színesebb egyéniségként ábrázolja Révészt, jóllehet külső szemmel nézve mégis lehet hiányérzete a nézőnek. Egyszerű, puritán környezetben, viszonylag meleg színekkel dolgozik úgy, hogy határozottan élénk a vonalvezetése, amely reálissá, fényképszerűvé teszi az alkotást. A kéztartása itt sem mellékes, hiszen a szépen kidolgozott ujjak egymást támasztják úgy, hogy a két hüvelykujj nem szokványos helyzete valamilyen bizonytalanságra, nyugtalanságra, vagy éppen tépelődésre utal. Tekintetéből mintha egy békés-optimista-jókedvű kisfiú nézne vissza, akinek őszülő haja és bajusza tekintélyt parancsolóan üzen a bölcs, kimért és intellektusában ragyogó jellem erejéről.

Stílusjegyeiben hasonlít a többi püspök bizonyos fokig romantikus megjelenítéséhez, azaz a jót szépen, az elegánsat kifejezőn ábrázolja, hogy a papi tekintély felismerhető legyen rajtuk, s úgy lássák őket, mint a református egyház oszlopaikat.

Mennyi mindent sugall ez a két festmény, amely azt a személyt hivatott bemutatni, aki a 20. század első felében a magyar református egyház és teológia meghatározó alakja volt! Joggal merül fel a kérdés, hogy akkor most melyik az igazi Révész Imre arc. Ki az a Révész Imre, akiről alig vannak személyes emlékek, még kevésbé – több kortársától (Baltazár Dezső, Ravasz László, Darányi Lajos) eltérően – legendák, akit az egyházi kollektív emlékezet kissé zavarba ejtetten kezel, de szellemi örökségét mégis kikerülhetetlennek tartva, folyamatosan idéz? Ki az, aki európai kitekintésű egyháztörténész és teológus volt, aki Debrecenbe régóta várt lelki vezetőként érkezett, akinek igehirdetéseit tömegek hallgatták szívesen, akinek püspöki szolgálata mindvégig teher volt az életén, aki hivatalos szolgálatának utolsó erőfeszítéseit is egy biblikusabb és reformátoribb egyházszervezet felé való elindulásra áldozta?

Ki az a Révész Imre, aki feltűnést keltett püspöki tisztségének az egyházkerület felé való – háromévenkénti – felajánlásával, majd 1949-es lemondásával? Ki az, aki úgy érezte, hogy az 1948-as *Egyezmény* aláírása kikerülhetetlen szükség a reformátusság jövője – reménység szerint – kedvezőbb alakulásához? Ki az, aki az egyháztól való eltávolodásával akadémikusként még hosszú évekig mértékadó szintet képviselt a tudományos körökben, s akinek – végakarátának megfelelően – nemcsak díszes, de még nyilvános temetése sem volt?

A két festményhez hasonlóan lehet őt ellentmondásosnak, vagy talán barátságosabban szólva kérdéseket ébresztő személynek nevezni, akinek a sorsa – túlzások nélkül, vagy némi túlzással – prófétainak is mondható, hiszen a magára maradottság, a tépelődés és a kételkedés terhe életének minden egyes szakaszán tetten érhető. A bibliai próféták nagy alakjainál mindezek a nyomorúságok jelen voltak.

Ki volt tehát ez a Révész Imre? Hogyan szól hozzánk, 21. századi örököseihez? Miért érdemes az újragondolásra az ő páratlan mennyiségű és minőségű szellemi hagyatéka? Nem akarunk személyi kultuszt építeni Révész Imre körül, egyrészt azért, mert ő tiltakozna ez ellen a lehangosabban, másrészt azért sem, mert az ő alakja erre nem is alkalmas, hiszen a közvélemény előtt nem volt hangos ellenálló, nem jött vissza '56-ban, egyszer gyávának, másszor árulónak bélyegezték, s nyugdíjas korában az egyházi közéletben is mellőzték.

Mégis azért érdemes az ő életművének felkutatásába és bemutatásába belevágni, mert műveltsége, tisztánlátása, becsületes és lelkiismeretes küldetéstudata, illetve elhívó Istene iránti, akár a vértanúságot is vállalni kész elköteleződése segíthet az utókor egyházi köreinek, különösen is a teológus és lelkipásztor nemzedékeknek a koruk támasztotta kihívások közötti helytállásban. Révész lelkészként, professzorként és egyházkormányzóként érték- és időtálló meglátásokkal segítette saját korának gondolkodását és döntéshozó folyamatait. Gazdag szellemi munkásságának (rész)eredményeit olykor még saját kora sem ismerte fel maradéktalanul, ezért jelent különleges kihívást a mindenkori magyar református teológiai kutatások számára is.

Ebben a dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassunk egy olyan személyt, akinek újra a felejtés homályából kell előlépnie, elsősorban írásaival, de tetteinek a tükrében is sok mindent elénk adhat a magyar református teológia szellemi kincseiből. Szeretnénk a róla kialakult képet a leszűkítések és a skatulyázások tévútjai alól felszabadítani és azt részletesebben és mélyebben cizellálni. Ebben a törekvésünkben a jóindulatú, de szűk látókörű kategóriákra, mint például hogy csak egyháztörténész volt, és a rosszindulatú feltevésekre, például hogy horthysta, vagy marxista volt, egyaránt hangsúlyos figyelmet fordítunk. Ebben a szándékunkban előre haladva már most kijelenthető, hogy a fent említett két festmény által vázolt Révész-arc sokkal több oldalát ismerhetjük meg.

Célunk továbbá az, hogy a rendelkezésünkre álló források alapján – a valóságot jobban tükröző módon – nyilvánosságra kerüljön az az életpálya, amely Révész Imre stílusjegyeivel és gondolkodásának alapjaival ma is hasznunkra lehet. Újszerűségünk abban áll, hogy több, eddig nyilvánosságra nem került írása nyer publicitást, amelyek nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy igazolást és szélesebb körben felismerést nyerjen az, hogy ma miért éri meg az ő teológiai gondolkodásával foglalkozni.

II. A RÉVÉSZ-KUTATÁS JELENLEGI ÁLLÁSA

II.1. Révész-pályakép

Ifj. Révész Imre (Pápa, 1889. június 30. – Budapest, 1967. február 27.) református lelkész, teológiai tanár, egyháztörténeti professzor, tiszántúli püspök. Révész Imre 1912 és 1949 között a magyar református egyház és teológiatörténet egyik legmeghatározóbb alakja volt.

Pápán született, a Révészek református teológus-családjába. Kassai kisdíák éveit és az érettségét követően 1907-ben került a kolozsvári teológiára, ahol a hároméves képzés alatt fokozatosan értette meg a vallás és a filozófia lényegét, az egyház küldetését és a „teológiai egzisztencia” értelmét. Ebben olyan tanárok segítettek, mint Ravasz László, Bartók György, Nagy Károly, Schweitzer Sándor, Pokoly József, Kenessey Béla, Kecskeméthy Csapó István, Szász Domokos vagy Böhm Károly, akik a tudományos képzésben és az egyházi élet gyakorlatiasságában, a korszerű liberalizmus szellemében segítettek neki. Ebben az időben szívesen vett részt az egyre pezsgőbb diákéletben (Vasárnapi iskola, Bethlen Gábor kör). John Mott 1909-es kolozsvári evangelizációja után személyes kegyessége új irányt és hitvallásos formát kapott.

Az 1910/11-es tanévet a délfrancia Montauban teológiai fakultásán töltötte, tanítványa lett Émile Doumerguének, a kor legelismertebb Kálvin-kutatójának, akinek hatására kimondott célja lett az egyetemes és a magyar kálvinizmus alapjainak kutatása. A Pokoly Józseftől tanult alapokat és Doumergue kutatási módszerét alapul véve, egyháztörténeti kutatásaiban elsősorban nem az adatolás, hanem leginkább az események mögötti szellemtörténeti mozgatórugók érdekelték, melyek segítségével egyre mélyebbre látott az evangélium, egyén és társadalom, illetve a tan, szervezet és élet hármasságának megismerésében és egymásra való hatásában is.

A hazatérést egy rövid kassai segédlelkészség követte, majd 1912-ben elfogadta a kolozsvári egyháztörténeti tanszék meghívását, s lett helyettes, majd rendes tanár (1914). Magántanári értekezését 1913-ban – *A tudományos egyháztörténetírás* címmel – adta be. Rácz Lajos sárospataki tanár elismerő hangon írt erről a dolgozatáról, amelynek felfogásához „csak a jövő történetírása fog közeledni”. Az 1915-ben írt tanári székfoglalójában pedig az is megjelenik, hogy mindezt a tudományosság és gyakorlatiság követelményei szerint, a lelkipásztornévelés szolgálatába kívánja állítani. A magyar protestáns egyháztörténet időszerű keresztyén életmintáit mutatta be. Ezek jegyében születtek meg nagyobb művei: Dévai Bíró Mátyás tanításai (1915), Bod Péter, mint történetíró (1916). S eközben az *Erdélyi Közlöny*, a *Református Szemle* és a *Protestáns Szemle* folyamatosan adta közre tanulmányait.

1920 májusában – miután meghívták lelkésznek – Debrecenbe költözött. Az 1921–23 között általa szerkesztett *Hit és Élet* folyóirat és egyetlen prédikációskötete, *Az Ige fénye* (1923) alapján látható, hogy nagy aktivitással, hitvalló és reformatori alapokon prédikált és európai színvonalon végezte és publikálta kutatásait. Erre az időre esett, amikor meghirdetett egy új teológiai irányt, a lelki kálvinizmust, amelyet a francia kálvinizmus, a magyar tradicionális konfesszionális, az érték-teológia, az idealista szellemtörténet és személyes hite érlelt meg úgy, hogy az Igét tette a teológia mértékévé.

Az 1920-as évekre esett néhány Kálvinról szóló Doumergue-könyv és tanulmány lefordítása, illetve több tankönyvének a szerkesztése és a mértékadónak tekinthető *A magyarországi protestantizmus történelme* (1925), amivel többek között Hóman Bálint bízta meg. A hitüket tisztábban látni és gyakorolni kívánók számára megírta az *Öntudatos hit c. kátéját* (1929), amelyet a gyülekezeti hitvédelem jegyében szerkesztett meg.

1927-ben megszerezte az egyetemi magántanári habilitációját, majd 1930-ban Pokoly József utódként a Tisza István Tudományegyetemen elfoglalhatta az egyháztörténeti professzori széket. A kutatás és a nevelőmunka terén végre kiteljesedhetett, hiszen ez a nyolc év a legjelentősebb műveinek a megszületését hozta el. Nem a teljesség igényével, de említést érdemelnek a reformáció eszmeáramlatairól (1931), Draskovich György polemikus iratáról, Bucer Márton magyar és erdélyi hatásairól (1933), vagy a kálvinista Rómáról, Debrecenről (1934) szóló írásai. Szinte egyedinek mondható az 1562. évi Debrecen–egervölgyi Hitvallás és Tridentinum (1934) elemzése, s kinyomozta a Blandrata György által felterjesztett iratnak az eredetét a *Kálvin az 1564-i nagyenyedi zsinaton* (1934) című írásában. 1935-ben egy ORLE közgyűlésen elmondta a „*Presbiteri rendszerű-e a Magyarországi Református Egyház?*” című előadását, amely azóta is nagy hatással van a református egyházszervezetet biblikusan és kálvini módon látni akarókra. Ebben az évben megkapta a Corvin-koszorút is. Ennek az időszaknak mégis a legértékesebb és az előzőek eredményeit is felsorakoztató darabja az 1938-ban kiadott *Magyar Református Egyház történetének I. kötete*. Rudolf Müller – akkor hallei, később tübingeni professzor – ennek egyharmadát német nyelvre is lefordította. A még háromkötetesre tervezett folytatás azonban már nem születhetett meg, mert 1938 nyarától egy új kihívás várt Révész Imrére.

Révésznek, egyházlátása és tudományos felkészültsége okán hamar be kellett állnia a közegyházi feladatok sodrába. 1923-ban Baltazár Dezső püspök mellett egyházkerületi főjegyző, 1925-ben konventi, 1928-tól zsinati tag lett. Az 1932/33. és az 1937/38. tanévekben az egyetem dékánjaként, illetve 1933/34-ben prodékánként szolgált. Külső szemmel tehát nem meglepetés az 1938-as püspökké választása. Ugyanakkor ez időben különösen is hangot adott annak, hogy a püspöki tisztség nem egyeztethető össze a református egyházszervezet zsinat-presbiteri jellegével. Mindezek ellenére belső kényszerűségből elvállalta a tiszt betöltését, de csak úgy, hogy háromévente felajánlotta lemondását, amelynek 1941-ben és 1945-ben eleget is tett.

Az 1938–49 közötti időszak alkotóereje második nagy korszakának tekinthető. Teológiai és közéleti műveltsége és a disztinválásra képes éleslátása ugyanúgy, mint higgadt ügy- és helyzetkezelése segített neki egy sajátosan kritikus, de építő hang megszólaltatásában. Felismerte, hogy semmi jót nem hozhat a revizionista törekvések érdekében szorosra fűzött kapcsolat a hitleri Németországgal. Tudta, hogy egy múlttal szembenező társadalmi fejlődésnek szükségszerűen be kell következnie, mert enélkül nincs politikai előrehaladás. Azt is kimondta, hogy hazánk demokratikus újjáépítésében a lelkeszi karnak nagy szerepe lesz, ezért mindenhol ott kell lenniük, ahol a segítségüket kérik, ahol a református egyház vitális kérdéseit is előmozdíthatják, de csak addig, amíg mindez lelkipásztori tisztükkel nem összeegyeztethetetlen.

1944 ősztől kezdve maga is részt vett a közélet megszervezésében, de csak a magyar kormány megalakulásáig: tagja lett a Debrecen irányító ötfős igazgatósági hatóságnak, átmenetileg elvállalta a tankerületi főigazgatóság és tanfelügyelőség vezetését, bekerült az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, ahol a politikai bizottságba is megválasztották. Mindezt pártonkívüliként vállalta el. 1948-ban megindultak az állam és az egyház közötti tárgyalások. Többek között iskolaügyi kérdések, személycserék, az egyház és a demokrácia viszonyának deklarálása, és a be nem tartott ígéretések szegélyezték a megállapodás véglegesítését: az *Egyezmény* református részről 1948. október 7-én az ő aláírásával született meg. A „szabad egyház szabad államban elv” elismerése mégsem valósulhatott meg az állam szűkítette keretek miatt.

Ezekben az években az egyházkormányzati mellett különösen is az igehirdetői feladatok elvégzésére koncentrált, amelynek magas szintű művelését több mint száz kéziratot igehirdetése igazolja. Fáradhatatlanul látogatta és pásztori odaadással bátorította a tiszántúli reformátusságot. Tudományos területen is igyekezett helytállni, hiszen ekkor jelent meg az *Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből* (1943), a *Tegnap, és ma és örökké* (1944) gyűjteményes kötete, vagy *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés* (1947) c. írása.

Az 1935-ben a Magyar Tudományos Akadémián kapott levelezős tagságát 1948-ban rendes tagság követett, amelynek székfoglalóját a *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban* címmel mondta el. A második világháború okozta, a hétköznapi élet átélte folyamatos létbizonytalanság, az állammal folytatott, kiszámíthatatlan irányokat vett tárgyalások és az egyházban sokszor meddőnek bizonyuló viták lelkiileg és testileg felőrölték, ezért 1949. szeptember 1-jén nyugdíjba vonult. Elsősorban mint nyugalmazott egyetemi tanár az MTA megbízásából kutatott és írt: nagy monográfiái készültek ekkor: Sinai, Domokos, Bécs Debrecen ellen. Több tucat opponensi véleményt készített. Ekkor született a Ravasz Lászlóval való levelezése, mely felbecsülhetetlen korrajz és önfeltárulkozás. Bár nem egyházi alkalmazott, mégsem hagyta hidegen az egyházi élet: az asztalfiókjának született Kádár Imre-könyv recenziója (kéziratként), és a *Vox clamantis in deserto* c. irat, *Magános tépelődéseim* alcímmel. Viszonylag kiterjedt levelezést folytatott tanítványaival (Költő Gyula, Szabó Gábor). 1967-ben Budapesten hunyt el: szűk családi körben temették el Debrecenben.

II.2. Révész-kutatás

Előjáróban megállapítható, hogy Révész Imre munkásságáról ugyan születtek cikkek, megemlékezések, recenziók és kisebb-nagyobb műveiről ismertetések, de egységes értékelés még nem jelent meg róla. Ezért ezen dolgozat megírását az a szándék vezette, hogy minél szélesebb, elsősorban teológiai és amennyiben indokolt, történelmi kontextusban elhelyezve, minél több primer forrás bemutatásával megtörténjen egy részletesebb Révész-arc kiábrázolása.

Az ebben a fejezetben szereplő cím részletes tárgyalása előtt két alapvető megjegyzést szükséges tenni. Az első, hogy a tőle származó publikált forrásanyag (egyháztörténeti, igehirdetői, egyházkormányzati témákban) nagyon gazdag, de ezek mellett legalább annyira

jelentős a publikálatlan dokumentumainak a száma is. A második megjegyzés pedig az, hogy ennek az életműnek a bemutatása ezzel a dolgozattal nem lehet teljes és lezárt, sőt, még sokáig és többeknek kínál majd kutatási lehetőségeket, mivel az információk gazdagsága egy széles körű és differenciált munkát tesz lehetővé, amely ha lépésenként is, de nagyban hozzájárulhat nemcsak egy református lelkész, tanár és egyházi vezető megismeréséhez, hanem rajta keresztül a 20. századi magyar teológiai gondolkodás eredményeinek és a magyar református egyház története eseményeinek, kríziseinek tisztábban látásához is.

Amikor ez a dolgozat megszületik, sok évtizedes kötelességnek és adósságnak próbálunk eleget tenni. Annak, amelyet a Révész Imre halála utáni nemzedékek teológiai látásuk és szellemi igényük szerint fogalmaztak meg és bízta annak teljesítését egy új évszázadra, megfelelő időbeli távlat biztosította keretek közé utalva azt. Barcza József kimondottan remélte, hogy „*akad majd a XXI. században Révész Imre monográfiájának – őt helyi, idői és tematikai összefüggésekben kívülről és felülről látó, de őt belülről is értő – hozzá méltó, illetékes megírója*”.¹ Az utolsó félmondat nagy teherként nehezedik rám, hiszen felelősséget kíván, de annyi biztos, hogy a nagy igyekezettel és jóindulattal végzett kutatás célja a belülről való megérteni akarás volt.

Minden kutató csak levett saruval léphet be ebbe a különös világba, ahol egy pillanatra sem szabad Révész Imrénél az embernél megállni, sokkal inkább fel kell ismerni a magán mindvégig túlmutatni akaró szándékot, amelynek éppen ő adott hangot az egyházkerülettől való elköszönésekor: „*mikor innen elmegyek, még eltűnő árnyékom se zavarja többé az Ő királyi arcának akkor majd bizonyára még teljesebben felragyogó fényét.*”² Nem mellékes tény, hogy ez az idézete eredetileg az 1938. októberi püspöki székfoglalójának az utolsó soraiból való, amely sajátos keretes szerkezetet ad egyházkerületi szolgálatának. Először előre bocsátja, majd számot ad arról, hogy a tisztség viselése a maga testet-lelket összeroppantó súlyával nem feltétlenül változtatja meg a személyiséget, noha mély nyomokat hagy rajta.

A Révész-kutatás ma már nyilvánvalóan azzal jár, hogy a közvetlen főszereplők, a szemtanúk, vagy a másodsorban, tehát a közvetve érintettek száma szinte teljesen elfogyott. Ugyanakkor ez a megváltoztathatatlan tény lehetőséget kínál arra, hogy minél többször és minél pontosabban szóhoz jusson maga az érintett a maga látásmódja és sajátos véleményalkotása szerint.

A feltárt anyagok ismeretében csaknem ugyanaz állapítható meg, amit Kocsis Elemér Révész születésének centenáriumi megemlékező előadása elején az egyházkerületi tevékenységével kapcsolatban megfogalmazott, miszerint a „lehetetlenre” teszünk kísérletet.³ Ugyanakkor a püspökutód azt sem felejtette el hangsúlyozni, hogy Révész egyházkerületi vezetőként legalább olyan jelentős volt, mint egyháztörténésznek és

---

¹ BARCZA JÓZSEF: *Révész Imre, az egyháztörténész*, in: *Confessio* 1989/3. sz., 25–31, 30.

² RÉVÉSZ IMRE: Utolsó jelentés az egyházkerületi közgyűlés számára. In: Uő: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*, Budapest, Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 128–140, 131.

³ KOCSIS ELEMÉR: *Révész Imre, az egyházkerületi vezető*, in: *Confessio* 1989 (13.)/3. sz., 11–17, 11. Kocsis Elemér 1989. május 17-én a Debreceni Református Kollégiumban harmadmagával (Barcza Józseffel és Czeglédy Sándorral) tartott előadást Révész születésének 100. évfordulója alkalmából.

igehirdetőnek. „Az utókornak – és ez már a mi nemzedékünk – sokat kell tennie azért, hogy lerója adósságát e valóban nagy formátumú egyházkormányzó iránt...”⁴

Az utókor, ha töredékesen is, de számos formában próbálta értékelni és a helyére tenni ennek a sok évtizedes munkásságnak az eredményeit. Szükséges tehát egyfajta keresztmetszetet adni ezekről, amely a teljesség igényétől ugyan távol esik, de a révészi tudományos gondolkodás és lelkipásztori szolgálat legfontosabb és legjellegzetesebb alkotásait felsorakoztatja. Révész korának teológiai összetettsége és politikai kataklizmái miatt érdemes lenne a révészi gondolatokat kortársaival való reflexiók mentén megmutatni, a teológiai impulzusokat, azok felismeréseinek recepcióját, netán a konkuráló nézetek egymást kioltó világát, sűrűn szőtt mintáit jellemezni, de ez túllépné ennek a kérdésfelvető dolgozatnak a terjedelmi korlátait.

Halála évében (1967), vagy egyéb *évfordulók* alkalmával több olyan értékelés is született, amelyek azért értékesek, mert a kortársai és egykori tanítványai véleményét tartalmazzák.⁵

Külön említésre méltó a születésének 100. évfordulóján – 1989 májusában – szervezett debreceni megemlékezés, ahol három megközelítésből került felidézésre a munkássága: mint egyházkormányzó, mint egyháztörténész és mint igehirdető.⁶ Ezek a megemlékezések igyekeztek a leghitelesebb képet adni Révészről. Kocsis – többek között – kijelentette, hogy ő volt „az egész magyar református egyház legpresbiteriánusabb püspöke”.⁷ Barcza már ekkor kimondta, hogy „az ő egyháztörténészi, lelkipásztori és püspöki munkássága szerves egészet alkot, áthatja egymást, egy töből fakad. Nem három énje volt. Őt egyháztörténészként megérteni is csak teljes emberként lehet.”⁸ Czeglédy a hűség írásmagyarázatainak, a gyülekezet hittudata kiábrázolásainak és a hatalmas történelmi tudásának értékét együtt nevezi „művészinak”, mert Révész számára „a prédikációban az Isten jelenlétének ünnep-volta realizálódik”.⁹

Ebbe a csoportba sorolható, sőt, egyenesen unikumnak tekinthető a Ravasz Lászlóval folytatott levelezése¹⁰ is, amely a személyességen túl többször nyújt értékelő gondolatokat, továbbá egykori tanítványa, majd titkára, Szabó Gábor – asztalfióknak írt – visszaemlékezései¹¹ is segíthetnek életének megértésében.

---

⁴ KOC SIS ELEMÉR: *Révész Imre, az egyházkormányzó*, 17.

⁵ Ebbe a kategóriába tartozik Költő Gyula (1964/65), Kathon Géza (1967), Pákozdi László Márton (1985?), Bucsay Mihály (1967 és 1974), Tóth Endre (1967), Bottyán János (1967), Koncz Sándor, Makkai László, Barcza József és Nagy Sándor visszaemlékezése.

⁶ Révész Imre tudományos ülészak, 1989. május 17. Debrecen. A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Teológiai Akadémia szervezésében Kocsis Elemér, Barcza József és Czeglédy Sándor tartottak előadást. A családi beszámolókból tudjuk, hogy ezen a konferencián Szabad György – későbbi országgyűlési alelnök – is felszólalt, de fejből mondott Révész-méltatása nagy valószínűséggel nem került lejegyzésre.

⁷ KOC SIS ELEMÉR: *Révész Imre, az egyházkormányzó*, 12.

⁸ BARCZA JÓZSEF: *Révész Imre, az egyháztörténész*, in: *Confessio* 1989 (13.)/3. sz., 25–31, 30.

⁹ CZEGLÉDY SÁNDOR: *Révész Imre, az igehirdető*, in: *Confessio* 1989 (13.)/3. sz., 17–25, 20.

¹⁰ RÉVÉSZ–RAVASZ levélváltások. A kezdetektől [1926]–1959-ig. DRK Nagykönyvtár kéziratára R 7533; RÉVÉSZ–RAVASZ levelezés 1960–1966. DRK Nagykönyvtár kéziratára R 7534.

¹¹ A Révész nyugdíjba menetele után hátrányos helyzetbe került és élete végéig méltatlanul kezelt Szabó Gábor nagy gondot fordított arra, hogy egykori püspökének, tanárának, s egyúttal lelki atyjának életét minél alaposabban megörökítse. Hagyatékából kiderül két fontos dolog: az egyik, hogy éveken keresztül pontosította

Egyháztörténeti munkásságának lenyomatai évtizedek múlva is megmaradtak. Az 1949-ben kiadott nagy terjedelmű egyháztörténeti összefoglaló mű¹² elé Révész egy viszonylag hosszú – tízoldalas –, tartalmas előszót írt. A jóval később, 1985-ben kiadott, Bucsay Mihály szerkesztette egyháztörténeti munka¹³ bibliográfiája alapján az is megállapítható, hogy a maga tizennégy említett forrásával akkoriban messze ő volt a legkiemelkedőbb hivatkozási pont. Mindkét könyvet tankönyvként használták a teológus nemzedékek, diáknyelven az elsőt „Nagy-Bucsaynak”, a másodikat „Kis-Bucsaynak” nevezve.

Révész 1936-ban szerkesztett egyháztörténeti könyvét¹⁴ a 90-es évek elején újra kinyomtatták és a Debreceni Református Gimnáziumban tankönyvként használták 2015-ig. Az 1990-es évek teológiai oktatásában szintén tankönyvként szerepelt a Révész egykori órai előadásai alapján Segesváry Lajos által lejegyzett, majd szerkesztett, *Az egyháztörténelem alapvonalai* című kiadvány.¹⁵ Egyéb tankönyveket és egyháztörténeti monográfiákat is írt,¹⁶ amelyek az 1920-as években segítették a diákok munkáját, illetve hatottak a korabeli (egyház)történeti látásmód alakulására. Zoványi Jenő igyekezett részletesen is bemutatni az általa írt tankönyveknek a listáját.¹⁷

A nem kimondottan egyháztörténeti jellegű, sokkal inkább egy szélesebb teológiai gondolkodást bemutató *Magyar református önismereti olvasókönyv*¹⁸ tanulmányai között szintén kiemelt helyet kapott, hiszen egy tucat cikkéhez kerülhet közel az olvasóközönség. Ez az 1997-ben készült kiadvány több mint jelzésértékű abban a tekintetben, hogy halála után 30 évvel is elengedhetetlen az ő látásmódja és tudása az egyházi élet alakításában és az egyházkép tisztázódásában.

Barcza József nemcsak a folyóiratokban mutatott rá a révészi életmű értékére, hanem az ő szerkesztésében került kiadásra Révész személyes visszaemlékezése, valamint néhány nagyobb jelentőségű levele és beszéde is.¹⁹ Ez a szerkesztői munka abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy széles kitekintésben igyekezett magyarázó jegyzetekkel segíteni a mindenkori olvasót. Így elsősorban személyek, események és levéltári források kerülnek részletes bemutatásra. Továbbá a kutatóprofesszor több ízben tartott előadást, vagy írt

---

megemlékezéseit és igyekezett minél több eredeti forrást – leveleket, újságcikkeket – megőrizni abból a korból, a másik pedig, hogy az ő kezében még ott lehetett Révész – azóta elveszett – „Naplója”, amit a püspök is említ, s amiből Szabó többször szó szerinti idézetekkel támasztja alá személyes látásait. A Napló hollétéről, s egyáltalán létéről még a Révész család leszármazottai sem tudtak. Szabó feljegyzései lányának, Dani Lászlónénak a tulajdonában vannak.

¹² BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN: *A Magyar Református Egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949.

¹³ BUCSAY MIHÁLY: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985.

¹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Egyháztörténelem I–II.*, Budapest, KGRE HTK, 1993.

¹⁵ RÉVÉSZ IMRE – SEGESVÁRY LAJOS: *Az egyháztörténelem alapvonalai*, 3. változatlan kiadás, Debrecen, 1994.

¹⁶ Többek között: *Bethlen Gábor a kálvinista fejedelem*, Kolozsvár, 1914; *Bod Péter mint történetíró*, Kolozsvár, 1916; „*Akikre nem volt méltó a világ.*” *A magyar protestantizmus története*, Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület, 1923; *A mai magyar kálvinizmus*, Budapest, 1922; *A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása*, Debrecen, 1924.

¹⁷ ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, szerk. Ladányi Sándor, Bp., Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 507–509. Egyháztörténeti Lexikonában kronológiai sorrendben tárja fel Révész nagyobb terjedelmű írásainak listáját.

¹⁸ NÉMETH PÁL (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997.

¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*, szerk. Barcza József, Bp., Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990.

tanulmányt Révész Imréről.²⁰ Szintén ő találta meg a *Bizalmas utasítás* című püspöki körlevelet 1945-ből, mely Bölcskei Gusztáv előszavával jelent meg 1993-ban.²¹ Ez a dokumentum, mely a szovjet katonák által megerőszakolt nők és lányok lelkigondozásának fontosságát és módját hivatott tanítani, ugyan nem kimondottan egyháztörténeti mű, de etikai, pasztorációs, gyakorlati teológiai és hitvallási megközelítései okán méltó a kiemelésre.

A püspök utódoktól felismert és elmondott megállapítások külön figyelmet érdemelnek, hiszen ezek nemcsak Révész sokoldalúságát és a korabeli egyházban betöltött meghatározó szerepét igazolják, hanem a korokon átívelő látásmód megbecsülésének is jelei. Elsősorban a *püspöki székfoglalók* és a *különböző püspöki megszólalások* adnak lehetőséget ezek alátámasztására.

Péter János 1949 decemberében a püspöki székfoglalójában a jelenlévő Révész Imrét általánosságban méltatta, mert szavai szerint „*lehetne összefoglalóan sokat és értékelően szólni róla,*” de ő inkább egy korábbi interjút alapul véve, külön is megemlítette a bibliás és hitvalló kegyességét, amelyet követendő példának tartott.²²

Bartha Tibor püspöki székfoglalójának története pedig azért érdekes, mert egy kísérőlevéllel 1958. április 7-én elküldte azt a nyugdíjas püspöknek, aki ezt a gesztust jólesően fogadta: „*Köszönöm, hogy mindjárt a székfoglaló elején szíves voltál rólam megemlékezni. Nem vártam s még gondolatban sem igényeltem ezt, és így csak annál jobban esik.*”²³

1986 márciusában a frissen beiktatott püspök – Kocsis Elemér – Révészt, mint az Ideiglenes Nemzetgyűlés figyelmes házigazdáját említette meg, majd az *Egyezmény* aláírását bátor és reménykeltő tettnek értékelve idézte meg az akkori egyházkormányzót.²⁴

Ebben a sorban kiemelt helyen áll Bölcskei Gusztáv 1997 januárjában elmondott püspöki székfoglalója, hiszen karakteres és aktuális kérdésekben többször idézett Révésztől. Beszédének legelején elődjére tekintve, a számonkérhetőség jegyében vallotta meg a püspöki program és a püspöki eskü egységét, majd *Mai helyzetünk néhány jellegzetessége* alcím alatt

---

²⁰ Révész Imre kortörténeti jelentősége. Elhangzott 1994. december 19-én a Debreceni Református Kollégium Dísztermében. A családi hagyatékban; *Révész Imre püspök és az 1944–45-ös változások*. Elhangzott 1993. április 23-án, a Debrecen szabad királyi várossá nyilvánításának 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésen, a DAB Székházban, megjelent *Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége* címmel: Barcza József – Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok*, Sárospatak 1999, 143–155; *Révész Imre életműve*. Elhangzott 1989-ben a TTRE lelkésztovábbképző tanfolyamán, megjelent: *Theológiai Szemle* 1989/4., 193–197; *Révész Imre, az egyháztörténetész*. Elhangzott 1989. május 17-én, a Debreceni Református Kollégium Dísztermében, a TTRE és a Debreceni Református Teológiai Akadémia Révész Imre születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos ülésszakán, megjelent: *Confessio* 1989/3. sz., 25–31.

²¹ RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás lelkipásztorok számára*, in: *Református Tiszántúl* 1993/2. sz., 4–5.

²² Péter János ekkor beszámolt arról is, hogy számára mindennapos a herrnhuti *Losung* szerinti igeolvasás és az ó- és újszövetségi igeszakaszok szerinti elcsendesedés, amelyekből személyes életében, hivatali munkájában és mindennapi nehézségeiben kapott segítséget. Az interjúból – és Péter beszédéből – az is kiderül, hogy az esti, feleségével tartott imaórája után, saját szavaival szólva „*a Heidelbergi Káténak szintén folyamatos olvasásával tartok magános lelkiismeretvizsgálatot*”. PÉTER JÁNOS: *Eligazodásunk. Péter János püspök debreceni székfoglaló beszéde*, Bp., Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, [1949] (Kézzel beleírva: 1949. dec. 15.)

²³ Révész Imre levele Bartha Tiborhoz 1958. május 2-án. Paraczký Ágnes tulajdonában.

²⁴ KOCISIS ELEMÉR: „*Eszményem: a lelkipásztor püspök*”. *Püspöki székfoglaló beszéd*, in: *Confessio* 1987/2., 8–14.

az iskolakérdés és a magyar református önértelmezés témájában az ő szavaival mutatott előre a 21. századi református egyház életére.²⁵

Fekete Károly 2015-ben nem tett ugyan említést Révészről a székfoglalójában, de tanári pályájának kezdetétől fogva több írásában helyet adott az ő gondolatainak. A 2001-ben megjelent, *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor*²⁶ című tanulmánykötetében például az 1947-es *Elnökségi előterjesztés* kidolgozása kapcsán mondja el, hogy az nagyobb részben Révésznek és Makkainak volt köszönhető. *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat* bemutatása során nemcsak a német kor- és teológiatörténeti háttérrel mutatja be viszonylagos részletességgel, hanem adalékokkal szolgál annak magyarországi recepciójához is.²⁷ Ebben Révész Imre tanári, majd püspöki korszakának írásai kiemelt hivatkozási alapot jelentenek. A tordai országgyűlés vallási türelmet hirdető rendeletének 450 éves évfordulóján viszont már püspökként mondott ünnepi beszédet²⁸ Fekete, amelyben a hit védelmére való figyelmeztetést Révész szavaival foglalta össze.

Az 1990-es évektől intenzívebb érdeklődés övezte Révész Imrét, amely abban is megmutatkozott, hogy jellemzően teológiai *doktori disszertációkban* használták az általa írt, vagy mondott gondolatokat.

Bölcskei Gusztáv 1994-ben írt doktori dolgozatának egyik fejezetében az ideologikus-totalitárius államszervezet jellegzetes vonásainak bemutatását, illetve az egyházkép változásának folyamatait Révész 1944-ben a tanároknak írt utasításának kiemelésével kezdte.²⁹ Emlékezetes, hogy ebben a körlevélben intett mindenkit, nehogy ezt a kialakuló helyzetet csupán epizódyszerű közjátéknak tekintsék. Bölcseki azért érzi fontosnak ezt a kiemelést, mert Révész már a világháború befejezése és az új helyzetet teremtő, küszöbön álló változások megjelenése előtt jelezte a felelősségteljes helyzetfelmérést.

Fazakas Sándor disszertációjának³⁰ felhasznált irodalmában a legnagyobb számban hivatkozott források szerzője Révész Imre. Írásai közül az egyházzal, illetve az egyház és az állam kapcsolatának lényegéről és sajátosságairól szóló munkái a relevánsak. Ez a tény több tekintetben azt igazolja, hogy ennek a révész-i szellemi örökségnek az alkalmazása nemcsak segít, hanem egyszerűen megkerülhetetlen a magyar református egyházkép történelmi és teológiai tisztánlátásához.

Fazakas dolgozatának Révészhez kapcsolódó vizsgálata során arra figyelhetünk fel, hogy a tényszerű forrásközlések mellett megjelennek az értékelő megjegyzések is. Ezek között szinte kizárólag az elismerés hangján való megszólalás a jellemző: Révész helytálló intelme a megújulási modellkeresés kényszerében,³¹ prófétai látása az egyház–állam viszony

²⁵ BÖLCSKEI GUSZTÁV: „Krisztust követve, Krisztusért járva követségben”. Püspöki székfoglaló beszéd, in: *Confessio* 1997/1. sz., 12–17.

²⁶ FEKETE KÁROLY: *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor*, Bp., Kálvin Kiadó, 2001.

²⁷ FEKETE KÁROLY: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához*, Bp., Kálvin Kiadó, 2009, 127–143.

²⁸ FEKETE KÁROLY: *450 éves a tordai rendelet. Köszöntés*, in: Tiszántúli Egyházkerületi Körkép 2018, Debrecen, TTRE, 2018, 135–136. (Elhangzott a jubiláló Magyar Unitárius Egyház ünnepségén Tordán, 2018. január 13-án.)

²⁹ BÖLCSKEI GUSZTÁV: *Arthur Rich szociáletikai gondolkodásának struktúrája. Doktori értekezés*, 1994, 99. Kézirat.

³⁰ FAZAKAS SÁNDOR: „Új egyház felé?” *A második világháború utáni református egyházi megújulás ekklesiológiai konzekvenciái*, Debrecen, DRHE, 2000.

³¹ FAZAKAS SÁNDOR: „Új egyház felé?”, 9.

megváltozásában,³² a realitásokat józanul szemlélő és teológiailag is megalapozott programja az egyházi reformok tekintetében,³³ teológiai és egyházpolitikai éleslátása egyházunk belső hanyatlása és az állammal való külső kedvező viszony alakulása kapcsán,³⁴ illetve Ravasszal együtt vitathatatlan érdeme volt az állami fenntartás helyett a hívek áldozatkészségének felkeltése.³⁵ Ezek az észrevételek a teológiai gondolkodás fejlődését kutatók és megérteni vágyók számára biztos kapaszkodót jelentenek.

Baráth Béla Levente Baltazár Dezsőről szóló, könyv formátumban 2014-ben megjelent doktori disszertációjának még a címe is Révészről származik,³⁶ amely a „tiszántúliság” szinte definíciószerű megfogalmazásának két karakteres jellegzetességét adja elénk: a földbegyökerezést és az égbe fogózást.

Baltazár Dezső élete 1920-ig terjedő bemutatásának utolsó részletei között a szerző kiemelte Révész Imre debreceni lelkészé történet megválasztását – „*Debrecen egyházi életének helyreállítása érdekében.*”³⁷ A könyv utolsó mellékletében olvasható Baltazár 1919 őszi levele, amelyben köszönti a Debrecenbe készülő „*eljövendő vezért*”.³⁸

Említésre méltó még Szathmáry Béla 2004-ben írt jogtudományi doktori értekezése a Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulásáról és működéséről,³⁹ amelynek megírásában Révész Imre több helyen nagy segítséget jelentett, különösen is az 1935-ös ORLE-előadásával, melyben a „*Presbiteri rendszerű-e a Magyarországi Református Egyház?*”⁴⁰ kérdést járta körbe, amelyre Szathmáry Béla választ is adott: „*Szerintem gyakorlatában nem az.*”⁴¹

Életének két meghatározó állomása a kolozsvári és a debreceni teológiai fakultások egyháztörténeti katedrái voltak. A *kollégiumtörténeti kiadványokat* és más *lexikonokat* megvizsgálva érdemes mások értékelésén keresztül is áttekinteni a pályáját. A kolozsvári Gaal György⁴² és a debreceni Hörcsik Richárd⁴³ írásai más-más körülmények között és eltérő terjedelemben születtek.

³² FAZAKAS SÁNDOR: „*Új egyház felé?*”, 17.

³³ FAZAKAS SÁNDOR: „*Új egyház felé?*”, 19.

³⁴ FAZAKAS SÁNDOR: „*Új egyház felé?*”, 53.

³⁵ FAZAKAS SÁNDOR: „*Új egyház felé?*”, 54.

³⁶ BARÁTH BÉLA LEVENTE: „*Földbegyökerezés és égbe fogózás...*” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspök tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014.

³⁷ BARÁTH BÉLA LEVENTE: „*Földbegyökerezés és égbe fogózás...*”, 193.

³⁸ BARÁTH BÉLA LEVENTE: „*Földbegyökerezés és égbe fogózás...*”, 237.

³⁹ SZATHMÁRY BÉLA: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíráskodásra*, PHD értekezés, Sárospatak, 2004. <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5754> (Letöltés: 2023. 09. 26.)

⁴⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyarországi Református Egyház?*, in: „*Tegnap és ma és örökké...*” *Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből*, Debrecen, 1944, 298–318.

⁴¹ SZATHMÁRY BÉLA: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése*, 297.

⁴² GAAL GYÖRGY: Révész Imre 1889–1967, in: Hatházy Ferenc (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*, Kolozsvár, 1996, 180–205. Ez az életrajz tulajdonképpen Révész Imre *Vallomások* című önéletrajzi írásának hol vázlatos, hol szó szerinti felhasználásával készült.

⁴³ HÖRCSIK RICHÁRD: Révész Imre (1889–1967), in: Baráth Béla Levente – Fekete Károly (szerk.): *Órállóvá tettek, Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, Debrecen, 2019, 537–542.

Zoványi Jenő *Egyháztörténeti Lexikonában*⁴⁴ egy nagyon rövid életrajzi összefoglalást találunk, amelyet műveinek részletesebb listázása követ. Ehhez képest is igen vázlatosnak tekinthetők az internetes felületen megtalálható Révész-életrajzok. A *Múlt-kor* történelmi folyóiratban,⁴⁵ a Magyar Életrajzi Lexikon adatbázisában,⁴⁶ vagy a Történelmi Tár Digitális História Adattárban⁴⁷ olvashatunk róla.

Figyelemre méltó az a részletesebb összefoglalás, amely 2014-ben egy tekintélyes életrajzi kiadványban jelent meg.⁴⁸ A szerkesztő komoly hangsúlyt fektetett a családfára, azaz a felmenők és a házasárs bemutatására, illetve az iskolák és az életút minél pontosabb felvázolására. Itt szükséges megemlíteni Fekete Károly összefoglalását is, amely a debreceni teológiai oktatás 1912–1950 közötti időszakát dolgozta fel. Révész Zoványi Jenőről és Pokoly Józsefről írt megemlékezéseit, majd az egyháztörténeti tanszéken és a dékáni hivatalban eltöltött időszakát mutatja be, végül viszonylagos részletességgel tárja fel a püspöksége alatt történt egyetemi eseményeket.⁴⁹

Általánosságban megállapítható, hogy Révész nagy egyháztörténeti és történeti témáinak komoly kortárs recepciója volt, s az is látható, hogy a mai kort sem hagyja érintetlenül. Több történész találta aktuálisnak és tanulságosnak a munkáival való foglalkozást. Ezekre a kutatásokra többnyire az a jellemző, hogy csak egy vékony szeletét vizsgálják az ő szellemi örökségének.

Így olvasható Gyimesi Pálma több kutatási eredménye, úgymint *Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelméletére*,⁵⁰ vagy a *Székfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*⁵¹ című munkája. Erős Vilmosmal közösen jelentették meg az *Ifjabb Révész Imre levelei Székfű Gyulához (1929–1937)*⁵² c. alkotásukat, amelyet Erős Vilmos egy másik figyelemreméltó kutatással gazdagított: *A szellemtörténet jegyében, avagy adalék a Századok 1930-as évekbeli történetéhez: Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939)*.⁵³

Szellemi örökségének egyik legfrissebb felfedezője az evangélikus egyháztörténész, Csepregi Zoltán, aki *A reformáció nyelve* című könyvének megírásakor nagy számban idéz többek között akár évszázados múltra visszatekintő forrásmunkákat (Dévai Bíró Mátyás

---

⁴⁴ ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, szerk. Ladányi Sándor, Bp., Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 507–509.

⁴⁵ https://mult-kor.hu/20090529_revesz_imre (Letöltve 2023. 09. 24.)

⁴⁶ [Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990 \(oszk.hu\)](http://Magyar_Eletrajzi_Lexikon_1000-1990_(oszk.hu)) (Letöltve 2023. 09. 24.)

⁴⁷ [Révész Imre \(tortenelmitar.hu\)](http://Revesz_Imre_(tortenelmitar.hu)) (Letöltve 2023. 09. 24.)

⁴⁸ KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD: Révész Imre teológus, püspök, egyháztörténész, in: Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit–Tudomány–Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 103–119.

⁴⁹ FEKETE KÁROLY: Református teológiai oktatás a Debreceni Egyetem keretein belül 1912–1950, in: Baráth Béla Levente – Fekete Károly (szerk.): *Órállóvá tettek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, Debrecen, 2019, 117–194.

⁵⁰ GYIMESI PÁLMA: *Böhm Károly hatása Ifjabb Révész Imre történetelméletére*, in: *Történeti Tanulmányok XVIII.* kötet, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2010, 45–66.

⁵¹ GYIMESI PÁLMA: *Székfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, in: *Történeti Tanulmányok XIX.* kötet, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2011, 77–94.

⁵² ERŐS VILMOS – GYIMESI PÁLMA: *Ifjabb Révész Imre levelei Székfű Gyulához (1929–1937)*, in: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2009, 233–257.
https://epa.oszk.hu/01500/01500/00007/pdf/lymbus_2009_14Eros.pdf (Letöltve 2023. 09. 26.)

⁵³ ERŐS VILMOS: *A szellemtörténet jegyében, avagy adalék a Századok 1930-as évekbeli történetéhez: Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939)*, in: *Egyháztörténeti Szemle* 2022/3., 125–168.

tanításai, 1915).⁵⁴ Az 1544-es váradi vita téziseinek szerzőségi kérdését ugyancsak Csepregi próbálta tisztázni, és ugyancsak Révésznek az 1946-os Dévai-, valamint Bucer- és Ozorai-kutatásaiban elért eredményeit mutatta be, de az 1938-as egyháztörténetét is használta.⁵⁵

Olyan kutatást is találunk, amely Kálvin magyarországi hatásának vizsgálata során a „Révész-doktrína” revidálásáról értekezik.⁵⁶

Külön meg kell említenünk Kósa Lászlót, aki *A történész Révész Imre fordulata* címmel írt egy terjedelmes és forrásokban gazdag tanulmányt.⁵⁷ A címben felvetett probléma körbejárása ugyan jóval meghaladja a tanulmány harmincoldalas terjedelmét, de a szerző a lehetőségekhez képest igyekezett Révésznek legalább a történelmi munkásságát, s az abban igazolhatóan megjelenő változásokat vázolni. Jellemzően az önéletrajzi írása szerint halad, amely lehetővé teszi, hogy a legkorábbi, azaz az indulás éveit a család, hagyomány, teológiai irányzatok vonatkozásában is átlássa az olvasó.

Kósa nagy figyelmet szentelt annak, hogy a címben szereplő fordulat kapcsán az egysíkú gondolkodás helyett a kérdés „összetettségre” hívja fel a figyelmet.⁵⁸ Sőt, inkább tartja ellentmondásosnak, mint egyértelműnek és egyszerűnek Révész politikai és társadalmi irányokhoz való hozzáállását. Nagy igyekezettel mutatja be a nyugdíjas időszak szellemi terméseit, amelyek az egyház és a társadalom kapcsolatának sajátos ábrázolása miatt is különlegeseek. Több oldalról közelít, sok kérdést felvet, de végeredményben arra a megállapításra jut, hogy „a kérdés mindenképpen továbbra is kérdés marad”.⁵⁹

Szabó András Pétert az idők viharában „meghasonló” egyházkormányzó⁶⁰ érdekelte, mert véleménye szerint a történelem megváltoztatta Révész személyiségét. Arra kíváncsi, hogy ennek az általa „saulfordulásnak” ítélt körülménynek vajon mi lehetett az oka. A szovjetek bevonulásától kezdi felgöngyölíteni az eseményeket, amelyeket több levéltári forrással igyekszik alátámasztani. Szabó kissé részletesebben mutatja be a Révész püspökké választásával és a püspöki szolgálat kihívásaival kapcsolatos eseményeket, majd az 1940-es évek második felének politikai szintéren zajló történéseit veszi sorba, ahol mind a tiszántúli, mind a dunamelléki egyházi vezetés döntései érdeklik, hiszen Ravasz László, illetve Rákosi Mátyás neve gyakran fordul elő, ami még inkább igazolja a révészi dilemma mélységeit.

Összefoglalva Kósa László és Szabó András Péter véleményeit, előbbi a művein keresztül a történész fordulatát, míg utóbbi a püspök gondolkodásának formálódását és

⁵⁴ CSEPREGI ZOLTÁN: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi K., 2013.

⁵⁵ CSEPREGI ZOLTÁN: A váradi vita 1544-ben, in: F. Romhányi Beatrix – Kendeff Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténelmi tanulmányok*, Budapest, Gondolat K., 2009, 164–186.

⁵⁶ Révész azon megállapítása került a figyelem középpontjába, ami szerint a 16. századi teológiai életben Kálvin inspirációja kimutatható, de hatása csak „másodlagos”. Hörcsik Richárd ezt a révészi szemléletet problematikusnak tartja, ahogyan az alapvető források további kutatásainak hiányát is. Végül különböző könyvtárjegyzékek és végrendeletek segítségével azt a hipotézist valószínűsíti, hogy „Kálvinnak sokkal nagyobb »direkt« hatását véljük felfedezni...” HÖRCSIK RICHÁRD: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, in: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin, 2009, 13–37.

⁵⁷ KÓSA LÁSZLÓ: A történész Révész Imre fordulata, in: *Uő: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2011, 408–436.

⁵⁸ KÓSA LÁSZLÓ: *A történész Révész Imre fordulata*, 417.

⁵⁹ KÓSA LÁSZLÓ: *A történész Révész Imre fordulata*, 434.

⁶⁰ SZABÓ ANDRÁS PÉTER: *Révész Imre, az idők viharában (1944–1967)*, in: *Protestáns Szemle* 2003/2., 66–84.

döntéseit próbálta bemutatni. Leegyszerűsítve eredményeiket, végül csak arra jutnak, hogy ugyan a feltett kérdésekre pontos válaszok nem adhatók, de Révésznek az új rendszerrel való megbarátkozásának a nehézségei, s konkrétan is az *Egyezmény* felé vezető út és az aláírása utáni állami lépések, egyéb objektív és szubjektív okokkal kiegészülve, odáig vezettek, hogy a nyugdíjazását kérte.

Különleges kutatási lehetőséget kínálnak az 1949 után született, tőle, róla és a műveiről szóló jegyzetek. Azért is fontos terület ez, mivel Révész Imre ezekben az időkben a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjaként folyamatosan írt, sőt nem egy alkalommal fel is szólalt.⁶¹ Az Akadémia folyamatosan bízott rá opponensi feladatokat és kért tőle különböző alkalmakra és folyóiratokba írásokat.

Az elsősorban saját maga által összegyűjtött írásos jegyzéke alapján Ferenczy Károly készített egy kibővített bibliográfiát, amelynek XI.A. fejezetében (*Kéziratok*) találjuk a nyugdíjazása utáni akadémiai jegyzeteit.⁶² Ez a 69 darabból álló gyűjtemény felsorakoztatja a különböző lektori jelentések, opponensi vélemények, bírálatok, levelezések és megjegyzések, illetve francia és angol nyelvű tanulmányok címeit is.

Az akadémikusok is igyekeztek elhelyezni őt a történetírás hatalmas területén, és műveire többször hivatkoztak.⁶³

A megemlékezések hosszú sorából érdemes kiemelni Szabó István összefoglalását⁶⁴ is, aki a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak nevében búcsúzott Révéstől, de ilyen tiszteletreméltó Földes Éva szintén 1967-ben, a „kornak megfelelően” írt memoárja is, amely a *Magyar Pedagógia* oldalain jelent meg.⁶⁵ A Magyar Tudományos Akadémia egyik tagja, Tüskés Gábor irodalomtörténész II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művének történeti és irodalmi jelentőségéről írt egy tanulmányt, amelyben Révész részleges fordítására, bőséges iratanyagaira és feljegyzéseire is hivatkozott.⁶⁶

Végül álljanak előttünk azok a megemlékezések, amelyek a sajtó világából próbálták a nyilvánosság érdeklődését felkelteni.

---

⁶¹ Például az MTA 1954. október 9-én tartott elnökségi ülésén (*a Magyar Tudományos Akadémia csatlakozása a Hazafias Népfronthoz*), hozzászólása megjelent: *Akadémiai Értesítő* 61. kötet (1954), 259–262.

⁶² FERENCZY KÁROLY: Révész Imre akadémikus ny. egyetemi tanár, volt debreceni református lelképásztor, tiszántúli püspök tudományos és közéleti irodalmi munkásságára vonatkozó bibliográfiai adatok, nyomtatásban megjelent írásainak, valamint hátrahagyott kéziratainak gyűjteménye. Paraczkó Agnes tulajdonban. Ebben a gyűjteményben találjuk többek között egykori jó barátja halálakor írt megemlékezését, RÉVÉSZ IMRE: *Szekfü Gyula (1883–1955)*, in: *Akadémiai Értesítő* 62. kötet, 1955, 355–357.

⁶³ Többek között MISKOLCZY AMBRUS: *A szatmári békétől az 1848/49-es forradalom és szabadságharcig 1711–1849*, in: *Századok* 1980/3., 378–403; R. VÁRKONYI ÁGNES: *Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. Történelmi személyiségek a XVII. századi Magyarországon*, in: *Valóság* 1970/5., 1–15; Révést, halála előtt még egy szük esztendővel, a Magyar Történelmi Társulat 1966. március 25-i közgyűlésén Székely György főtítkárra a *Századok* történelmi folyóirat szerkesztésében 1962–65 között végzett munkájáért – többekkel együtt – név szerint kiemelte, majd a Társulat „tiszteleti” tagjává választották. *Székely György beszámolója a Magyar Történelmi Társulat közgyűléséről*, in: *Századok* 1966/2–3., 618–633, 625. 631.

⁶⁴ SZABÓ ISTVÁN: *Révész Imre 1889–1967*, in: *Magyar Tudomány* 1967. december, 784–786.

⁶⁵ FÖLDES ÉVA: *Dr. Révész Imre 1889–1967*, in: *Magyar Pedagógia* 1967/1., 2–3.

⁶⁶ TÜSKÉS GÁBOR: Az önéletrajzi és a vallási műfajok határán: A *Confessio Peccatoris* kritikai kiadása elé, in: Molnár Gergely (szerk.): *Történetek a magyar nemzet múltjából. A Nemzetstratégiai Kutatóintézet történeti tárgyú konferenciáinak összefoglaló tanulmánygyűjteménye*, Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2017, 70–77.

A *Magyar Nemzet* hasábjain *Egy barátság dokumentuma* címmel jelent meg egy cikk,⁶⁷ amely a Szekfű Gyula történészhez való kötődéséről és a mellette még halála után is kiálló ragaszkodásáról szól. Révész egy valószínűleg el nem küldött levelét mutatja be, amely Szent-Iványi Sándornak szólt, aki a tengerentúlon írt könyvében mindkettőjükkel szemben igen indulatosan és megalapozatlanul nyilatkozott. Az egyébként 1966-os levél sok érdekességet tartalmaz, de kettő kiemelésre érdemes: az egyik, hogy Révész az 1944/45-ös óriási világtörténeti megrázkódtatásokra vezeti vissza új világ- és történelemszemléletüknek az okát; míg a másik, hogy itt megvallja, hogy „*sikerült felekezeti dogmatizmusom korlátait és történelemszemléletem talajtalan idealizmusát fölszámolni, s a marxizmus dialektikus és történelmi materializmusát – »istenhitem és Krisztus keresztyéhez való ragaszkodásom legkisebb meggingása nélkül« – (...) elfogadni.*”⁶⁸

1989. június 30-án a *Hajdú-Bihari Naplóban* hathasábos írás jelent meg Barcza József professzortól *Révész Imre emlékezete* címmel.⁶⁹ A százéves születési jubileum adott apropót ennek a viszonylag terjedelmes cikknek a megjelenésére. A kutatóprofesszor roppant summásan, de a közérthetőség nyelvén fogalmazta meg Révész egyháztörténeti, lelkesi és egyházkormányzói tevékenységének lényegét, amely szerinte egy töből fakad.

A *Fehér foltok egyháztörténelmünkben* című újságcikk⁷⁰ 1989. július 16-án jelent meg, ebben Köntös László beszélgetett Barcza József kutatóprofesszorral Révész Imre életművének feldolgozásáról. A cikk kiemeli: a zsinati elnökségi tanács egyik határozata alapján az elmúlt évtizedek egyháztörténetének feltárása mellett „*rehabilitálni kell azokat a személyeket, akiket az elmúlt évtizedek során bármilyen politikai indokból méltánytalanság ért*”. Barcza leszögezi, hogy a „legpresbiterianusabb püspök” szolgálatának még teljesebb megismeréséhez elengedhetetlen a levéltári és ezen kívül egyéb szervek iratanyagainak a kutatása.

Közelmúltunk tükörcserepei címmel 1989. november 19-én név nélküli cikk⁷¹ született arról, hogy újra napirendre került az *Egyezmény* sérelmére elvett iskolák és ingatlanok ügye. A múlt megidézése Révésznek az egyetemi templom szentelésekor elmondott imádságával kezdődött és kéziratos hagyatékának egy 1948. augusztusi ige hirdetésével zárult. Elgondolkodtató az, hogy hogyan került elő az a kérdés, hogy „*próféta lett volna Révész Imre...*”, vagy annak megemlítése, hogy ő már 1929-ben számolt egy világégés következményeivel és lelkész társainak Bergyajevet idézte a kommunisták isteni elhívásáról és azoknak ezzel szemben elkövetett árusításáról és gyalázataról.

Révész Imre életművének feldolgozása tehát folyamatosan zajlik. Összefoglalásként elmondható, hogy az 1960-as évek második felében a halála kapcsán születtek megemlékező írások. A 70-es években viszont már alig találunk rá való utalásokat. A 80-as évek végén, születésének századik évfordulóján kezdődött meg egy, a nyilvánosságot is tájékoztató

⁶⁷ SZENTKIRÁLYI JÁNOS: *Egy barátság dokumentuma*, in: *Magyar Nemzet* 1977. február 27., 9.

⁶⁸ SZENTKIRÁLYI JÁNOS: *Egy barátság dokumentuma*, 9.

⁶⁹ BARCZA JÓZSEF: *Révész Imre emlékezete*, in: *Hajdú-Bihari Napló* 1989. június 30., 10. A cikk alcímei: Egyház – társadalom – egyház; „Minden közéleti lehetőséget felhasználva”; Sem erő, sem elszántság.

⁷⁰ KÖNTÖS LÁSZLÓ: *Fehér foltok egyháztörténelmünkben. Beszélgetés Barcza József kutatóprofesszorral*, in: *Reformátusok Lapja* 1989. július 16., 3. Az oldal rovatának címe: Miről tárgyalt Rákosi a Konventen 1948. augusztus 13-án?

⁷¹ *Közelmúltunk tükörcserepei. Révész Imre kéziratos hagyatékából*, in: *Reformátusok Lapja* 1989. november 19., 4. Az oldal rovatának címe: A tisztánlátás igényével.

törekvés, többnyire az egyházi sajtónak köszönhetően. A 90-es években pedig egy általánosságban megfigyelhető érdeklődés indult meg irányában, amely a hosszú évtizedek egyoldalú tájékoztatása és szűk kutatási lehetőségei után eredeti forrásokat keresve akart rámutatni különösen is a két világháború közötti, majd az azt követő időszak minél reálisabb történéseire és az aktuális alapvetés reményében bátran idézték időtálló felismeréseit.

A Révész-kutatás jelenlegi állását tekintve elmondható, hogy egyházunk nem feledkezett meg róla, hiszen az analizáló szemlélődés után őszintén feltett kérdései, profetikus látással megírt gondolatai és az egyházhoz ragaszkodó kiállásával tanúsított elköteleződése az utókor számára mintegy tájékozódási ponttá lettek. Ugyanakkor a történettudomány egyes képviselői is jelentős történészként tartják számon.

A következő fejezetben megkísérlem kifejteni azokat az új vizsgálati szempontokat, amelyek alapján teológiai gondolkodása úgy válik megismerhetővé, hogy a gondolkodásban megtett út jellegzetességei kerülnek bemutatásra. Röviden szólva: annak a folyamatnak a vázlatos ismertetésére készülök, amelynek végső eredményeit a nyilvánosság megismerte, vagy a teológusok, illetve a történészek felismertek.

III. A RÉVÉSZI ÉLETMŰ VIZSGÁLATA ÚJ SZEMPONTOK SZERINT

Révész Imréről mint teológusról korábban még nem született átfogó dolgozat, ezért ez a doktori értekezés a teológust, a teológiai gondolkodót kívánja minél közelebb hozni a református teológia művelőihez és a református egyház holnapjáért tenni akarókhoz, mert ez az a koherens oldala, amely a korábban már említett, időszakosan viselt tisztségei és funkciói felett áll. Teológia- vagy gondolkodástörténeti jellegzetességeinek a bemutatása elsősorban a saját írásain keresztül történhet meg, amelyek közül jelentősebb hangsúlyt kapnak az eddig még nem publikált, kéziratok anyagai.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában és a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattárában a hivatalos levelezései mellett különböző kidolgozottsági fokon lévő, több száz oldalnyi értékes tanulmánya, igehirdetése és előadása található, amelyeknek a feldolgozását eddig még senki nem végezte el. A következőkben arra törekszem, hogy a dolgozat adta lehetőségeknek megfelelően minél szélesebb választékban kerüljenek a nyilvánosság elé ezek a dokumentumok. S ezek mellett – mivel már a legkorábbi időktől, a franciaországi ösztöndíjtól kezdve folyamatosan publikált – fellelhető még néhány rövidebb, folyóiratban megjelent, de mára szinte teljesen elfelejtett cikke is, amelyek méltók arra, hogy újra megszólaljanak.⁷²

Ez a forrásanyag általában véve is világosabbá teheti Révész döntéseinek hátterét, mozgatórugóit, továbbá segíthet meglátni azt, hogy egyházkormányzati, egyházszerzői, az egyház és állam kapcsolatát illető állásfoglalásai mögött milyen magyarázatok húzódnak meg. Jellemző, hogy álláspontját mindig körültekintően, a hazai és nemzetközi történelmi, társadalmi és teológiai viszonyokat figyelembe véve alakította ki.

Előjáróban megállapíthatjuk, hogy a révészi alkotómunka elég éles vonalakkal behatárolható és nagyjából tízéves szakaszokra bontható. Az első tíz év jellegzetesen Kolozsvárhoz és a tanulmányai kiteljesedéséhez köthető. A második szakasz a debreceni gyülekezetéről, a harmadik döntően az egyháztörténeti katedráról, míg a negyedik dekád a püspöki szolgálatának mindennapos kihívásairól szól. Végül az utolsó bő másfél évtized is tanulságos, hiszen ekkor jelennek meg a nyugdíjas akadémikus történész legterjedelmesebb monográfiái.

Az ezeket a korszakokat megcélzó elvégzett kutatásokkal kapcsolatban az is kijelenthető, hogy sem egységesen, de még bizonyos szakaszokra osztva sem találkozunk Révész Imre teológiai látásának értékelésével.

Életműve eddigi feltárásának jellegzetessége a szakaszosság, amely nem párosult egyenletességgel. Ez azt jelenti, hogy elsősorban az egyháztörténész, másodsorban az egyházkormányzó, nem utolsósorban az igehirdető egy-egy könyve, életmozzanata, vagy megnyilatkozása került bemutatásra, de csak bizonyos szűkített keretek között – még ha elismerésre méltó, alapos és igényes vizsgálat után is.

Dolgozatom vizsgálati szempontrendszerének kialakítása a református dogmatika nagy témaköreinek egyes csomópontjai alapján történhet meg. Így Révész Imre teológiai

⁷² Ez a két folyóirat az erdélyi *Közlöny* és az *Egyházi Ujság*. RÉVÉSZ IMRE: *Vegyes dolgozatok a Közlönyből és az Egyházi Ujságból 1910–1917*. TtREL I.8. d) Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai.

munkásságát először az írásszerűség, másodsor a krisztológia, harmadszor az ekkleziológia oldalairól analizáljuk.

Exkurzusként még két fontos – a legkorábbi öt ért hatásból fakadó – észrevételt szükséges tennünk, amely Révész Imre széles körű és egységes teológiai gondolkodására hatással lehetett.

A montaubani ösztöndíja során (1910/1911) testközelből és a legapróbb részleteiben láthatta és eredményesen segíthette Émile Doumergue *La Hongrie Calviniste* című könyvének⁷³ megszületését. A francia professzor ebben a szervezet, tan és élet gondolkörében írt a magyar református egyház történetéről és belső viszonyairól, ahogy ő látta. Révész az 1910-es évek első felétől hasonló vállalkozásba kezdett egyetemes kitekintésben, amelynek különös sajátossága egy „életközponitű törekvés”. Ez azt jelenti, hogy nem akar, és ha akarna sem tudna megmaradni az identitását kereső egyházban az elmélet és a tudomány szintjein, hanem széles körű szellemi munkájával arra igyekszik, hogy mindezen felismerések után eljusson egy előremutató alkalmazásig. Látható, hogy már az ebben az időszakban készített munkáit sem az öncél, hanem a komoly felelősségvállalás vezette. Mindennek az igen leterhelő szellemi, lelki és sokszor fizikai munkának a küzdőtere és az önmagán túlmutató célja: az egyház.

Továbbá nem hagyhatjuk figyelmen kívül az 1910-es évek egyik legjellegzetesebb teológiai sajátosságát, a bibliai történetkritikát sem. Karl Barth, különösen is a Római levél kommentárjának megírásával, a „hódolat a történelemnek” teológiai és világnézet mellett – bizonyos fokig azzal szemben – eljutott az Isten előtti hódolat nézőpontjára.⁷⁴ Ahogy az említett magyarozatában megfogalmazta: „Minden figyelmem arra irányult, hogy a histórián keresztül a Biblia Lelkébe lássak bele, aki maga az örök Lélek.”⁷⁵ Később pedig arról vallott, hogy „a történeti kritikusok számomra nem eléggé kritikusok”.⁷⁶ Ezzel nemcsak felhívta magára a figyelmet, hanem komoly támadásoknak is kitette magát.⁷⁷

Révész jól ismerte és elismerte Barhot, s a Halléban tanuló egykori növendékének, Szabó Gábornak meg is írta, hogy érdemes rá odafigyelni.⁷⁸ Továbbá, még ha egészen más kontextusban élve is, de a saját közegében látta azt a problémát, amiről az említett barthi alapállás szólt,⁷⁹ amely ebben az esetben azt jelentette, hogy ő is kritikus. Ezt a hangot

⁷³ DOUMERGUE, ÉMILE: *La Hongrie Calviniste*, Toulouse, 1912.

⁷⁴ ZHRNT, HEINZ: *Az Isten-kérdés. Protestáns teológia a XX. században*, Budapest, Lux Kiadó, 1997, 14–18.

⁷⁵ ZHRNT, HEINZ: *Az Isten-kérdés*, 19.

⁷⁶ ZHRNT, HEINZ: *Az Isten-kérdés*, 19.

⁷⁷ Kritikusai – élükön Adolf von Harnackkal – azzal érveltek, hogy ez az új vonal nem elég tudományos, ezért 1923-ban 15 kérdést intéztek „a teológusokhoz, akik megvetik a tudományos teológiát”.⁷⁷ ZHRNT, HEINZ: *Az Isten-kérdés*, 37.

⁷⁸ „Mégiscsak figyelmet érdemel az az ember, akit újnacionalista, óliberális és »orthodox kálvinista« theologia egyforma dühvel támad!! Pesten a napokban »bontott zászlót« a Kálvin János társaság, amely egy részben a Barth támadásában óhajtja magát kiélni, annak »antikálvinizmusa« miatt. Már az maga szörnyű elferdülés, amikor Kálvin mértéknek tekintetik, amikor pedig sem ő, sem egyetlen más igaz theologus nem lehetett sem norma normans, sem norma normata, csak exemplum – Krisztusra mutató ujj!” Révész Imre levelezőlapja Szabó Gábornak, 1936. december 14. A Dani család tulajdonában.

⁷⁹ Barth a tizes években, a legkorábbi világ-, társadalom- és valláslátása miatt belépett a szociáldemokrata pártba, hogy – felismerve a szociális problémák sokaságát – tenni tudjon azok megoldásáért. Azonban a korra jellemző „nyárspolgári optimizmus” az első világháború miatt gyorsan összedőlt, magával rántva többek között a nacionalizmus, a militarizmus, vagy a haladó gondolkodású „kultüremberség” fogalmait is. „Mindenik kérdés

nemcsak a speciálisan magyarországi történesekkel vagy egyházi eseményekkel kapcsolatban szólaltatta meg, hanem például Abraham Kuyper⁸⁰, vagy Hans Preuss⁸¹ munkáival foglalkozott, és nem utolsósorban Adolf von Harnackra emlékezve, a tisztelet és az általa látottak jegyében.⁸²

Kritikus látása tehát folyamatos mérlegelésre és elgondolkodásra készíteti a teológus közvéleményt. Hazai viszonyainkra vetítve, egyszerűen szenvedett attól, hogy az egyház olyan amilyen, s nem hasonlít ahhoz, amilyennek eredetileg lennie kellene (elgyengült küldetésstudat, tanbeli felületesség, hatalmi küzdelmek, ideológiai hatások, fogyás, gyengeség). Kritikáját viszont nem meggondolatlan, jelszavas bekiabálással mondta el, hanem rámutatott a gyökerekre, megvizsgálta a korabeli helyzetet és serkentette a valóságos egyházi életet. Arra összpontosított, hogy legelőször a bibliai-dogmatikai alapok újra megmutatásával az egyházat az élet szolgálatába állítsa.⁸³

Éles szemmel vette észre és fegyelmezett disztingválás után reálisan értékelte a nemzetközi teológiában megjelenő folyamatokat. Mint ismert, pályájának kezdetén mind a nagyvilágban, mind hazánkban egy, az egyház identitáskeresésében és felfokozott lelki várakozásában megnyilvánuló új korszak kezdődött. Ennek megfelelően vont le azokat a konzekvenciákat, amelyek a mi sajátos történelmi helyzetünkben, társadalmunkban, s nem utolsósorban a közegyházi történesekben kapaszkodókat jelenthettek.

Így amikor folyamatosan vizsgálta a francia, német és holland protestantizmus helyzetét, igazolást nyert számára, hogy ugyan teljesen mások azok a közegek, mint amilyenekkel Magyarországon találkozunk, mégis mennyire lényeges és hasznos a megismerésük és megértésük, illetve a befogadásuk és a megszűrésük. Révész Imre munkásságának az egyik, mintegy védjegyként végig jelenlévő sajátossága az alapos vizsgálat

---

egy-egy idea megrendülését jelentette.” Barth így jutott el a keresztyénség csődjéig és a modern protestáns teológia és a korabeli egyház kritika alá vonásáig. Török írja róla, hogy olyan kíméletlen hangon szólt az egyházzal, hogy az olvasó megkérdőzhetné: „*az, aki így ír, miért maradt továbbra is az egyház kötelékében?*” TÖRÖK ISTVÁN: *Barth Károly teológiájának a kezdetei*, Debrecen, 1994, 31–62.

⁸⁰ Abraham Kuyper (1837–1920) holland teológus, Hollandia miniszterelnöke 1901 és 1905 között.

⁸¹ Hans Preuss (1876–1951) evangélikus teológus, tanított Lipcsében és Erlangenben.

⁸² Mindamellett érdemes odafigyelni arra is, ahogyan Révész Harnack munkásságát értékelte: „...munkásságával olyan kiterjedt, mély és szilárd tudományos alapot vetett, amelyen lehet és kell is továbbépíteni, amelyet lehet itt-ott javítani és erősíteni, de amelynek egészben való elvetése és mással pótlása aligha tartozik az emberileg elgondolható lehetőségek világába.” Ugyanakkor a német professzor felfogásával szemben nemcsak kritikus, hanem bizonyos pontokon egyenesen „szákcúsnak” nevezi azt, „mert végtére is minden, a keresztyénség történetére alkalmazható mértéket kiüt a kezünkől [...], hogy a keresztyénséget másnak tekinthessük, mint egynek a többi vallások közül, Jézust egynek a sok vallásalapító közül...” RÉVÉSZ IMRE: *Harnack – in memoriam*, in: *Theologiai Szemle* 1930/4–6. sz., 708–711, 709.

⁸³ Több igehirdetése közül az egyik legszebb példa erre az ApCsel 27. fejezetéhez kapcsolódó bibliatanulmánya, amelyben leszögezi, hogy az igehirdető, aki többek között Krisztus tanítványa, a lehető leghelyesebben viszonyuljon a jelenvaló világhoz úgy, hogy eközben mindenben feleljen meg az igének és az Úr akaratának is. Sorsközösségben, sorstársak között, de Istennek mindenben engedelmes és hálás eszközeként végezze el a neki adott szolgálatokat, akár még a legmostohább körülmények, vagy a leghevesebb viharok között is. RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika. Igaz és hamis prófétizmus*, in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, Debrecen, 1944, 328–339, 328.

és forráskeresés, az elemzés és kitekintés, és az ebből kikristályosodott vonalak, irányok megmutatása.⁸⁴

Az általa írt fellelhető forrásanyag óriási, ezért arra törekszünk, hogy a legjellegzetesebbek segítségével igazoljuk a bibliai megalapozottságú dogmatikát igen előkelő helyen kezelő és igen magas fokon művelő ember meghatározó szerepét.

Az 1910-es években született, szinte már elfelejtett írásaira is szükséges nagyobb hangsúlyt fektetni, mivel lényegében ez a korszak az alapozás, vagy az ideák megszületésének, kimunkálásának időszaka. Az itt elmélyített, részleteiben kifejtett, olykor definíciószerű megfogalmazásai a későbbiekben – gyakorló lelkipásztorként és püspökként – is előjönnek az aktuális, döntő többségében magyarországi és református élethelyzetek és történések kezelése és megoldása során.

Mindezek a ténytérületek igazolják számunkra azt, hogy Révész életének legkorábbi szakaszaiban, azaz huszonéves korától kezdve kezdett kialakulni teológus karaktere. A teológiai tudományokban való jártasság, a filozófiai és történeti ismeretek közötti tájékozódási képesség, az összefüggések meglátása és a maradandó értékteremtésre való hajlam már ekkor jól látható. Mindezekből tehát nemcsak az egyháztörténetet, nem is csak a püspök-lelkipásztort, hanem különösen is egy teológiai rendszerben gondolkodó dogmatikust ismerhetünk meg. Ez utóbbi meghatározás zavaró lehet, ha azt a klasszikus tartalmat várjuk tőle, amelyet egy tudós a dogmatika tudományterületén felismeréseivel elvégez. Azonban segíthet a tisztánlátásban Vasady Béla, aki a lelkipásztori életutat eleve dogmákkal kikövezett útként értelmezi, ahol éppen a dogmák jelentik a biztos talajt.⁸⁵ Ezért a református lelkipásztor útját az állandó kutatás jellemzi, hiszen hitvalló elődeink jóvoltából az alapok lerakásra kerültek. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy az Isten igéjével folyamatosan szembenézni akaró hitvalló lelkipásztor sohasem tarthatja magát befejezettnek, s így lehet „aktuális” számára a kálvinizmus, amely nem „nyugvó igazságok mozdulatlan rendszere, hanem a bizonyágtévő tiltakozásban, illetve a tiltakozó bizonyágtételben meg-megújuló »élet-aktus«. Tehát, nemcsak az »igazságnak«, hanem egyúttal az »életnek« az útja is.”⁸⁶

S mivel Révész teológusi pályájának első pillanatától kezdve folyamatosan gondolkodott, a befejezettség látszatát is tudatosan kerülte, szellemi erőfeszítéseit a teológia művelésének legszélesebb határai között kívánta megvalósítani, szükségszerűen jelent meg nála egy rendszeres és rendszerező tudományos reflexió, amelyet tájékozódása és későbbi gondolkodása alappilléreinek tekinthetünk.

Ennek a révészi törekvésnek az egyik legkülönlegesebb igazolása a *Hit és Élet* című folyóirat, mely az ő jellegzetes teológiai látásának a lenyomata. Koncz Sándor nem véletlenül nevezte őt az első világháború utáni időszak teológiai megújulása megindítójának. „*A lelki*

---

⁸⁴ A baconi igazi tudós definíciójának értelmében: nem olyan, mint a pók, ami magából termel ki dolgokat, nem is olyan, mint a hangya, amely csak gyűjtöget, hanem olyan, mint a méh, amelyik gyűjt, majd átalakítva „közrebocsát”.

⁸⁵ VASADY BÉLA: A lelkész, mint dogmatikus, in: Vasady Béla (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész). Harmincnégy tanulmány az egyetlen-célú és sokoldalú lelkipásztori hivatásról.* (Az igazság és élet füzetei 20.) Debrecen, 1940, 39–43, 41.

⁸⁶ VASADY BÉLA: *A lelkész, mint dogmatikus*, 43.

kálvinizmus »a reformáció evangéliumának életteremtő hatalmával« keresi egész egyházunk megújulását.»⁸⁷

Életművének megértését nagyban segítheti tehát, ha az említett gondolkodást bemutatjuk. Amikor a legnagyobb témáit említve történetről, egyházzól, életről és ezek sokszínű területeiről írt, azt folyamatosan bővülő enciklopédikus látásmóddal tette. Eme törekvésében a gyakorlati teológia, az egyház- és vallástörténet, a kegyességi élet személyes és társadalmi megnyilvánulásai, a filozófiai folyamatok hatásai, sőt, egyre erősödő szükséggel az énekeskönyv megújításának szándéka mellett a dogmatörténet és a dogmatika művelése is munkásságának fókuszában volt. A múltban folyamatosan eligazodási és támpontokat keresett, s ezek segítségével úgy kérte számon az egyházban zajló eseményekben és szellemi folyamatokban felismert hiányosságokat, hogy a teológiát kritikus tudománnyá tette.

Ennek a törekvésnek szeretnénk a mélyére látni, tehát a cél nem lehet más, minthogy a három nagy korszakon belül, az említett három nagy dogmatikai kategória szerint, több oldalról bemutassuk Révész Imre teológiai eszmélődését, fejlődését és gondolkodásának sarokpontjait.

Kitekintés Révész Imre egyháztörténeti munkásságára

Révész Imre gondolkodása jellegzetességeinek az írásszerűség, a krisztológia és az ekkleziológia oldaláról való bemutatása előtt fontos röviden áttekinteni az egyháztörténet-írásról alkotott látását és munkamódszerét, hiszen nála a történettudomány és a dogmatika nagyon szoros egységet alkotott. Igaz, hogy ő elsősorban mint egyháztörténész ismert a református egyházon belül. Életének jelentős részét a kolozsvári teológiai fakultás és a debreceni egyetem katedráin töltötte, de lelkipásztori és egyházkormányzói időszaka alatt is folyamatosan publikált. Munkásságának és írásainak döntő többsége egyházunk múltjának a kutatása, elemzése és feldolgozása terén született.

Ezeket a szellemi kincseket megvizsgálva megállapítható, hogy a legtöbb esetben máig érvényes meglátásaihoz – a pozitívista egyháztörténet-írást meghaladva – a szellemtörténeti vizsgálat alkalmazásával jutott el. Véleménye szerint ugyanis a vallás belülről való megértéséhez és a mélyben lévő összefüggések észrevételéhez a szellemtörténet bemutatására van szükség, hiszen *„a mai tudományos történetírás a puszta okviszonyok földerítésével, felszínes eseménykapcsolatok kibogozásával már nem éri be. Mélyebb, összefoglalóbb egységet keres a történelemben és ezt az egységet a legkülönbözőbb okok eredőjeként létrejött »lelki minőségben« találja föl.»⁸⁸*

Ez a bizonyos lelki minőség már nemcsak a látást, hanem a megértést hivatott szolgálni, ami nélkül sem a magyarázatra, sem pedig a tudományra nincs lehetőség. Így tehát *„...a történelem megértése nem más, mint az alkotó emberi szellem műhelyébe való bepillantás, az ő mindenkori értékelő álláspontjának pontos megismerése útján”.*⁸⁹

---

⁸⁷ KONCZ SÁNDOR: Révész Imre, mint a teológiai megújulás megindítója, in: *Református Egyház* 1979/1., 17.

⁸⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Nevelés az egyháztörténelmi katedrán*, in: *Református Szemle* 1915. szeptember 24., 590–594, 594.

⁸⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Nevelés az egyháztörténelmi katedrán*, 594.

Ebben a meghatározottságban látott neki a történetfölötti egyház bemutatásának, de úgy, hogy a megértésben és a vizsgálódásban meg akarta jeleníteni a „tudományos érdektől elkerülhetetlen relativista álláspontot”.⁹⁰ Azt képviselte, hogy az egyház azért, mert egyház, nem szakítható ki a természetes emberi oksorozatok közül, tehát a szellemtörténeti elv érvényesíthető itt is. Azaz „az egyháztörténelem végső értelmes célját nem keresheti másban, mint a keresztyén kijelentés által meghatározott emberi szellemiség történeti formáinak, változásainak és módosulásainak tudományosan megbízható földerítésében.”⁹¹ Összességében megállapítható, hogy öneszmélkedésére mélyen hatott édesapja, Révész Kálmán, a Kálvin-kutató Émile Doumergue, valamint tanára, Pokoly József gondolkodása.

Az egyháztörténész Révész Imre tehát a „kijelentés által meghatározott emberi szellemiség” vizsgálatában mélyedt el, amely a Szentírás alapján kikristályosodott, többnyire az egyházatyák és a reformátorok által felismert hitigazságok újraértelmezése az akkori és a révészi korba beágyazottan. Számolatlanul adta közre hosszabb-rövidebb írásait,⁹² ezek többnyire bizonyos részkutatások eredményei voltak, de az összes megkoronázásának tekinthető az 1938-as kiadású szintézise, a *Magyar református egyháztörténet*.⁹³ Ennek előszavában a tudomány és a kijelentés egymás mellé állításakor arra a felismerésre jutott el, hogy „a hívő történet szemlélet nem vonja maga után az egyháztörténet valamennyi emberi és e világi tényezőjének kevésbé gondos vizsgálatát és fölfejtését; sőt valójában legmagasabb érdeke a hívő tudománynak, hogy [...] megismerjen minden e világi és emberi tényezőt, amelyeket Isten az Ő egyháza földi történetének alakításában felhasználni önnön dicsőségére jónak látott.”⁹⁴

Ez a szemlélete az évek során új irányba fordult, ahogy Bucsay Mihály 1974-es megemlékezésében írja: „Révész Imre is elvégezte önmaga revízióját számos kérdésben...”⁹⁵ Ennek a revízióknak és egyáltalán szellemi és szemléleti változásnak a története egy külön kutatás tárgyát képezheti.

---

⁹⁰ RÉVÉSZ IMRE: Egyháztörténelem, in: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931, 141–182.

⁹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Egyháztörténelem* in: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931,

⁹² Lásd Révész Imre (szócikk), in: Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, Bp., 1977, 507–509.; Ferenczy Károly kéziratos gyűjteménye.

⁹³ RÉVÉSZ IMRE: *Magyar református egyháztörténet, I. kötet, 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, 1938. Kathon Géza mély elismeréssel nyilatkozott erről a legmagasabb tudományos színvonalú kiadványról, amely az új adatok, s az azokat sokoldalúan értelmezhető módszer miatt emelkedik ki a többi közül. Révészt itt mint jeles szaktudóst és művészi adottságú, elegáns író említi. KATHONA GÉZA: *Emlékezés Révész Imrere, az egyháztörténetíróra*, in: *Református Egyház* 1967/7–8. szám, 165–167.

⁹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Magyar református egyháztörténet I. kötet*, 9–10.

⁹⁵ BUCSAY MIHÁLY: *Révész Imre emlékezete 1889–1967. Születésének 85. évfordulóján*. Paraczkay Ágnes tulajdonában.

IV. A VIZSGÁLAT STRUKTÚRÁJA

Feladatunk rendszerezni azt az óriási mennyiségű *kéziratot*, amelyek a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattárában és a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában találhatók. Ezek mellett *forrásanyagként* tekinthetünk Szabó Gábor volt püspöki titkár hagyatékára is, amelyet hosszú évek munkájával, folyamatosan bővített. Mindhárom értéke és jelentősége felbecsülhetetlen és egyedi. A Kézirattár anyaga azért, mert több száz kézzel írott prédikáció és több tucat előadás vagy tanulmány van benne, a Levéltár anyaga azért különleges, mert Révész halála után 2017-ig zárva tartották, míg a Szabó-hagyaték azért nagy nyereség, mivel nemcsak egy Révészhez kötődő, hűséges barát feljegyzéseit olvashatjuk benne, hanem még ha töredékesen, de azt a *Naplót* is, amelyet egykor a nyugdíjas püspök vezetett, de jelenleg nincs meg. Szabó viszont a kezében tarthatta és belőle hosszabb-rövidebb idézeteket gépelt le, amelyekkel részleteiben megörökítette azt a gondolat- és érzésvilágot, amelyben Révész Imre élt, és amelyben bizonyos korábbi kérdésekben megnyilvánult.

Dolgozatunk *nem akar* életrajzi mű lenni, sem nem akar egyháztörténelmi tematikát követni. Nem érinthetünk egyébként joggal bemutatásra váró kérdéseket, mint például történetiszemléletének megváltozása, különös tekintettel a marxista történetírásig való eljutását, nem részletezhetjük lemondásának körülményeit, és az Egyezmény aláírásához vezető utat sem. Az Egyezmény története és elemzése messze túlmutat Révész Imre életművén, ezért ennek külön vizsgálata nem szükségszerű az ő teológiai gondolkodásának megértéséhez.

Célunk tehát Révész Imre gondolkodásába és belső világába betekintést adni, egész életének és motivációinak alapjait bemutatni. Különös tekintettel arra a *következetességre*, ahogy a személyes kérdéseit és az egyház ügyeit Krisztus királyi uralmának tudatában kezelte. Mert érződik rajta, hogy csak azzal az előfeltételezéssel akar szolgálni, hogy megtalálja a dolgok Krisztushoz való kötődését, hiszen végig érezteti, hogy csak azt lehet keresztyénnek mondani, aminek Krisztushoz köze van.

Ez nem csak a bibliai kérdések feltevésénél fontos, mint például a Szentháromság, az üdvösség, vagy a predestináció kérdése, hanem erre építve szólalt meg az egyház-állam kapcsolatában, a zsidókérdés tisztázásában, az erőszakot szenvedett nők lelkipozíciójában és minden országos, társadalmi, vagy szigorúan egyházi kihívás között. Így foglalt állást például Abraham Kuyper vagy Sebestyén Jenő teológiai látásával kapcsolatban, megtéve a maga kitüntető és kritikai észrevételeit.

Bemutatjuk az egyház megújulásáért zajló erőfeszítéseket, amelyek megerősítenek minket abban, hogy ő nem pusztán szobatudós, aki csak kegyes frázisokat írt le, hanem a leggyakorlatiasabb módon, a közélet, az egyháztagok életére hatást gyakorolni akaró istenszolga. Mert neki fontos az igazságosság megélése, az elesettek segítése, a világban történő események helyes látása és értékelése, és neki is célkitűzése szólni az evangelizációról, a megtérés fontosságáról, de az egyházi élet és egyházfegyelem komolyan vételéről is, továbbá célja a többnyire aktuális közegyházi eseményekre való teológiai

reflektálás és a példamutatás, azaz, hogy legyen mélysége és komolysága a hit gyakorlásának és mindennapos megélésének.

Révész Imre komolyságának alapja, hogy komolyan vette az Isten Igéjét, s ezt akarta minden egyháztagnak felé közvetíteni. Dolgozatunk célja tehát egy minőségi krisztuskövetés bemutatása, annak minden elméleti és gyakorlati feltételével és következményeivel, Révész Imre gondolkodásának megismerése által.

Ahogy azt már említettük, három fő témakör alapján dolgozzuk fel a révészi életművet, hogy teológiai gondolkodását minél jobban megérthessük. Az írásszerűség, a krisztológia és az ekkleziológia területéről kerülnek bemutatásra elsősorban eddig még nem publikált kéziratok. Természetesen egyes publikált írásai is megjelennek a feldolgozás során.

A fejezetek felépítésére jellemző, hogy először egy bevezetés keretében közelítjük meg a témakört, kérdéseket teszünk fel, jellemző kortörténeti, vagy személyes problémákra fordítjuk a figyelmet és rövid következtetésekkel zárjuk a szakaszt. A kérdések megközelítése kronológiai sorrendet követ, többnyire publikált művek bemutatásával, majd következnek a publikálatlan források, amelyek segítenek bemutatni a gondolkodás fejlődésének határpontjait.

Kutatásaim során azt figyeltem meg, hogy Révész Imre közel negyvenéves munkásságát három nagy korszak köré lehet csoportosítani, úgymint *az ideák, a szembesülés és a csalódás korszaka*. Ezt a felosztást az indokolja, hogy segítségével könnyebben megérthetjük az egyébként egységes gondolkodásában megjelenő legjellegzetesebb, többnyire az élethelyzetéből fakadó változásokat és az azok mögött rejlő teológiai és egyházi szükségszerűségeket.

Az ideák kora a kezdetektől, de különösen is 1910-től, a franciaországi ösztöndíjtól egészen 1938-ig, püspökké választásáig tartott. Az egyház fogalmának és küldetésének folyamatos tisztázása, illetve megújításának előkészítése, továbbá a reformátusság hitvallásos nevelésének és a reformátori kegyesség tanainak megfogalmazása szerepelt a törekvései között.

A szembesülés korszaka az 1938-tól 1949-ig, azaz a püspökségről való lemondásáig terjedő idő. A nem kívánt, de kikerülhetetlen választás után több száz gyülekezet élére kellett állnia, ahol teológiai felismeréseit és egyetemes műveltségét megpróbálta egyháza építésére felhasználni, óriási ütközéseket vállalva az egyházon belül és azon kívül.

A csalódás korszakába való átmenet hosszabb volt, hiszen ez már 1945-ben, a második újraválasztását megelőzően megkezdődhetett és 1949-ben a nyugdíjba vonulásához vezetett. Az 1949–1967 közötti időszakban egy addig csak nyomokban jelenlévő, ekkorra viszont elhatalmasodó tépelődés indult meg benne, amelyet az intézményes egyház céltévesztett útjának felismerése és a mindezekkel szembeni, a Krisztus keresztségéhez való kötődés feszültsége táplált.

Módszerünk szerint a forrásokat minél alaposabban ismertetjük, logikai kapcsolatukat magyarázzuk, indokolt esetekben hosszabb idézeteket is szerepeltünk a dolgozatban, majd ezután bizonyos tagoltságban rövid elemzéseket végzünk. Az óriási mennyiségű írásos anyag megvizsgálása utána mégis célszerűbbnek találtuk, hogy nem korszakok, hanem a református

dogmatika nagyobb témakörei szerint szakaszoljuk az életművet, mert témái nem köthetőek csupán egy-egy korszakhoz, hanem átívelnek azokon.

A szentírási igeszakaszok idézése az 1999-es Károli-fordítás alapján történik, melynek egyetlen oka, a hűségesebb megfelelés, amely kifejezéstárában közelebb áll a Révész korabeli fordításokhoz.

V. RÉVÉSZ IMRE ÍRÁSSZERŰSÉGE – A SZENTÍRÁS HELYE ÉS SZEREPE RÉVÉSZ IGEHIRDETÉSEIBEN ÉS LELKÉSZI MUNKÁSSÁGÁBAN

Biblia, ige, bizonyágtétel, hitvallás elválaszthatatlanul együtt állnak Révész írásszerűségének elemzésekor. Ezt a szemléletet hozta a családjából, a francia ösztöndíj is ezt a kálvini vonalat erősítette meg benne. De kijelenthető, hogy ennek a nagy négyesnek az együttléte a mindenkori lelkipásztori szolgálatban is létszükséglet. Ebben a fejezetben kísérletet teszünk arra, hogy bemutassuk gondolkodásának *szentírási alapokra való felépítettségét*. Tesszük mindezt egyrészt bizonyos igehirdetési sajátosságainak és homiletikai jellegzetességeinek feltárása, másrészt pedig konkrét egyházi események és történelmi élethelyzetek elemzése segítségével.

Ezek mellett pedig, még ha vázlatosan is, egy olyan kézirat is bemutatásra kerül, amelyben látható lesz Révész Imrének a bibliai szöveggel való különleges kapcsolata, hiszen az *eredeti szöveget* vizsgálja meg *idegen nyelvű kommentárok* segítségével, és a leszűrt értelmezéseiből eljuthatunk rövid vázlatának a megismeréséig; ez a *Róma 9–11* elemzése,⁹⁶ amely lehetőséget kínál arra is, hogy a predestináció kérdésével révész olvasatban foglalkozhassunk.

V.1. Révész írásszerűsége – homiletikai szempontok szerint

Hosszan lehetne sorolni azokat a révész írásokat, amelyekben a *Szentírásra* való rámutatás és az abból táplálkozó *hitvallásosság* kiemelt, mi több, központi helyet foglal el. Első prédikációskötete nem véletlenül *Az Ige fénye* címmel született meg. Az egész válogatásnak sajátossága a mély igeszerűség, amelynek célja a debreceni gyülekezetek hitvallásos életre segítése.⁹⁷ Ezen szolgálatok szerkesztett változatainak a homiletikai szempontok szerinti rövid vizsgálatát végezzük el.

Révész Imre krisztológiai gondolkodásának vizsgálatakor fel kell figyelni egy megbotránkozató kijelentésére, és írásszerűségének kibontásakor egy legalább ennyire súlyos kijelentéssel szükséges szembenéznünk. 1965-ben arról vallott, hogy „*s számomra a Krisztus-központság nem azonos a »bibliaisággal«, mert a bibliából is csak a Krisztus-közponතු részeket tartom magamra nézve mérvadóknak és egész múltó világunkra nézve örökkévalóknak*”.⁹⁸ A Szentírást „történelmi szempontból” értékeli, és bár Isten adományának, „*de nem en bloc Isten kijelentésének*” tartja.

1944-ben írt *Vallomásaiban* konkrétan mutatott rá a Szentírás értékelésének szubjektív felismeréseire. Belső világának és személyes tapasztalatainak felfedésével mintegy

⁹⁶ RÉVÉSZ IMRE: Róma 9–11. Nyelvi és tárgyi preparáció, a bibliamagyarázatok vázlata. Dátum nélkül. Forrás: Révész Imre bibliatanulmányainak és előadásainak vezérfonalai és jegyzetanyaga. Több különálló füzetben. DRK Kézirattára R 2623. „*Lelkészevangélizációkon, lelkészi konferenciákon tartott bibliatanulmányok és egyéb előadások vezérfonalai és jegyzetanyaga. Különösen az 1943 óta tartottak a figyelemre s egy darabig megőrzésre méltóak*” – írta Révész Imre az I. füzet címlapjára.

⁹⁷ Valamennyi *Az Ige fénye* című kötetben található: Az egyház neve és mivolta, 35–39; Akik előttünk jártak, 54–57; A szőlőtő s a szőlővesszők, 120–123; Hitvallás, 131–140.

⁹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 76. Majd három kedves igéjére hívta fel a figyelmet: Az Isten Szellem Jn 4,24; Az Isten Világosság 1Jn 1,5; Az Isten Szeretet 1Jn 4,16.

leleplezően fogalmazta meg, hogy amikor „*a Szentírásban csak magasztos vallástörténeti okmánygyűjteményt látunk s nem adjuk magunkat a hatalma alá, mint Isten írott Igéjének – addig lehetetlenség az »ad personam« szülő rendszeres, komoly bibliatanulmányozás, csendes óra, az imaélet [...] pásztori jellemnek [...] helyesirányú formálódása*”.⁹⁹

Mi történhetett az alatt a 21 év alatt? Hogy jutott el a nyugdíjas teológus az „adjuk magunkat a hatalma alá” önátadástól a „csak a Krisztus-központú részeket” elismerő távolságtartásig? Ezek után van-e létjogosultságunk Révész Imre írásszerűségéről beszélni?

Ez a fejezet reménység szerint – ha nem is tökéletes, de részleges – válaszokat adhat ezekre a kérdésekre. Konkrét történelmi korok igehirdetése, régi teológiai tanítások aktualizálása, illetve egyháztörténeti és egyházi közéleti események segíthetnek igazolni, hogy gondolkodás- és látásmódjára nemcsak egyetemes kitekintésű teológiai, történelmi és filozófiai tudása, hanem személyesen megélt biblikussága is hatással volt.

Soós Béla Révész egyetlen tanulmánykötetének a méltatásakor a következőképpen nyilatkozott: „...*Révész Imre kezdettől fogva a Szentírásból és vele élt, de amint halad túl az élet útjának felén, egyre erősebben szorítja magához a megtartó Igét. Újabb írásai között alig van egy is, ahol szentírásbeli igazolását ne adná gondolatainak, mégpedig az Ige állandó, elmélyedő tanulmányozásáról téve bizonyosságot. Amint felhívja a figyelmet egy-egy szentírási rész igazi értelmére, mindjárt kiderül, hogy nem a Bibliáról beszél csak – hanem belőle meghallott örök beszédeket kíván tolmácsolni.*”¹⁰⁰

Maga Révész Imre is megragadott minden alkalmat arra nézve, hogy tudatosítsa: a Szentírás éltető forrásként való kezelése az egyetlen lehetősége a református embernek az Isten szerinti élet folytatására. Amikor 1930 novemberében elkészült a debreceni presbitériumtól, akkor féltő szeretettel kérte őket Pál apostollal együtt, hogy a tagok hallják meg a „*Gyakorold magadat a kegyességre!*” parancsot, s ezzel mutatott rá arra, hogy akik ezt megvetik, azok az „*Ige egyháza*” mellől ki fognak esni. Bátorító szavait így summázta: „*Azért, Presbyter urak, kézbe azt a Bibliát! Fel a szivekkel az Isten igéjének örök forrásához, templomban és templomon kívül. [...] ha ez a presbyterium nem telíti a saját életét és munkáját egyéni tagjai életén és munkáján keresztül – Igével, imádsággal, kegyességgyakorlással: akkor úgy jár, mint a Jézus megrázó példázatának szerencsétlenje, akiből kiment ugyan a gonosz lélek, de csak azért, hogy hét másikkal jöjjön vissza, mert a lélek, amely megszabadult tőle, tiszta volt ugyan, de – üres!*”¹⁰¹

A Szentírással telítődött presbitériumot a homokkővel szemben a kristályhoz hasonlította, amely, ha nagy súly nehezedik rá, s összetörik is – a nagyító alatt ugyanolyan kristály marad; az igaz egyház is, bármilyen terhet is kelljen hordoznia, a bizonyoságtévő és kegyességét gyakorló, „kristály-létű” presbiterei által így lesz igazolása az Úr ígérének: „...*ott leszek közöttük*”. Az ige, illetve az igeolvasó kapcsolata és az olvasottak alkalmazása egyszerűen elválaszthatatlan az ő számára, de kimondottan csak abban a relációban, ahol a két legfontosabb „tényező” maga az élő Isten és az adott történelmi, vagy élethelyzet.

⁹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Vallomások*, 34.

¹⁰⁰ SOÓS BÉLA: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 113.

¹⁰¹ Révész Imre búcsúja a debreceni presbitériumtól, Presbiteri jegyzőkönyv, 1930. november 15., TtREL I. 99. c. Debreceni Egyházközség jegyzőkönyvei, 100. kötet presbiteri jegyzőkönyv 1930.

Révész itt sem állt meg a Szentírásnál, sőt, nem is csak a presbiterek, hanem elsősorban maga felé mutat, s azt kívánja, hogy *„én is ott lehessek mind a százhusz presbyterrel a nagytemplom előtt akkor, amikor a reánk váró, talán minden eddigieknél zivatarosabb napokban bizonyosságot kell majd tennünk a hitünkről és annak fejedelméről – életünk árán is, ha kell!”*¹⁰²

Szinte profetikus látással és révési alázattal köszönt el a tíz éven keresztül közös úton vele szolgáló presbiterektől, akik felé éppen az együtt eltöltött idő hosszúsága miatt is oly sokféle módon fordulhatott volna, de ő mégis azt az egy megtartó erőt és örök forrást kívánta megnevezni, amely a Biblia. Hiszen az erős és hiteles bizonyágtétel sehonnan máshonnan nem meríthet, csakis Istennek ígéjéből.

S lehet, hogy itt éppen a lelkipásztori szolgálattól és a mindennapos gyülekezeti feladatoktól búcsúzott, de a nyolc év múlva megkezdett püspöki ideje alatt ezt a vallomását igehirdetések tucatjaival pecsételte meg. Odáig jutott, hogy a Tit 1,9 alapján kimondta, hogy a lelkész *„hiába tanít, ha nincs meggyőződve arról, hogy Isten ígéje hűséges: megbízható, és nem csalárd, nem illúziókat, hanem valóságokat mond és ígér; továbbá, ha magának nincs szilárd alapja a maga alapvető és szüntelen tanulásában: elsősorban a hitvallási szilárdságban!”*¹⁰³

Ugyanakkor a fáradt, kudarcos életű és látásukat veszített lelkipásztoroknak, akiknek szívében nem szól az Úr szava, szintén azt üzent: *„de a Bibliádban most is ott az a szó, keresd, megtaláld; táplálkozzál belőle együgyű lélekkel [...] s egyszerre észreveszed, hogy új életerő szállott beléd...”*¹⁰⁴

Révész Imre szolgálatának történelmi beágyazottsága igazolja, hogy ez az egész emberiség, s benne a keresztyénség és a reformátusság kiütkeresésének volt az ideje. Kérdések sokasága szakadt fel az emberekből, hívőkből és hitetlenekből egyaránt, ezért egyenesen életmentő volt a válaszok megtalálása, vagy a tragikus válaszok között a Szentírás üzenetéből fakadó kapaszkodók megragadása. Az írásszerűség érvényesítése így Révész Imrénél többek között az ige alkalmazását és megélését jelentette. Ismerte a debreceni gyülekezet minden helyi és a magyarság országos kihívásait, amelyekben a Szentírást állította útmutatóul.

Prédikációskötete a reformátori igehirdetés sajátosságait mutatja, hitvallásaink szellemében tanít, úgy, hogy Jézus Krisztus, az egyház, a hitvallás és a jövő egységeit és összefüggéseit – gyakran átfedésekkel – fejt ki.

---

¹⁰² Révész Imre búcsúja a debreceni presbitériumtól, 1930. november 15.

¹⁰³ RÉVÉSZ IMRE: *Huszitizmus, Lelkészevangelizáció, 1946. október 1–5.* in: Révész Imre bibliatanulmányainak és előadásainak vezérfonalai és jegyzetanyaga. Több különálló füzetben. DRK Kézirattára R 2623. Az 1Tim 3,1–5 és a Tit 1,5–9 alapján tartott sorozatának első részében bevallja, hogy hallgatóinak pásztori tükörként szánta, de magára tekintve „püspöki” tükörként és ítéletként is értelmezte ezeket az ígéket. Az említett tituszi ígét végig (!) görögül írta le a vázlatába, ennek elemzéséből emeltünk ki egy részt.

¹⁰⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Mi és atyáink*, in: *Az Ige fénye*, 106–109, 108.

V.1.1. Révész Imre igehirdetéseinek vizsgálata felépítésük szerint

Révész Imre első és egyetlen prédikációs kötete tehát 1923-ban¹⁰⁵ jelent meg, amikor már csaknem három esztendeje szolgált Debrecenben. Ezen kívül van egy esketési igehirdetéseket tartalmazó kötete is, amit *Mennyei nászdal*¹⁰⁶ címen adták ki. Mindezek mellett debreceni lelkészkedése, illetve egyetemi tanári pályafutása alatt is rendszeresen publikált igehirdetéseket korának legolvasottabb teológiai és egyházközeleti kiadványaiban (Protestáns Szemle, Református Szemle, Vasárnap, Hit és Élet, Debreceni Protestáns Lap, Igazság és Élet, Magyar Presbiter).

Az Ige fénye című kötet bevezetőjében egyértelművé tette, hogy ő nem a „hogyan”, hanem a „mit” kérdéskörben keresi a válaszokat, mely során feltett szándéka „*gondolatokat ébreszteni és cselekvésre indítani*”,¹⁰⁷ ami szerinte annyit jelent, hogy az olvasók ne keressék a homiletikai vagy művészi formákat. Úgy válogatta ki a prédikációkat, hogy azokban a legaktuálisabb kérdések jelenjenek meg, melyek egyházi és nemzeti szempontból „*egy-egy darab kortörténetet tükröznek*”.¹⁰⁸ A könyvben a huszonhét igehirdetés mellett még néhány beszéde (halotti, ünnepi, imádság és újságcikk) található. Mi ebben a fejezetben a huszonhét prédikáció összefoglaló elemzésére teszünk kísérletet.

Elsősorban sorozatokat és alkalmi prédikációkat találunk a kötetben. Többek között a *lelkipásztor* erősségeiről, az *egyház* megújulásáról, valamint a *zsidókérdésről*.

Alkalmi prédikációi a váratlanul bekövetkező események kapcsán születtek (a meggyalázott Nagytemplom újranyitására¹⁰⁹, vagy a Kollégiumért való gyűjtés idején), illetve olyan történések, istentiszteletük üzenetei voltak, amelyek eltértek a szokásos vasárnapi istentiszteletektől (iskolák vasárnapja, új énekeskönyv bemutatása).

Van olyan prédikációja is, amelyet rajta kívülálló okok miatt két alkalommal sem tudott elmondani, pedig már korábban elkészült. Ebbe a kötetbe nem azért került bele, ahogy a szerző írta, „*mert »bennem maradt« és kikíváncozik, hanem az ügy érdekében*”.¹¹⁰

¹⁰⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, Debrecen, 1923.

¹⁰⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Mennyei nászdal*, Debrecen, 1926.

¹⁰⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, 5.

¹⁰⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, 5.

¹⁰⁹ „*Január 21–22 éjjelén meggyalázták a debreceni Nagytemplomot. Kilenc helyen fölirták festékekkel a falára: Üsd a reformátust! S a papi szék ülőjére emberi excrementumot kentek; a pap zsoltárát is besározták vele. Nesze neked, Debrecen! Vagy ahogy hívatni szereted magadat: Kálvinista Róma! Ez a barbárság, több mint bizonyos, katolikusoktól ered. Az oka első sorban: Baltazár Dezső püspök, akire halálosan fenik a fogukat a pápisták, különösen a szekularizáció miatt*” – írta Oláh Gábor debreceni költő és író 1921-ben a naplójában. Forrás: <https://mek.oszk.hu/01300/01327/html/> (Letöltve: 2022.01.18.) Révész ezt a prédikációját március 9-én mondta el a Nagytemplom előtti téren álló tömegnek. RÉVÉSZ IMRE: *A mindörökre szent ház*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 101–[105] [téves számozás a kötetben].

¹¹⁰ Ezt akkor írta, amikor Nyíregyházára készült, hogy a Debreceni Református Kollégium javára adományokat gyűjtsön. RÉVÉSZ: *Az Ige fénye*, 170. Egyébként máskor is megtörtént vele, hogy akadályoztatva volt, s az előre megírt prédikációt nem mondhatta el, ilyen például egy karcagi lelkészértekezletre készült, az *Igaz és hamis próféták* című írása, DRK Kézirattár R2633/216; vagy az *Isten panopliája*, amely eredetileg Hajdúszoboszlón hangzott volna el, DRK Kézirattár R2633/217. Mindkettő forrása: RÉVÉSZ IMRE: *1944 késő ősztől 1949. április 14-ig Debrecenben és egyebütt elhangzott igehirdetésem, bibliatanulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam)*. DRK Kézirattár, R 2633/216., R 2633/217.

V.1.2. Az igehirdetések bevezetése

Az első csoportban azok a prédikációk vannak, amelyek előtt jól átgondolt és szerkesztett bevezetés áll. *A lelkipásztor erősségei* című sorozat esetében hamar szembetűnik, hogy szerzője igehirdetésről igehirdetésre építkezik, de előtte összefoglal. A sorozat öt prédikációjának minden bevezetése így kezdődik: „*A múlt alkalommal/vasárnapon...*”¹¹¹ Arra törekszik, hogy hallgatóságát bevonja, vagy újra bevonja az előző hét üzenetébe. Röviden felidézi annak főbb mondatait, melyek azután az aktuális istentisztelet prédikációjának alapjai lesznek.

A második nagy sorozatnál a szerkesztés eltérő, a kilenc igehirdetés mégis egymásra épül. Ebben a sorozatban nem találunk összefoglalásokat, mint az előzőekben, témáinak kifejtését a *folyamatosság* és az egymástól való *függetlenség* jellemzi. Van, amikor prédikációja egy valós probléma felvetésével, egy provokatív kijelentéssel, esetleg egy eszméltető kérdéssel kezdődik. Egyik igehirdetését Ágoston egyházatya hasonlatával kezdte, mellyel az egyház és a sákramentumok születését vezette be,¹¹² a harmadik prédikációban pedig egy tézist állított fel, mely szerint „*az anyaszentegyház egy*”.¹¹³ Ebből indult ki és tette fel a folytatáshoz szükséges kérdéseket, melyeket bekezdésről bekezdésre válaszolt meg.

Az alkalmi igehirdetések között találhatók olyanok, melyek elején legelőször az alkalom *célját* nevezi meg és fejt ki röviden.¹¹⁴ Olyat is találunk, amelyik a *status quo-t* használja ki arra, hogy hidat építsen hallgatói és az ige közé, ahogy például a *Jog és személyiség* című prédikációját kezdi: „*Ítéletek és ítélezések korát éljük.*” Ebben a kezdő mondatban érezhető a friss trianoni seb fájdalma és az ebből fakadó csüggedtség.¹¹⁵

V.1.3. Révész írásmagyarázatának alapelvei

a) Textus- és írásszerűség

Révész Imre igehirdetéseinek vizsgálatakor lényeges szempont a textus- és írásszerűség érvényesülése. Mindez azért fontos, mert protestáns örökségünk egyik jellegzetes vonása, hogy „*a prédikáció szentírási megalapozottságú*”¹¹⁶ legyen. Textusszerűsége sokoldalúan jelenik meg: az „ott és akkor” kifejtésére törekszik, a hallgatóságot szinte azonnal odaemeli, belép az „itt és most”-ba.¹¹⁷ S van olyan igehirdetése is, amikor *versenként* olvassa fel a textust és úgy magyarázza.¹¹⁸ Előfordul az is, hogy a felolvasott ige után nem magyarázat következik, hanem egy kis történelmi kitérő után azonnal *applikál*.¹¹⁹

¹¹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, 9. 15. 20. 25. 30.

¹¹² RÉVÉSZ IMRE: A köszikla, in: Uő: *Az Ige fénye*, 39–42. 39.

¹¹³ RÉVÉSZ IMRE: A református egyház lelke, in: Uő: *Az Ige fénye*, 43–46, 43.

¹¹⁴ Az iskolák vasárnapján *A bölcsesség* címmel a Jób 28,12–28 szerint, az advent igaz lelkéről pedig *Új éneket!* címmel a Zsolt 40,2–4 alapján prédikált. RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, 88–93; 110–115.

¹¹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Jog és személyiség*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 94–100, 94.

¹¹⁶ FEKETE Károly: A textusválasztás szükségessége és módjai, in: Hanula Gergely (szerk.): *Logos és akoés – Az Ige megszólalása és megszólaltatása. Tanulmányok a 60 éves Vladár Gábor tiszteletére*, Pápa, PRTA, 2012, 151–164, 152.

¹¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A mindörökre szent ház*, 101.

¹¹⁸ A négy versből álló textust három pontban fejt ki, így az áldozat, a kitaszítottság és a jövőbe nézés üzenetekre épít. RÉVÉSZ IMRE: *A személyes élet*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 20–24.

¹¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Isten keze múltunkban*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 15–19.

Az írásszerűségen értsük most azt, hogy Révész Imre *a teljes Szentírásban* gondolkodott. Többek között amikor az áldozat embereiről szól, bemutat néhány, az Isten ügye mellett elkötelezett bibliai személyt, úgymint Mózes, Keresztelő Jánost, és János apostolt.¹²⁰ *A református egyház lelke*¹²¹ című prédikációjában, bár a Zsid 5,11–6,3 és a Lk 9,55 volt az alapige, mégis a Jelenések könyvéből hoz két igehelyet is, ahogy Isten Lelke a korai egyházban dolgozik. Amikor pedig az Ámós 9,8–12-t magyarázta, a magyar nép székelyekkel szemben tanúsított testvéri érzésének hiánya kapcsán Ézsau és Jákób példáját említi.¹²²

b) Illusztrációk, szemléltetések

Prédikációi többek között azt is igazolják, hogy Révész Imre roppant mennyiségű egyháztörténeti és irodalmi tudásanyaggal rendelkezett. Jól ismerte a régiektől származó bölcsességeket és kiváló érzéssel találta meg a helyüket az igehirdetésekből úgy, hogy azok nem öncélúak, hanem valódi segítséget adnak a hallgatóságnak Isten igéjének megértése és elmélyítése felé.¹²³ Tudniillik a lelkipásztor „tartozik” az egyháztörténelemből tanultak megfelelő formában történő továbbadásával, hiszen maga „*az egyháztörténelem kifogyhatatlan »illusztrációs anyag«*”.¹²⁴ Kiemelt szerepet kapnak az egyházatyák, a reformátorok, egyéb történelmi személyek, illetve bőségesen vannak példák írók vagy költők műveiből is.

Az illusztrációk mellett különböző szemléltetésekkel fejezte ki egy-egy tanítás fontosságát. Egyik-másik mondata komoly irodalmi alkotásnak tekinthető, amelyek megértéséhez a 21. századi embertől is nagy koncentrációra van szükség. Többek között a *hasonlatok*, a *párhuzamok* és a *megszemélyesítések* eszközeivel élt. Képes beszédei sorra saját gondolatainak művészi fokú kifejeződései.

A legtöbb illusztrációt Kálvin Jánostól¹²⁵ vette, de az egyházatyákat is idézte, akik között megjelenik Augustinus¹²⁶, Cyprianus¹²⁷ és Tertullianus¹²⁸. Szépirodalmi szereplők és példák is bekerültek a prédikációkba. Zrínyi Miklós mellett¹²⁹ szót kapott még Madách Imre¹³⁰, a nagyon szeretett Arany János¹³¹, vagy Tompa Mihály¹³² is. Találkozhatunk Victor

¹²⁰ RÉVÉSZ IMRE: *A személyes élet*, 24.

¹²¹ RÉVÉSZ IMRE: *A református egyház lelke*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 43–46.

¹²² RÉVÉSZ IMRE: *Ki ne prófétálna?*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 81–87, 83.

¹²³ RÉVÉSZ IMRE: *A lelkész, mint egyháztörténész*, in: Vasady Béla (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész). Harmincnégy tanulmány az egyetlen-célú és sokoldalú lelkipásztori hivatásról.* (Az igazság és élet füzetek 20.) Debrecen, 1940, 24–28,

¹²⁴ RÉVÉSZ IMRE: *A lelkész, mint egyháztörténész*, 26.

¹²⁵ A szent önértetésségről, RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 9–14, 14; szerepet kapott az anyaszentegyházban való életcélok és feladatok megfogalmazásában, RÉVÉSZ IMRE: *Az egyház neve és mivolta*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 35–38, 36–37; az egyházfegyelem mélyebb érzékeltetésében, RÉVÉSZ IMRE: *Tisztaság*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 65–67, 67; a háláról szóló a tanításban, RÉVÉSZ IMRE: *Új éneket!*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 110–115, 111; a bűnbocsánatról szóló cikkely alátámasztásakor, RÉVÉSZ IMRE: *Hit a bűnbocsánatban*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 140–145, 141.

¹²⁶ RÉVÉSZ IMRE: *A kőszikla*, 39.

¹²⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Az egyház neve és mivolta*, 37.

¹²⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Hitvallás*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 131–139, 138.

¹²⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Isten keze múltunkban*, 18.

¹³⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Ki ne prófétálna?*, 81.

¹³¹ RÉVÉSZ IMRE: *A mindörökre szent ház*, 102.

Hugóval¹³³, Dantéval¹³⁴, Geleji Katona Istvánnal¹³⁵, Bucer Mártonnal¹³⁶, vagy Schleiermacherrel¹³⁷ is.

A szemléltetései nemcsak lelkileg, hanem szellemileg is hatottak a hallgatókra. Különös tehetséggel és a magyar nyelv szépségeinek sokoldalú bemutatásával írt többek között a lelkipásztor és a gyülekezet egységéről.¹³⁸ Az Úr Jézus bizalmát élvező, ezáltal az örökkévalósággal összenőtt Péterhez újabb szívek kapcsolódhatnak, azaz a tanítványi lehetőségeket és méltóságot sajátosan mutatja be.¹³⁹ A hitvallásaink mellőzhetetlenségéről és azok történelmi és lelki mélységéről nyilatkozva tanácsolta, hogy azoknak világítaniuk kell az életünkben.¹⁴⁰

Az Isten által megszabadított lélek dicséretének törvényszerűségéről és az éneklés méltóságáról a rózsza és a felhő képének kibontásával írt.¹⁴¹ Szerinte a keresztyén élet is ilyen: nem a „dal” teszi, de mégsem létezik keresztyén élet dicsőítő ének nélkül.

S végül érdemes még megemlíteni az egyik nagycsütörtöki prédikációját, amelyben Révész a Jézus szavaira váró hallgatóságát valami hihetetlen érzékenységgel hívta a lelki csendbe, amely olyan csend, mintha „*ki akarnónk hallgatni, hogyan szívódik fel a szőlőtőke rejtett világából s cseppenként hogy hull, hogy csurranik át a bogyók kristálykelyheibe a drága nedű*”.¹⁴²

c) Időszerűség

Czeplédy Sándor figyelmeztetése szerint az időszerűség kérdésének lényege, hogy az igehirdetésnek mindig a ma emberét kell megszólítani úgy, hogy figyelembe kell venni mindazt, ami a gondolkodását meghatározza.¹⁴³ Arra is figyelmeztet, hogy az igét nem a lelkész teszi időszerűvé, hanem „*az Ige, mely Jézus Krisztusban testté lett, örökkévaló és*

---

¹³² RÉVÉSZ IMRE: Új éneket!, 113.

¹³³ RÉVÉSZ IMRE: Az igazi Izraelita, in: Uő: *Az Ige fénye*, 68–73, 68. Hugo *Patria* című művéből a fordítást Révészné Váró Margit végezte el.

¹³⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Mi és atyáink*, 108.

¹³⁵ RÉVÉSZ IMRE: Új éneket!, 112.

¹³⁶ RÉVÉSZ IMRE: Keresztyén unió, Uő: *Az Ige fénye*, 123–130, 129.

¹³⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A bölcsesség*, 88.

¹³⁸ „*Az a lelkipásztor, aki munkája közben megérzi maga körül gyülekezete hívő, imádkozó, erős tagjainak lelke szárnyuhogását: az megszászorozódni érzi a maga erejét, átforródni a maga imádságait, csodatévővé növekedni a maga hitét...*” RÉVÉSZ IMRE: A lelkipásztor közössége gyülekezetével, in: Uő: *Az Ige fénye*, 25–29, 28.

¹³⁹ „*Emberszív, apostolszív, tanítványi szív, keresztyéni szív – köszikla vagy, mely sziklatestvéreiddel együtt a jövőnek láthatatlan kezek építette palotáját hordozod: az Isten társadalma, országa, uralma, minden boldog lelkeknek múltat, jelent, jövőt átfogó közössége [...]: az Anyaszentegyház, te rajtad nyugszik, óh, Krisztust megismert, Krisztusnak meghódolt, Krisztussal megteljesedett emberi szív!*” RÉVÉSZ IMRE: *A köszikla*, 41.

¹⁴⁰ „*Minden attól függ, kihűlt és megfeketült lávarétegek lesznek-e ezek a számunkra tovább is, mint eddig azok voltak, sajnos, már 2-3 emberöltő óta, – vagy pedig merész elszántsággal és legyőzhetetlen szeretettel leásunk bennük addig, amíg el nem jutunk az örök, a központi tűzig, [...] amelyből mi is újjászülehetünk...*” RÉVÉSZ IMRE: Akik előttünk jártak, in: Uő: *Az Ige fénye*, 54–56, 56.

¹⁴¹ A rózsának az életértelme nem az illat, de nem létezik illat nélkül. Az esőfelhőnek nem célja, hogy szivárvány nézzen le belőle, de megteheti-e, hogy „*ne dicsőüljön át az ég megengesztelődének tarka, tündéri ívévé, amikor belésüt győzelmes, tiszta sugaraival a nap*”? RÉVÉSZ IMRE: Új éneket!, 111.

¹⁴² RÉVÉSZ IMRE: *A szőlőtő és szőlővesszők*, 120.

¹⁴³ CZEGLÉDY SÁNDOR: *Időszerű igehirdetés*, in: *Igazság és élet 1937*, 283–287, 283.

éppen ezért mindig időszerű”.¹⁴⁴ Így a Szentlélek vezetése alatt Isten szavának hallhatóvá kell válnia, hogy eljusson a mai, vagy az adott kor emberéig.

Révész Imre igehirdetései a Szentléleknek engedelmeskedve szólaltak meg. Az időszerűség kategóriájában tehát azokat a tanításokat és üzeneteket érdemes keresni, melyek adott helyzetben, adott hallgatónak, konkrét aktualitással és korszerűen kínálták Isten jelenlétének és emberre szabott gondolatának valóságát.

A révészi igehirdetések időszerű tanításai közül szükséges megemlíteni a két örökké időszerűt, Jézus Krisztust és a hitvallást. Mielőtt az első témánk kifejtésre kerülne, az egyházzal szembeni tanításhoz szükséges néhány megjegyzést tenni. Ebben a prédikációskötetben különlegességnek számít, ahogy a fiatal Révész az egyház kérdéséhez nyúl. Legfőbb célja úgy prédikálni, hogy érezhetővé legyen a Jézus Krisztustól való elválaszthatatlansága, illetve ebből következően hallgatóságában kialakulhasson a Krisztus testének fogalmáról és küldetéséről egy tiszta, biblikus kép.

Újra bebizonyosodik, hogy nem akar elméleti síkon maradni, hiszen az egyház megújításának vágya fűti, amelyhez a gyülekezeti tagokban partnert keres. A következő fejezetünkben végezzük el ennek az összefüggésnek a bemutatását.

c.1) Jézus Krisztus

Révész Imre Jézus Krisztusról többek között úgy ír, mint az emberért bemutatott *önfeláldozó* szeretet és *önátadás* isteni tettéről.¹⁴⁵ Ennek a krisztusi mintának meg kell jelennie a keresztyén ember életében is, tehát az emberre nézve ebből következik egyrészt, hogy vállalja a *kitaszítatást*¹⁴⁶ – ez ugyan emberfeletti, de jövőbe tekintő vállalás, tudni azt, hogy minden csak átmeneti az örökkévalóság felé; másrészt vállalja a *küldetést*, azaz „*belenőni Krisztus áldozat-életébe, hogy senki le ne birhassa a mi erősségeinket és senki el ne vehesse tőlünk a mi jövőnket*”.¹⁴⁷

De a vele való kapcsolat nemcsak küldetés, hanem létkérdés is az ember számára – így vezeti fel a *megszentelődés* és a megtartatás fontosságát. Az előbbi kifejtésénél nagy hangsúlyt kap a megtérés, mint a lélek megfordulása végzetes útján.¹⁴⁸ Az így elhívott lelkek részesülnek a Szentlélek ajándékában, a megszentelődésben, melynek hatására a megújult életek hozzá akarnak fogni az egyház megújításához. Ebben a csodás megindulásban a tagok „*egyszerre csak azon veszik észre magukat, hogy bennük és általuk már tulajdonképpen egyházuk maga is megújodott...*”¹⁴⁹

Ezeket túl Révésznek gondja volt a *megújult élet* védelmére is, ami szintén nem választható el Jézus Krisztustól, aki meg akarja védeni a személyiséget, ami „*az a pont a lényünkben, ahonnan megújulhatunk, vagy megrohadhatunk; az a csatatér a lelkünkben, ahol üdvösségünk, vagy kárthatunk eldőlni...*”¹⁵⁰

¹⁴⁴ CZEGLÉDY SÁNDOR: *Időszerű igehirdetés*, 284.

¹⁴⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige*, 11.

¹⁴⁶ RÉVÉSZ IMRE: *A személyes élet*, 22.

¹⁴⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A személyes élet*, 24.

¹⁴⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Mit cselekedjünk?*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 47–50, 49.

¹⁴⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Mit cselekedjünk?*, 49–50.

¹⁵⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Jog és személyiség*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 94–100, 98.

A megtartatásról más helyen azt hirdeti, hogy *Krisztus neve* egyszerűen kihagyhatatlan a világ alkotmányából és az emberi lélek szerkezetéből, de ha valaki ki akarja törölni onnan, úgy jár, mint az az ókori szobor, amelyből a belevészt nevet eltávolítani akaró szándék mindent porrá zúzott. Révész figyelmeztet, hogy Krisztus nevét kitörölni életveszélyes, mert „*föltartóztathatatlanul összeomlik egész világa*”.¹⁵¹

Jézus példázatai közül a szőlőtőről szólót magyarázva hasonló felismerésekre jutott, amikor a vele való közösség és megtartatás pozitív következményeiről beszélt, és eszméltetett arra, hogy „*milyen árvák, milyen elszigeteltek, milyen nyomorultak is volnánk külön-külön [...] és mily erősek, boldogok, mily áldásthozók vagyunk, legalábbis lehetünk együtt, így!*”¹⁵²

Ebből következően a magyar nép történelmi küldetését sehogyan másképpen nem is tudta elképzelni, csak úgy, ha a nemzet megfelel a legbölcsebb isteni elgondolásnak, tehát hogy „*külsőleg és belsőleg szabad, azaz Krisztusban*”¹⁵³ gyökerezik. És ugyanez az az egyház *létalapja* is, hiszen „*mint »szent hajlék« (egyház) csakis Jézus Krisztus által lesz azzá, ami – az Ő szentséges élete, halála és örökelete az az »örökkévaló ajtó«, amelyen át az anyaszentegyház eszméje és valósága bevonul a látható világba, az emberéletbe s hatalmát érezteti és gyakorolja ott. Jézus Krisztus nélkül nincs egyház.*”¹⁵⁴

Révész egyszerűen nem tudott és nem is akart Jézus Krisztus nélkül az egyházzal gondolkodni, sem prédikálni, tehát ez a kettő – *Jézus Krisztus és az egyház* – minden időben elválaszthatatlanok egymástól. Ezért lehetséges, hogy a krisztusi hatalmat folyamatosan hallgatói szeme előtt tartotta: „*»Egyház« nem lehetünk újra addig, míg meg nem térünk Istenhez. »Keresztyén«, azaz krisztusi egyház nem lehetünk újra addig, amíg bűnbánó szökött katonákként vissza nem térünk újra nagy Királyunk zászlaja alá, harcolni most már híven és mindhalálig.*”¹⁵⁵ Ezt a Jézus Krisztust pedig mindenkinek, a fiataloknak is meg kell hirdetni, „*meg kell mutatni Krisztust, a lelki világ mindig kelő és soha le nem nyugvó napját, minden prófécia szent, örök álmát és beteljesült igazságát...*”¹⁵⁶

Ez a prédikációskötet igazolja, hogy Révész minden alkalmat megragadott arra, hogy bizonyosságot tegyen Jézus Krisztusról, akiből a gyülekezetek megismerhették az embert megváltó Atyát.

c.2) Hitvallás

A következő időszak jellemző a hitvallás, mely Révésznél Jézus Krisztussal és a jövővel kapcsolódott össze. *A szőlőtő és szőlővesszők* című prédikációjában Jézus Krisztus szavait és a lábmosás jelentőségét méltatta. Kimondta, hogy a református keresztyén hitvallás felelete egyszerűen szegényes lenne Jézus kínhaláláig lehajló szeretete nélkül. Fejtegetései egy rövid kérdésben koncentrálnak: „*...mi hasznunk van hát nekünk az egész Jézusból, micsoda ajándék, micsoda jótétemény Ő mireánk nézve?*”¹⁵⁷

¹⁵¹ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige*, 13.

¹⁵² RÉVÉSZ IMRE: *A szőlőtő és szőlővesszők*, 120.

¹⁵³ RÉVÉSZ IMRE: Isten keze múltunkban, 18.

¹⁵⁴ RÉVÉSZ IMRE: *A kőszikla*, 39–40.

¹⁵⁵ RÉVÉSZ IMRE: Krisztus, a király, in: Uő: *Az Ige fénye*, 51–53, 52.

¹⁵⁶ RÉVÉSZ IMRE: *A kollégiumért!*, 119.

¹⁵⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A szőlőtő és szőlővesszők*, 121.

S meg is válaszolja a feltett kérdést, rámutatva arra, hogy a Jézusban kapott kegyelmi segítség a vele való összenövés, hiszen Ő a mi életforrásunk akar lenni.

A *félelmetes jövőre* nézve megállapítja, hogy a hitnek megszűnt a világformáló lendülete, s a bátorság addig nem is tér vissza, „*amíg el nem jön egy olyan idő, amelyben megint szükség lesz hitvallásra és hitvallókra*”.¹⁵⁸ Szinte prófétai önkívületben írja, hogy az egyházra és a hitben járókra a közeljövőben nehéz idők következnek, de ő boldog kilátással van afelől, hogy „*a hit, a mi hitünk, újra veszedelmes dolog lesz, tehát újra azzá lesz, aminek lennie kell és ami volt atyáink idejében: valami, amitől a világ fél...*”¹⁵⁹ Ez nem más, mint a hitvallás.

Majd *bátorságot* akar hallgatóinak a szívébe önteni és kimondja, hogy nem keresztyén az, aki magában ülve tiszta, s tétlenül nézi a világ tisztátalanságát. Vagy aki belső szobájában lelkesedik az igazságért, de a hazugság ellen semmit sem tesz. Leleplező őszinteséggel jelenti ki, hogy „*nem vagy addig keresztyén, míg nem vagy hitvalló keresztyén*”.¹⁶⁰ Révész egyébként máshol is hangsúlyozta, hogy ő a hitvalló múltban látja „*az örök Jövőt: Jézus Krisztust, aki tegnap és ma és mindörökké ugyanaz*.”¹⁶¹

Ehhez a gondolathoz áll közel az *elődökre* való odafigyelés kötelessége is.¹⁶² Isten őket használta fel arra, hogy a következő nemzedéket a Krisztushoz vezessék. Ezért az egyház életében mérhetetlenül nagy jelentőségük van a hitvallásoknak, melyektől kockázatos elszakadni. Révész le is tisztázza az irányt: „*...mi nem tudunk másként, egyénekül és egyházzal, megújulni s magunk körül új életet teremteni, csak úgy, hogyha a mi keresztyén hitvallásunk régóta világító nyomai által kijelölt, a mi lelkünkhöz egyedül természetesen hozzászabott úton indulunk meg a jövő felé!*”¹⁶³

V.1.4. Az igehirdetések befejezése

Révész igehirdetési stílusának változatosságát láthatjuk a befejezések esetében is. Van, amikor zárásaként egy tanulságokat levonó, *összegző formát* találunk, például egy Kálvin-idézettel,¹⁶⁴ vagy egy Le Bon-tól¹⁶⁵ származó gondolattal. Ez utóbbiban végül egy *személyes élményt* oszt meg a gyülekezettel.¹⁶⁶

Van olyan igehirdetése is, ahol a gyengéd lelkipásztor hangján *felszólítja* hallgatóságát a hallott üzenet szerinti élet megcselekvésére.¹⁶⁷ Olyannal is találkozunk, amikor egy *fohással* zárja gondolatait. „*Oh Véghetetlen Szeretet – hajolj le hát hozzánk a magasságból*

¹⁵⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Hitvallás*, 133.

¹⁵⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Hitvallás*, 133.

¹⁶⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Az egyház neve és mivolta*, 36.

¹⁶¹ RÉVÉSZ IMRE: *Hitvallás*, 138.

¹⁶² RÉVÉSZ IMRE: *Akik előttünk jártak*, 54.

¹⁶³ RÉVÉSZ IMRE: *Akik előttünk jártak*, 56.

¹⁶⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige*, 14.

¹⁶⁵ „*Egy nép életében nem az élők, hanem a holtak játsszák a legfontosabb szerepet.*” RÉVÉSZ IMRE: *Isten keze múltunkban*, 19. Gustave Le Bon (1841–1931) francia szociálpszichológus, szociológus és antropológus. Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Gustave_Le_Bon (Letöltve: 2022. 01. 18.)

¹⁶⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Isten keze múltunkban*, 19.

¹⁶⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A személyes élet*, 24.

és gyűjtsd fel a szívünkben mérhetetlen lángjaid egy parányi mását, hogy élhessünk Teáltalad és erősségünk legyen Tebenned.”¹⁶⁸

Ritkán fordul elő ebben a kötetben, hogy *kérdő mondattal* fejezze be a prédikációt, de van, amikor fontosnak tartja, hogy a gyülekezet részéről egy határozott válasznak már akkor, a „most”-ban érkeznie kell. *„Ilyen hazajött, ilyen elhívott, ilyen engedelmes és ilyen bizonyágtevő gyermekek vagyunk-e mi, magyar református »egyháztagok«?*”¹⁶⁹ Egy másik beszédében is találunk hasonlót. Két út felvázolása után azt kérdezi: *„Melyiket válasszuk?”*¹⁷⁰

Szintén ebben a sorozatban található az a beszéd, amelynek végén a megszokott összefoglaló gondolatokat most egy *exhortációs* (buzdító) zárás követ: *„Ilyen tagok kellene magyar református egyházunkba és akkor nem kell féltenuünk azt a pokolnak minduntalan fel-felnyiladozó torkaitól!”*¹⁷¹

Összességében elmondható tehát, hogy Révész Imre befejező gondolatai is nagy változatosságot mutatnak. Széles skálán mozogtak a gyülekezet megszólítását és mozgósítását célzó zárómondatok. Nyilván arra törekedett, hogy hallgatóit reménységgel teli válaszokkal segítse a hitben való növekedéshez a Szentírás alapján.

V.1.5. Reflexió és önreflexió

a) Ahogy egy kortárs látta

Egy konferencián Czegléd Sándor *Révész Imre, az igehirdető* címmel tartott alapvetően elismerő hangvételi előadást.¹⁷² Szerinte Révész igehirdetéseire jellemző a pietizmus szubjektivizmusa és individualizmusa, ami egy arminianizmus által kissé befolyásolt evangelizáló igehirdetést eredményez.¹⁷³ A személyes élményekből is merítő Czegléd megállapítja, hogy a prédikációk művészi kiábrázolása magával hozott egy Isten jelenlétéből fakadó ünnepérzést, melyet csak tovább fokozott a nemes veretű, szabatos és precíz stílus. Véleménye szerint Révész nagy komolysággal végezte szószéki szolgálatait, amelyekben nem kapott helyet az egyébként figyelemre méltó humorérzéke.¹⁷⁴

Az igehirdetésekre gondosan és alaposan készült, fontos szerepet szánva az exegézisnek, az imádságnak, és természetesen rendkívüli történelmi tudásának is.

Czegléd professzor végül azt tanácsolta: *„Dolgoznunk és imádkoznunk kell azért, hogy Révész Imre egész igehirdetése, az a drága örökség, már most is egyházunk és nemzetünk javát és Urunk dicsőségét szolgálja.”*¹⁷⁵

b) Ahogy Révész megélte

Révész Imre az igehirdetéssel kapcsolatos érzéseit egyik 1955-ös kéziratában osztotta meg az utókorral. Ezekben a mondatokban az elfáradt lelkipásztor szavai szólalnak meg. *„Nem kíméltem magamat az igehirdetésben, noha ez mindig nehezemre esett, kegyetlen*

¹⁶⁸ RÉVÉSZ IMRE: Szeretni az Urat!, in: Uő: *Az Ige fénye*, 30–34, 34.

¹⁶⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Az egyház neve és mivolta*, 38.

¹⁷⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Akik előttünk jártak*, 56.

¹⁷¹ RÉVÉSZ IMRE: *A kőszikla*, 42.

¹⁷² CZEGLÉDY SÁNDOR: *Révész Imre, az igehirdető*, in: *Confessio* 1989/3., 17–25.

¹⁷³ CZEGLÉDY SÁNDOR: *Révész Imre, az igehirdető*, 19.

¹⁷⁴ CZEGLÉDY SÁNDOR: *Révész Imre, az igehirdető*, 20.

¹⁷⁵ CZEGLÉDY SÁNDOR: *Révész Imre, az igehirdető*, 25.

*idegkimerülésekkel és egyéb, fizikai és pszichikai gyötrelmekkel járt.*¹⁷⁶ Bevallása szerint nyugdíjas éve alatt sokszor megkérdezte magától, hogy „*nem hiányzik-e neked az igehirdetés, az egyházi munka, a palást és hasonlók? Az eredmény mindig ugyanez volt, folyvást fokozódó erősséggel: nem és ezerszer nem!*”¹⁷⁷

Mindezt megerősíti 1966-ban egy volt tanítványának, Költő Gyulának írt levele, melyben ezt írta: „*...engem hányszor félreértettek, mint igehirdetőt is, nemcsak szimbolikus, de gyülekezeti istentiszteleteken is. De én mindig megérdemeltem, mert nem tudtam magamat evangéliumi egyszerűséggel és világossággal kifejezni és nem volt elég sok és elég mély pásztori tapasztalatom 70-80.000 úgynevezett református között...*”¹⁷⁸

Már szinte kishitűségbe, vagy túlzott szigorúságba hajló önkritikája elgondolkodtató, de mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy Révész Imre lelkipásztori szolgálatának az igehirdetés a legfontosabb részét képezte. Hogy hogyan összegezhető az ő igehirdetési habitusa és a korai években művelt homiletikai sajátosságai? Summásan azt mondhatjuk, hogy aranyalmát tett ezüsttálcán a gyülekezetek elé, mert szívvel-lélekkel és értelemmel végezte szószéki szolgálatait. Igényesen, aktuálisan és gyülekezetszerűen fogalmazta meg gondolatait, amelyeket a Szentlélek ereje járt át.

Egy lelkiismeretes igehirdető áll előttünk, aki a legszentebb küldetesként tekintett minden igehirdetési lehetőségre, és a lélekmentés felelőssége érezhető minden szavában. Az igaz, hogy gondolatait a hosszú, sajátos megfogalmazású mondatokban nem egyszerű megérteni és követni, s az is, hogy a szerkesztett igehirdetések nehezen áttekinthetők, de minden fáradságot megér ezeknek a prédikációknak az olvasása, hiszen a legtöbb üzenetében nem érezhető a száz év távlat, mert valamennyi aktuális.

Tanulságos és felemelő igehirdetései az olvasása abból a korból, amely olykor tudott önmagával szemben is kritikus lenni. „*A magyar református templomi igehirdetés szomorú elhanyaglásának, siralmas eredménytelenségének legfőbb oka, hogy általánosságban mozog, a lelkeket közönyösen hagyó, vértelen kifejezéseket, üressé vált frázisokat görget, a keresztyénség nagy realitásai helyén csak nagy szavak maradtak.*”¹⁷⁹ Ezen véleménnyel ellentétben *Az Ige fénye* című kötet alapján megállapítható, hogy Révész igehirdetéseiben benne volt a lelkeket megrendítő erő, mely konkrét megfogalmazásokban, mély érzésekben és valós válaszok felmutatásában igyekezett a hitbeli épülést szolgálni.

Megismerhetünk egy önmagával szemben kritikus és folyamatos küzdelmeket folytató lelkipásztort, aki számára semmi sem volt fontosabb, minthogy a református egyház megújulását munkálja a Krisztus népének hitvallásos megerősítésével, a Szentírás tanításainak a fegyelmében. Végző célja mozgásba hozni, küldetésre bírni őket és a megújulás igényét felkelteni bennük.

¹⁷⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Vallás? Egyház?*, Részlet a kéziratok kötetből, DRK Kézirattár R7550, 3.

¹⁷⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vallás? Egyház?*, 3.

¹⁷⁸ Révész Imre levele Költő Gyulának, Budapest, 1966. augusztus 21. Kézirat a család tulajdonban. Költő Gyula (1918–1996) református lelkipásztor, aki a bihari térségben szolgált többek között Biharkeresztesen, Nagyváradon, Nagykerekiben, Hajdúszováton, Derecskén és parókus lelkészként a leghosszabb ideig Váncsodon. Gyakorlati teológiával foglalkozott, több prédikációs-kötete jelent meg. A 70-es években a bibliafordítás kezdeti munkálataiban is részt vett. 1991-ben védte meg *A XIX. század magyar református kateirodalma* címmel írt doktori dolgozatát. A Költő család írásos közlése alapján.

¹⁷⁹ Név nélkül. *Könyvek* rovatban. *Igazság és Élet* IX. (1928. február), 2.

Akik pedig csak mint érdeklődők fogják kézbe venni ezt a kötetet, felismerhetik egy letűnt kor és az akkori Debrecen életén át azokat a helyi, osztársadalmi és nemzeti kihívásokat, amelyekben különösen is a református egyháznak tisztán, érthetően és biblikus mélységgel kellett megnyilatkoznia. Mintha már ez a prédikációskötet is előre sejtetné, hogy Révész Imre 1920-as évekbeli gyülekezeti szolgálata egy nagyobb távlatú és *szélesebb felelősségű* küldetés része, amiben később a Tiszántúli Református Egyházkerület reformátusait kell majd pásztrolnia.

Összefoglalásként álljon itt egyetlen mondat, mely homiletikát, küldetéstudatot, ars poeticát, azaz tudományt és gyakorlatot, gondolkodást és cselekedetet a lehető legtömörebben összefoglalhat: „*Nevezzék bár a bölcsek egészségtelen rajongásnak s a csúfolódók kegyeskedő szemforgatásnak: én tisztában vagyok vele s hitet teszek nektek róla, testvéreim, hogy az én számomra és a mi számunkra a nagy, az alapvető sziklafundamentum, az erősségek erőssége, a négytornyú lelkipásztori és gyülekezeti bástya talpköve csak egy hatalmas szenvedély lehet: Szeretni Istent, mint atyát és mint barátot; szeretni, mint a lélek hitvesét és mint egy győzelmi álmot; szeretni őt, mint a termékeny életet és mint a szabadító halált; szeretni Őt forrón, az emberi élet legnagyobb mélységeiből fölszakadó, s azokat átdicsőítő, besugárzó szeretettel; szeretni Őt egyszerűen a Jézus Krisztus arcára nézve s a Jézus Krisztus szívére omolva: ez a szeretet kell nekünk, kell úgy, mint az éhenhalónak a falat kenyér, kell úgy, mint a magános őrszemnek a fegyver, kell úgy, mint a tengeren bolygó hajónak a delejtű, a vitorla, a szél, a rév.*”¹⁸⁰

V.2. Révész Imre írásszerűsége – exegetikai szempontok szerint. (A predestináció révészi megközelítései)

V.2.1. Exegetikai és írásmagyarázati formák között – A Róma 9–11 magyarázata

A homiletikai szempontok alapján bemutatott írásszerűségének másik sajátossága, hogy egy olyan konkrét, de sok buktatót rejtő témával is szembe mer nézni, mint a predestináció. Ennek kapcsán kiderül, hogy ő itt a predestinációval nem mint egy dogmával, vagy mint egy kálvini tannal foglalkozik, hanem mint egy reformátori szellemmel átítatott bibliai igazsággal, amit igyekezett a gyakorlatba átültetni. Azt vizsgáljuk meg, hogy kiállja-e az írásszerűség próbáját.

Ezt a törekvését, még ha vázlatosan is, egy különleges kézirat bemutatásával ismerhetjük meg. Ebből kiderül, hogy mielőtt egy rövid igehirdetési vázlata, vagy annak egy bővebb változata elkészült, az *eredeti szöveg* alapos elemzését, majd *idegen nyelvű kommentárok* hozzáolvasását végezte el. Ez a kézírata a Róma 9–11 elemzése,¹⁸¹ amely feldolgozásának módszere mellett lehetőséget kínál arra is, hogy a *predestináció* kérdésével foglalkozzunk. Figyelemre méltó Czegléd Sándor már említett centenáriumi beszéde, amelyben erről a barátkai lelkes konferenciáról részletesen számolt be és elismeréssel gondolt a „bátor és mélyen járó” exegézisre, amelyben Révész „világosan látta és láttatta az apostol Lélek-ihlette gondolatainak hegycsúcsait”.¹⁸²

¹⁸⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Szeretni az Urat!*, 34.

¹⁸¹ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. Nyelvi és tárgyi preparáció, a bibliamagyarázatok vázlata*, dátum nélkül. DRK Nagykönyvtárának Kézirattára R 2623.

¹⁸² CZEGLÉDY SÁNDOR: *Révész Imre, az igehirdető*, 22.

Arányait megvizsgálva ennek az alapvetően két nagyobb részre osztható anyagnak az első 43 oldala *exegetikai* mű, míg az utolsó hat és fél oldal a vázlatokat teszi ki.

Ugyanakkor Révésznél a predestináció témájára nézve is általában elmondható, hogy nem írt róla egy rendszerezett összefoglalást, de munkássága során számtalan esetben vállalta – elsősorban egyháztörténeti-tudományos karakterű műveiben – az erről az összetett bibliai és reformátori igazságról való tanítást, amelynek minden része az írásszerűség érvényesítésének a szolgálatában állt. A következő elemzésekben először a kéziratát, majd a nyomtatásban megjelent tudományos írásait mutatjuk be. Annak érdekében, hogy ez a révészai értelmezés még elhelyezhetőbb legyen, bizonyos igeverseket és fogalmakat, ahol releváns, Karl Barth nagyszerű debreceni előadás-sorozatának egyes üzeneteivel állítunk párhuzamba.¹⁸³

V.2.1.1. A Róma 9,1–5 üzenete

Az említett kéziratot füzetében található verselemzések eredményeinek részleges felhasználása alapján készítette el a barátkai lelkesztalálkozón elmondott prédikációit.¹⁸⁴ Az itt szereplő elemzések forrásállománya nagyon gazdag, német, latin, és francia nyelven íródtak.¹⁸⁵

A lelkesztalálkozón öt bibliamagyarázatot tartott, s ebben a sorozatban az öt alkalom alatt négy fő pontot mintegy tételszerűen kiemelt, s ezeket további alpontokkal tagolta. Alapvetően nehéz követni a módszerét, mert nem mindig versenként halad, illetve kissé csapongónak hatnak a feljegyzései, azaz bizonyos szavakat, verseket a tárgyalás után elenged, de később újra visszatér hozzájuk. Mindezek ellenére mégis érdemes megküzdeni mind az eredeti, mind Révész Imre szövegeivel, mert sokkal árnyaltabbá teszik az igeszakasz jelentését.

A Róma 9–11 bibliamagyarázatainak felosztása Révész szerint:

- I. nap 1. Róm 9,1–5 („Az apostol fájdalma népének az üdvösségből való kizáratása miatt”)
- 2. Róm 9,6–29 („Isten igazolása a zsidók elvetése miatt”)
- II. nap 3. Róm 9,30–10,21 („Izráel a saját vétke miatt vettetett el”)
- 4. Az ítélet a végén mégis Izráel üdvösségére fordul (Róm 11)
- III. nap 4.a Róm 11,1–10 („A megkeményedett és elvetett nagyobb rész mellett egy kisebb rész az üdvösségre kegyelmileg kiválasztott”)
- IV. nap 4.b Róm 11,11–24 („Isten az Izráelt a pogányokkal fel akarja ingerelni, mert elvettetése nem végleges”)
- V. nap 4.c Róm 11,25–36 („Izráel a végén egészben megtér s akkor Isten mindenben igazoltatik és megdicsőíttetik”)

¹⁸³ BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása. Négy előadás az eleveelrendelésről*, ford. Vasady Béla, Nagy Barna, (Az igazság és élet füzetei 8.), Debrecen, 1937.

¹⁸⁴ „A felejthetetlen barátkai lelkesztalálkozás csendes napján adtam elő.” RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–14 magyarázata*, külső borítón.

¹⁸⁵ Menge, Lietzmann, Althaus, Brunner, Kálvin, Luther és Bengel, illetve Karner Károly műveit használta fel Révész.

A megértést nagyban segíti a párhuzamos igehelyek feltüntetése, hiszen ez is azt erősíti, hogy az igehirdető az egész Szentírásban gondolkodott és kínált tájékozási lehetőségeket.

Az első szakasz, tehát a 9. rész 1–5. verseinek részletes elemzése jól mutatja a révészi módszer lényegét. A könnyebb követhetőség érdekében először kiemeljük az általa hangsúlyosnak tartott eredeti görög szavakat, majd röviden vázoljuk a külföldi írásmagyarázók vonatkozó véleményét, és végül, mint végeredményt, bemutatjuk a *vázlatot*.

a) A Róma 9,1–5 nyelvi elemzése

Révész Imre ebből a szakaszból a következő görög kifejezéseket tekintette hangsúlyosnak: *en Kriszto* (1), *anathema* (3) – ezzel a kettővel lentebb részletesebben foglalkozunk –, továbbá *hiotészia* (fiúság) (4), *diatékai* (szövetségek) (4), *epangeliai* (ígéreték) (4). Az első két esetben részletesebben elemzett, az utolsó három kifejezés esetében elsősorban a *párhuzamos igehelyeket* sorolta föl, azaz a *hiotészia* mellett az Ex 4,22; Deut 14,1; Jer 31,9 és 20; a *diatékai* mellett a Gen 6,18; 9,9kk; 15,18; 17,2kk; Ex 19,5; 31,6; 34,10; Lev 26,42 szerepel, az *epangeliai* mellett nem található igehely.¹⁸⁶

b) A Róma 9,1–5 írásmagyarázata

A „*Krisztusban*” való nyomatékositást – Menge alapján – a benne való élet felől közelítette meg.¹⁸⁷ Majd az 5. vers fordításának lehetőségeit vizsgálta, szintén Mengének és egy 1611-es jelzésű angol nyelvű magyarázatnak a segítségével. Mindkettő kérdése, hogy Krisztus, „*aki Isten mindenek felett, áldott örökkön-örökké*”, vagy Krisztus, „*aki mindenek felett uralkodik, Isten, áldott örökkön-örökké*”. Révész Lietzmann véleményével összegzett: „*Sprachlich wie sachlich sind beide Erklärungen möglich!*”¹⁸⁸ Ám Lietzmann – Althauszal ellentétben – nem Krisztusra vonatkoztatta ezt.

Az „*anathema*” kifejezésnek hellenisztikus (*Weichgeschenk*) és a Septuagintában található (*Verfluchtes, Gebanntes*) formáját különbözteti meg, amelyek teljesen ellentétes jelentést hordoznak.¹⁸⁹ De bizonyos rabbinikus használat szerint „*der Sinn ist, dass der Redende die Vergeltungsqualen im Jenseits für den Betreffenden übernehmen will*”.¹⁹⁰ Ez pedig az *erős szeretet* kifejezése.

Ennek az ígerésnek a megértésében jelentős szerepet kapott Kálvin Római levél magyarázata.¹⁹¹ Egy oldalon keresztül németül idézi a 9,1–3 versek szerinte legjellemzőbb értelmezési lehetőségeit. Ezek közül kiemelkedő az *1. versben* az Isten nevére való esküben Isten tanúként való meghívása, a kétséges dolgokban (*Zweifel*) való hit megerősítésére, ezzel mintegy vállalva a valótlanságba esés – a hazugság (*für den Fall der Unwahrheit*) – esetén az Ő ítélete alá való helyezkedést (*unterwerfen*). A *2. versben* az ember szívében lévő kettős lelkiállapotról (*doppelte Stimmung*) ír: Istenre nézve bele kell törödni (*fügen*), hogy elvesznek, akiket erre rendelt (*verhängen*), de az emberekre figyelve panaszkodnak azok nyomorúságaik

¹⁸⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 2.

¹⁸⁷ „...*ich, der ich in Christus lebe*”, in: RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 1.

¹⁸⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 1.

¹⁸⁹ A „fogadalmi felajánlás” és az „átkozott, száműzött” jelentésekben tárgyalja.

¹⁹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 2.

¹⁹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 3.

(*über ihr Elend*) miatt. Kálvin nagy igazságtalanságnak (*Unrecht*) tartaná a kegyesektől megkövetelni az Isten rendjével szemben való közömbösséget (*teilnahelos*).

A 3. versben Révész arról ír, hogy bár Pál tudta, hogy Isten kegyelméből nem eshet ki, „*de népe iránti szeretete elfelejtetett vele minden egyebet*”. Ezt hívja Kálvin az „*Istenben való szeretetnek*”,¹⁹² s ehhez köti oda az emberekhez való szeretetét. Mert az emberek iránti szeretet és az Isten dicsőségére való buzgóság (*der Eifer für Gottes Ehre*) összetartoznak.

c) A Róma 9,1–5 vázlata

Benghel alapján fogalmazza meg, hogy itt a *szeretet* legmélyebb megnyilatkozása történik, amelynek az isteni szeretet a serkentője, ugyan nincs az a szó, amely kifejezhetné a szentek lelkének megnyilatkozásait. Ez a gondolatkör Luthernél kerül előtérbe, aki úgy tartja, hogy ez „*a szentek közösségének legmagasabb megnyilatkozása*”.

Mindezt – Kálvin szerint – az Istenben és nem az „Isten mellett” való szeretet biztosíthatja. Végül Révész valószínűsíti Pál zsidók általi kiátkozását és említést tesz az 5. vers *doxológiájáról* is, amelynek ugyan két értelmezése is lehet, de a fordítása így is megfelelő.

V.2.1.2. A további bibliamagyarázatok vázlatai

Hasznos dolog a további vázlatokat is megvizsgálni, hiszen Révész még azokban is gyakran görögül és németül írta le a kifejezéseket. Ebből következően némelyik vázlata olyan, mint egy exegetikai „piszkozat”, és jól tükrözi sajátos és mélyen látni akaró gondolkodását. Az általa kiemelt szavak közül nem mindegyiket, csak a fordításokhoz szükséges legjellegzetesebbeket emeltük ki.

a) Róma 9,6–29

„*Isten ígérete nem szól Ábrahám minden testi leszármazottjának (9,6–13).*” Révész megállapítja, hogy Isten népe nem támaszthat igényt Istennel szemben, mégis Althauszal megerősíti, hogy „*das Israel Gottes bleibt doch immer das Israel Gottes*”.¹⁹³ Kálvin szerint az Isten ígérete Ábrahám minden testi *ivadékára* vonatkozik (lásd körülmetélkedés), ugyanakkor „*az ígéret gyermekei csak azok, akikben az ígéretnek valami ereje és hatása megnyilatkozik*”.¹⁹⁴ Révész itt külön felhívta a figyelmet arra, amire „*állandóan gondolni kell*”, ez a *Gal 4,21–31*.¹⁹⁵ Majd a *nép és az egyén* kiválasztásának kérdését emelte ki, amelyek nem zárják ki egymást.¹⁹⁶

Az exegetikai írások között Kálvin alapján azt is tisztázza, hogy az isteni kiválasztás nem kiváltság vagy megkülönböztetett helyzet, hanem *megbízás*, hiszen így lesz Izráel Isten tanújává a népek között.¹⁹⁷ Az *Ézs 43,10* alapján támasztja alá.

¹⁹² Kálvin szerint „*Lieben wir in Gott u. nicht neben Gott, so wird unsere Liebe niemals zu gross sein*”. RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 3.

¹⁹³ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [44.]

¹⁹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [44–45.]

¹⁹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [45.]

¹⁹⁶ Lásd Révész Imre és Karl Barth további együttgondolkodását az V.2.2.b fejezetben.

¹⁹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 8.

„Az üdvösségre kiválasztás Isten szabad kegyelmi ténye; Ővele nem lehet pörölni (9,14–29).”¹⁹⁸ A predestináció egy labirintus, amelyből ésszel sehogyan nem lehet kijutni. De akkor nem is szabad beszélni róla? – kérdezi Révész, s válaszában hangsúlyozza, hogy „kétség nélkül hasznos lesz ránk nézve ennek az ismerete is, csak éppen ennek az ismeretnek az Isten igéje alá kell magát vetnie”.¹⁹⁹ Mindezeket a gondolatokat Kálvintól vette át. A reformátor szerint Isten igazságosságát imádni kell és nem „áttekinteni próbálni”. A Róm 9,28 kapcsán újra Althaus idézi: „Isten nemsokára véget vet, ítéletet és idvességet hoz elő és így tölti be szavát!”²⁰⁰

Az exegetikai részben a szabad kegyelmi tényről így elmélkedik: Isten irgalma a hangsúlyos, szemben az ember erőlködésével. Althaus szerint Pál rámutat, és nem indokolja (*begründet*), hogy Isten soha nem cselekedett másképpen. Karner pedig Isten kegyelmének az emberi feltételektől való szabadságát emeli ki, például a fáraó példáján keresztül.²⁰¹ A fazekas-hasonlat kapcsán Bengelt idézi: „Isten joga az ember felett nagyobb, mint a fazekas joga az agyag felett.”²⁰² Maga Barth sorozatának már a legelején – a Róma 9–11 alapján – hangsúlyossá teszi azt, hogy a központi téma itt „az ítéletes s egyúttal könyörülő isteni akaratnak Izrael népével szemben lépésről lépésre tanúsított szabad ténykedése”.²⁰³

Az is előjön Karner alapján, hogy Isten az embert nem harag-edénynek teremtette, hanem a „hitelensége következtében [...] ilyenné lett”.²⁰⁴

b) Róma 9,30–10,21

„A vétke abban állott, hogy elvetette a hitből való igazságot és a törvény igazságosságára törekedett (9,30–10,8).” Lietzmann látását emeli ki, ami szerint a „dikaiosüné” ugyan isteni tulajdonság, de amit Isten kegyelemből a hívő embernek kölcsönöz. Isten kegyelmének ezt a munkáját emeli ki Barth is, amikor az emberekkel megtörténő isteni kiválasztást és döntést megokolja. Tehát az ember önmagában sem alkalmas, sem méltó nem lehet, de saját elhatározása sem elég az isteni kegyelem elnyeréséhez.²⁰⁵ Brunner szerint ez az Istentől jövő állapot, „Ő létesíti a helyes viszonyt közte s az emberek közt [...] az embereket igazaknak tartja”.²⁰⁶ Azt emeli ki Révész tőle, hogy hit által lesz az emberé ez az igazságosság, az elfogadás, azaz az „ajándékozni hagyás” által (Fil 3,9). Az elfogadásra hívja fel a figyelmet Barth is, a fent említett kegyelem elnyerésének feltételeként. Hiszen az isteni kegyelem azonos magával Istennel, tehát azt „csakis Isten ajándékának tekinthetjük”.²⁰⁷ Althaus az ember „ös-titkát” hangsúlyozza – a felelősségteljes létezés értelmében (*verantwortliches Dasein*).

¹⁹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [45.]

¹⁹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [45.]

²⁰⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [45.]

²⁰¹ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 12.

²⁰² RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 16.

²⁰³ BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 7.

²⁰⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 16.

²⁰⁵ BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 8.

²⁰⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [46.]

²⁰⁷ BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 11.

„Izráel vétke annál súlyosabb, mert Isten folyton hívogatta a hitből való igazságosságra (10,4–15).” Az exegetikai munkálatok alapján a hitvallás (*confessio*) kérdését is tisztázza, s Augustinus *Vallomásaiból* idézi latinul majdnem az egész I. fejezetet: „Te ébreszted fel bennünk magasztalásod örömét, mert magadért teremtettél bennünket és nyugtalan a szívünk, míg meg nem nyugszik benned.”²⁰⁸ Augustinus tehát a cselekvő, ébresztő Istent mutatja be, aki nélkül az ember semmit sem tudna cselekedni. Ezért nem lehet véletlen Barth kijelentése sem, miszerint a predestináció magyarázó jellegének fő feladata megértetni velünk „*hogy a »kegyelem elfogadását egyedül a kegyelem teszi lehetővé«*”, amit Jézus Krisztus valóságos istenember volta hozott magával.²⁰⁹

Kálvintól latinul és németül idéz az elemzésekben, s a vázlatában mintegy csattanószerűen azzal fejezi be, hogy „*túl abszurd azt állítani, hogy ott van tűz, ahol nincs se láng, se hő*”.²¹⁰

„*A hitetlen Izráel menthetetlen, mert visszautasította az üdvösséget (10,16–21).*” Az „*ákoé*” = *élő, hallható szó* jelentését Bengel (*sermo*), Menge és Lietzmann (*Predigt*) értelmezéseivel járja körbe; s végül Brunner azon megállapításával zárja, hogy a hit kettős értelemben származik a *hallásból*.

Továbbá a „*rémá Krisztou*” = *Krisztus szava (által)* kifejezések kerültek kiemelésre, amelyben mintegy kijavítja Pált.²¹¹

c) Róma 11

c.1) Róma 11,1–10

Menge, Lietzmann és Althaus tulajdonképpen Kálvin véleményét hangsúlyozzák a „*progínoszko*” (2) értelmezésekor, ami nemcsak előretudást jelent, hanem Isten szilárd elhatározása, hogy *gyermekeivé fogadja* azokat is, akik még meg *sem születtek*. A „*poroó*” (7) a megkeményedés mellett vakká létet is jelent; a szakaszhoz tartozó *igék* a Zsolt 94,14; 1Sám 12,22; Jer 31,37.

Kálvint idézve kijelenti, hogy Isten *titkos gondviselése* melengeti az egyházat akkor is, amikor az emberi szem nem látja, mert ő „*elrejtett mértékkel dolgozik*”.²¹² Még a predestináció ellen lévő Brunner is azt mondja, hogy „*ott is, ahol az emberek Istennek hátat fordítanak, Isten nem hagyta el a harcteret, ott is benne van keze a játékban!*”

c.2) Róma 11,11–24

Révész itt a „*héttémá*”²¹³ (12) *lepadás* szót emelte ki, ami jelentheti „*a követelmények mögött maradást*” is. A „*plérómá*” (12) teljesség ezzel szemben lehet „*Isten akaratának teljessége*”, vagy a „*zsídó megtértek számának teljessége*”.²¹⁴

²⁰⁸ AUGUSTINUS: *Vallomások*, Budapest, Gondolat, 1982, 23–24.

²⁰⁹ BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 9.

²¹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [47.]

²¹¹ A 17. versben „*rémátosz Krisztou*” helyett javasolja a „*rémá Krisztou*” kifejezést és odairta, hogy az a „*helyes szöveg*”. RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [47.]

²¹² RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [47.]

²¹³ Károli „*veszteségnek*” fordítja.

²¹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [48.]

Az olajfa-hasonlat pedig talán azt jelenti, hogy minden „normális” gondolkodás ellenére következik be mindaz, ami következik. Így lehet „*Israels »Geschichte mit Gott ist das schlagende Herz der Menschheitsgeschichte«*” – idézi Althaus.²¹⁵ Ugyanakkor az exegetikai anyagban Barth álláspontját is bemutatja, miszerint „*az a megfoghatatlanság, amiről itt szó van, minden lehetséges hasonlatot kizár*”.²¹⁶ Úgy folytatja, hogy Isten a fa szent gyökere, amelyről a nemes gally levágtatva nem növekszik, de beoltva a vad gallynak is van élete. Althaus szerint minden Isten jóságán és nem az ember „*Glaubensleistung*”-ján múlik.²¹⁷

Végül a „*hitbizonyosság és félelem*” feszültsége következik, amely az Istentől meghatározott emberi lét titkára utal, s ezt csak Isten oldhatja fel. Kálvin és Althaus ebben egyetértenek. A genfi reformátor szerint a testi gög Isten gyermekeinél is gyakran előfordul.

c.3) Róma 11,25–36

A „*müisztérion*” (25) titok Istennek az ember által nem ismert végzése. Révész úgy gondolja, hogy a pogányok teljessége és az egész Izráel az utolsó generációt jelenti a vég előtt. Althaus összefoglalását kiemelten is fontosnak tartja, ami szerint:²¹⁸ (1) „*Izráel sorsát a népek közt Istenhez való viszonya határozza meg.*” (2) „*Izráel Gottesgeschichte-jében a Krisztussal találkozás volt a döntő pillanat.*” Hiszen a zsidó ember meghatározó jellemzője a Jézussal való titkos, vagy nyílt szembenézés. (3) Izráel sorsának eszkatológiai utalásai vannak. Továbbá ők egy csoda a népek között; eredeti kiválasztásukból fakad a jelenlegi átkuknak a súlya. Ez pedig vajon nem azt jelenti – kérdezi –, hogy Isten őrzi az ő népét „*für eine endgültige Geschichte mit Christus?*”

Izráel alatt Kálvin szerint a 26. versben Isten népét kell érteni, mert zsidókból és pogányokból gyűjti össze a maga Izraelét.

A vázlat végén a 32. vers értelmezésében tisztázódik, hogy ez nem jelent „*apokasztázist*”, azaz nem kerül tagadásba a kárhozat örökkévalósága. Ezt maga Kálvin is bolondságnak tartja. Brunner pedig azt mondja, hogy Pál itt olyan közel jár az „*apokasztázishoz*”, mint a „*predestinációhoz*”.

Utolsó mondata, hogy Isten ide egy olyan tőkét fektetett be, amelyet a zsidók még a hírhedt gengszterek miatt sem veszíthetnek el. Az Isten-, a jövő- és a zsidókérdés egy és ugyanazon kérdés – mondja R. L. Schmidt,²¹⁹ aki 1943-ban azt is írta, hogy predestináció egyáltalán nem létezne, ha Pál nem beszélt volna a zsidókérdésről a Róm 9-ben.²²⁰

V.2.2. Predestináció narratív formák között

Révésznel jelen vannak bizonyos „*narratológikus*” és *kommunikatív* formákban színes szövegek is, amelyekben úgy beszél történelmi eseményekről és személyekről, hogy a Szentírás folyamatosan visszatükröződik belőlük.

²¹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [48.]

²¹⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 30.

²¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 30.

²¹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 35.

²¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, [50.]

²²⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. magyarázata*, 39.

Ugyanakkor a predestináció kérdése megvizsgálható további *rövidebb tudományos művei* alapján is, amikor bizonyos évfordulókhoz (gályarabokra való emlékezés), vagy személyekre való megemlékezésekhez köti gondolatait (Claparède Sándor és Megyericsy Béla halálakor), de a Bethlen Gábor életművének elemzése is figyelemre méltó.

A predestinációról szóló művei alapján megállapítható, hogy a legjellemzőbb stílusjegyei a sajátos és konkrét megközelítések, a gyakorlatias előremutatásai az „*érvényesíthetőség*” érdekében. Mert itt sem csak elméleti síkon mozgott Révész, hanem plasztikus és kézzelfogható formában akarta megvilágosítani a nehezen érthető hittitkokat, s ami tipikusan révész elem, hogy nem is csak a múlt részletes ismertetésére, hanem a konkrét és aktuális üzenetek átadására törekedett. Egyetlen szóval ez a fajta gondolkodás nevezhető *korszerűnek*, amelyet a tudományos elmélyültség, a kritikus analízis és az előremutató használhatóság alkot.

Témánk szempontjából kevésbé releváns, de dogma- és teológiatörténeti oldalról jelentős értékű Méliusz és Kálvin gondolkodásának 1936-ban írt sokoldalú összehasonlítása.²²¹ Egyedülálló rálátással emelte bele a kötetbe a debreceni reformátort, s munkássága értékelése kapcsán időtálló felismerésekre jutott. Ugyanakkor a legkiemelkedőbb külföldi és hazai reformátorok is megszólalnak elemzéseiben. A 12 pontba szerkesztett elemzést nem mutathatjuk be, azonban az kiemelendő, hogy a kettős predestináció Méliusz tanítása szerint sem lehet ok a választottságban való kételkedésre, mert az Írás erről teljes bizalomra tanít.²²² Isten gondolkodása a Szentlélek segítségével hit által innen felismerhető. A próféták, apostolok és doktorok Isten küldötteiként teszik felismerhetővé a kiválasztottság tényét.²²³

Konklúzióinak egyik fontos pontja, hogy Méliusz ugyanazt akarta, mint a francia reformátor, azaz az emberi lelkeket „*csak Krisztus tulajdonává tenni örök eleve elrendeltetésük felismertetése útján...*”²²⁴ Barth ezt a „tulajdonlást” szintén kiemelten kezeli, amikor Jézus Krisztus feltámadásával kapcsolatban annak értelmét úgy fogalmazza meg, hogy abban a keresztre feszített „*kijelentett és megbékítő dicsősége valósult itt meg, mégpedig miérettünk és mirajtunk*”, így mi már nem lehetünk a magunkéi, „*hanem kifejezetten Neki mint győztesnek a tulajdonai vagyunk s így a számunkra »eleve« elrendelt életnek is osztályosaivá lehetünk*”.²²⁵ A másik pedig az, hogy Méliusz predestinációs tanának szerkezete alapvetően más, mint Kálviné, de a tan „szelleme” egészen megegyezik.²²⁶

---

²²¹ Itt a két reformátor eleve elrendelés tanának Révész külön fejezetet szentelt. RÉVÉSZ IMRE: Méliusz és Kálvin, in: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy századik évfordulójára*, Debrecen, 1936, 295–338, az eleve elrendelésről: 304–321.

²²² RÉVÉSZ IMRE: *Méliusz és Kálvin*, 319.

²²³ RÉVÉSZ IMRE: *Méliusz és Kálvin*, 319–320.

²²⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Méliusz és Kálvin*, 296.

²²⁵ BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 19.

²²⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Méliusz és Kálvin*, 321.

a) Predestináció az események tanulságaiban

A szenvedések és próbatételek gondolkör jelenik meg a francia protestánsokkal szemben elkövetett üldözések kapcsán is,²²⁷ amikor 1685. október 17-én XIV. Lajos, a Napkirály visszavonta a nagyapja, IV. Henrik által szentesített nantes-i edictumot. Ezzel újabb szenvedések, üldözés, börtön, gályarabság és halál várt az otthon maradt hugenottákra. Révész Imre párhuzamot állított a *francia és a magyar hitvallók* sorsa közé. Ugyan a predestináció szó konkrétan nem olvasható ebben a tanulmányban, de a hugenotta karaktert bemutató megállapítás mégis egyértelműen igazolja annak jelenlétét: „A szabály a mártírium hallatlan készsége volt, a lelki és erkölcsi értékek mindenk fölé helyezése, a Krisztust és az ő Evangéliumát a kínhalál arca előtt sem szégyellő hitvallás”,²²⁸ illetve „aki nem szégyenli a Krisztust, azt Krisztus sem szégyenli; aki bizonyosságot tesz Őróla, arról Ő is bizonyosságot tesz nemcsak a végítéletkor, de már azelőtt is, a nyomorúság tüzes kemencéjében”.²²⁹

Mindezt igazolja egy másik beszéde, amelyet egy kettős jubileumon mondott Révész, ahol kiemelte, hogy hitvallóink számára az *Institutióban* megszólaló predestináció tana „volt emberi részről a legnagyobb segítségük abban, hogy mindvégig megállhattak és megtartattak”.²³⁰ Pedig a gályarabok embertelen zaklatásoknak voltak kitéve, amelyek legfőbb oka a predestináció tanának becsmérése.²³¹

Révész tisztázta, hogy ilyet csak az mond, aki „rajta kívül” van, mert a „benne álló ember” tudja Kálvintól, hogy „Jézus Krisztus a tükre a mi predestinációnknak”.²³² Az ilyen ember ezt mindig úgy érti, hogy „Istennek a Jézus Krisztusban megjelent örök és elveszíthetetlen kegyelme az egyedüli és kizárólagos oka annak, hogy én a bűnnel szemben [...] meg tudok állani”.²³³ Ez mindenkor, mindenkinek azt jelenti, hogy „...tudom, hogy Ő előbb szeretett engem és tudom, hogy ez az Ő hozzám való szerelme ott gyökerezik a Békességnek öröktitkú, felséges tanácsában, ahol az Atya a Fiúval és a Szentlélekkel öröktől mindörökre, eleve elvégezte minden Ő választottainak üdvösségét, az enyémet is: öröktől mindörökre, eleve megformálta szívöket a Krisztus számára – az enyémet is”.²³⁴

²²⁷ RÉVÉSZ IMRE: A nantes-i edictum visszavonása. 1635–1935. október 17., in: „Tegnap és ma és örökké...”, 169–173.

²²⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A nantes-i edictum visszavonása*, 172.

²²⁹ RÉVÉSZ IMRE: *A nantes-i edictum visszavonása*, 173.

²³⁰ Az *Institutió* első kiadásának 400. és a gályarabok kiszabadításának 260. éves évfordulóján, 1936. május 6-án volt az ünnepség. RÉVÉSZ IMRE: Kálvin és a gályarabok, in: „Tegnap és ma és örökké...”, 123–126, 124.

²³¹ „...hiszen a ti mesteretek szerint Isten a bűnnek is oka!” RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin és a gályarabok*, 123.

²³² RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin és a gályarabok*, 124. Barth Isten kegyelmi kiválasztását kijelentett, sőt Jézus Krisztusban megjelent igazságnak mondja, amelynek megismerése a Jézus Krisztus ismeretével van egybekötve. Az igei igazolások után Jézus Krisztusra mint „kiválasztottságunk tükörére” mutat. BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 16.

²³³ RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin és a gályarabok*, 124. Ez a „kizárólagosság” Barthnál is jelen van, hiszen annak a forrása, hogy kegyelemből élünk, „semmi esetre sem önmagunkban keresendő”. Rajtuk kívül álló döntés, igazság és üdv táplálja az embert, „tehát nem a magunk nevében, hanem egyedül a Jézus Krisztus nevében lehetünk elfogadóivá az »igazságnak« és az »üdvösségnek«...”. BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 17.

²³⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin és a gályarabok*, 124. Barth az önmagából kiinduló Istenre mutat fel, aki úgy döntött, hogy Jézus Krisztus a Szentlélek által foganva emberré legyen, a Fia és az Ige legyen. Ez a kiválasztás a mi kiválasztásunkat is jelenti, hiszen Jézus születése pillanatában felvettünk az örökkévaló Istennel való létegyesébe, „így minden emberi hozzájárulás nélkül eleve arra formáltattunk és rendeltettünk, hogy hinni fogunk, és hit által a kegyelem elfogadására képesekké tétettünk.” BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 18.

A szenvedés és a hitvallás egységéről írt Émile Doumergue is, amikor Kálvin kortársaira utalt, a gályarabokra, a németalföldi „geusökre”, vagy a skót és angol puritánokra, és mindazokra, akik hitük miatt üldöztetést szenvedtek el. Tudniillik a 16. századi emberben ott volt az a *bizonyosság*, hogy Isten jelen van, uralkodik és választottait megtartja; tehát „*ide hősök kellettek: tüzelekű és érckaru hősök. Hősök, akik [...] képtelenek voltak kételkedni a győzelemben. [...] a predestinált, aki öröktől fogva és mindörökre ki van választva [...] Néki bizonyossága van*”,²³⁵ s ennek a látásmódnak az alapja Isten és az ember helyes ismerete.²³⁶

Ez a révészi megközelítés közvetve azt a *predestinációs* tanítást erősíti meg, amely a kiválasztást, az üdvösség elnyerését és a hétköznapi szenvedéseiben is megtapasztalt *megtartatást* adja a hitvallók szívébe.

b) Predestináció – életutak tanulságaiban

Révész *Krisztus királyi uralmát és a predestinációt* éles vonalvezetéssel kötötte össze a kálvinista fejedelem, *Bethlen Gábor* életművének értékelésében.²³⁷ A fejedelem vallásos meggyőződésének alapjaként Isten szent akarátát nevezte meg, amelynek legnagyobb értéke, hogy az „*ő kiválasztott szolgálja*”.²³⁸ Ezt erősíti meg végrendeletének hitvallásszerű bevezetésében a Krisztusban való kiválasztás örömeinek bizonyossága.²³⁹

Felismerhető az alázatos uralkodó Isten-tudatossága és az az erő, amely őt minden körülmények között mintegy a szent „*kell*” isteni végzés alatt harcra, uralkodásra, és a protestantizmus építésére hívta el. Predestinációs hitének két fontos csomópontja van: az Isten igaz *tisztelete*, és az ezt a tiszteletet gyakorló *szent nép* jelenléte, azaz élet Isten nagy dicsőségére, amely „*nem teljes azért az olyan nép kebelében, amelynek egész élete mindenestől át nem alakult a »Krisztus földi királyságává«*.”²⁴⁰

Bethlennél ennek a Krisztus-királyságnak a helyesen és törvényesen működő egyházi és polgári alkotmány és *kormányzat*, valamint a tiszta *közkerölcs* egyaránt a jellegzetessége. Mert – Troeltsch szavaival alátámasztva – az evangélium a benne hívők üdvözítő ereje, de az általános és nyilvános bajok orvossága is, amely a nagyobb közösségek számára a megújulást

²³⁵ Sem a pápa, sem a császár, sem semmilyen inkvizítor és semmilyen földi erő nem képes „megrepszteni mellvértjét” annak, aki Isten kezében van. DOUMERGUE, ÉMILE: *Kálvin jelleme*, ford. Révész Imre, Bp., 1922., 84.

²³⁶ Kálvin kiindulási pontja ugyanis *Isten szuverenitása*, amit semmi nem tud elfedni, ez pedig *az ember felelőségének* a tényét nem fedheti el. Ezek elválaszthatatlan kölcsönhatásban állnak egymással. DOUMERGUE, ÉMILE: *Kálvin jelleme*, 82–83.

²³⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem*, in: *Protestáns Szemle* 1914/6., 339–358.

²³⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem*, 345.

²³⁹ „Az mindenható Felséges Istennek bölcsessége, hatalmassága, [...] e napig, énnekem érdemem szerint nem fizetett, a bűnnek sárjában nem hagyott, ellenségem kezében nem adott, hanem véghetetlen irgalmasságából, örök időknél előtte az én idvezítő Jézus Krisztusomban az örök életre elválasztott, keresztyén atyától és anyától való születésemet bánaság nélkül engedte volt, azótától fogva tartott, táplált, éltetett, sok rendbeli áldását fejemre kiárasztotta.” RÉVÉSZ IMRE: *Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem*, 345–346.

²⁴⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem*, 349. A Krisztus királysága kérdéskör újra előjön Bethlen háborúival, a fegyveres ellenállással és a „szent” hadsereggel kapcsolatban. Sikerei által talán tovább emelkedhetett volna az ő dicsősége és pozíciója, de ezen az úton „*minden további lépés bűnös kockázat*” lett volna – állapítja meg Révész. Mindent elkövetett a szent békesség érdekében, amely jelenti „*a háborúval, mint szükséges rosszal szemben igazi, normális állapotát a Krisztus királyságának*.” RÉVÉSZ IMRE: *Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem*, 350–351.

munkálhatja; azaz a *predestináció* az, ami a kiválasztásban *elszigetelt egyént* „újra” beleállítja a közösségbe.²⁴¹

Véleményem szerint tehát éppen ez az egyik legfontosabb következménye a predestináció tanításának: az embernek felismernie úgy a helyét Isten akaratában, hogy sohasem csak magában értelmezze önmagát, hanem a közösségben és a kölcsönösség jegyében. A predestinált ember élete tehát soha nem lehet pusztán öncél, hanem egy nagyobb összefüggésben, Isten mesteri tervében kell helyet foglalnia. Így jelennek meg jellemzően a nemzet, a vallás, a politika, később a több árnyalatú szabadság, amelyeket mondhatunk a kálvinizmus felismeréseinek és évszázadokon keresztül vallott és gyakorolt célkitűzéseinek.

Ennek a révészi felismerésnek távlatos megerősítése mindaz, amit Barth a neki feltett egyik kérdésre válaszolva kifejtett, azaz ha jó teológus valaki, és ismeri a Bibliáját, és még a dogmatikához is ért, józanul gondolkodik, mint a jó katonák és a jó tanítók, akkor ő jó hazafi is. *„Népének Jézus Krisztust fogja hirdetni, s ezzel a bűnök bocsánatát és az örök élet reménységét, s éppen ezáltal fogja népe javát munkálni.”*²⁴² A kérdés, amit Barth kapott: *„Milyen viszonyban van egymással gondviselés és predestináció?”* Ezzel kapcsolatban a kérdezők felvetették az evangélium és nemzetiség, illetve az evangélium és nacionalizmus kérdéseit is, amelyek során Barth kategorikusan kijelentette, hogy egyrészt a Biblia nem engedi meg azt, hogy Izrael népén kívül más választott népekről is lehessen beszélni, másrészt azt is, hogy a Szentírás *„csak az »egyház« minden népekből kiválasztott közösségét ismeri”*.²⁴³

Az *Isten dicsőségére* való élet értékét mutatta be, amikor egy francia kálvinista – Claparède Sándor²⁴⁴ – halálára írt egy megemlékezést. A magyar kálvinizmus egyik legnagyobb külföldi barátját köszöntötte benne, aki *„Kálvinnak a lelkéből lelkezett”*, s akinek az egész életéből Isten dicsősége tűnt ki, ahogy Révész summázta: *„...egy ilyen hatalmas »kell« a Claparède élete is – a választott lélek, a praedestinált egyén nagy kálvini »kellje«.”*²⁴⁵

A memoár igazolja az *isteni kiválasztottság* és a *gondviselés* erejének hatalmát életútja konkrét történései között.²⁴⁶ Ezekkel az összekapcsolásokkal és értelmezésekkel akár a keresztyén életszemlélet című fejezetben is foglalkozhattunk volna, nem is szólva azokról a definíciószerű mondatokról, amelyek a kálvinizmus örök igazságaira hívják fel a figyelmet.²⁴⁷

---

²⁴¹ RÉVÉSZ IMRE: *Bethlen Gábor; a kálvinista fejedelem*, 349. Később látni fogjuk, ahogy Émile Doumergue értelmezi a kálvini predestinációt, kiemelve az „egyen elszigetelésének” kérdését/vádját is.

²⁴² BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 42.

²⁴³ BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 37.

²⁴⁴ Claparède Sándorról a kolozsvári teológus ifjúság előtt emlékezett meg 1914. május 1-jén. Eredetileg: RÉVÉSZ IMRE: *Egy kálvinista élet*, in: *Egyházi Újság* (Kolozsvár) 1914/6., 113–117., forrás: RÉVÉSZ IMRE: *Vegyes dolgozatok*, 36–40.

²⁴⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Egy kálvinista élet*, 114.

²⁴⁶ Az isteni vezetés jelei is kiolvashatók, többek között a *„gondviselés nem engedte”*, a *„belső kényszer”*, vagy az *„érezte, hogy tartozik [...] Istennek és az ő országának”* stílusos megjegyzések az Istenhez kötöttséget hivatottak erősíteni.

²⁴⁷ *„Emberi szívek és emberi energiák, Isten titkos, egyéni, csalhatatlan ujjmutatásaira figyelve építik a nemzetet, fejlesztik a szellemi és az anyagi műveltséget, irányítják a politikát, viszik diadalra a vallás igazságait, emelik trónra a Krisztust; csak meg kell látni és meg kell érteni ezeket az ujjmutatásokat kinek-*

A *Megyericsy Bélára* való emlékezéseiben (1935)²⁴⁸ egy utolsó beszélgetésüket idézte meg, melynek egyik megállapítása az volt a gyengélkedő lelkipásztortól, hogy „*nagy dolog, hallod, a predestináció, a legnagyobb a világon*”.²⁴⁹ Fáradt volt, egy kicsi parókiára vágyott, de Isten keze alóli kibújásnak tartotta volna az elmenetelét. Megyericsy a *szenvedésekben* és a *próbatételekben* is és azok esetleges halálos kimenetelében is felülről való rendelést látott, amit Révész, mint életeszményt így summázott: „*Az Úr igájában való kidőlés a legkisebb ár, amit hálaáldozatul fizethetünk azért a kegyelemért, hogy tulajdonai vagyunk Őneki és eszközök lehetünk az Ő kezében.*”²⁵⁰ Ez egy Istennek átadott és a szolgálatban elégetett élet volt.

V.2.3. Barth első magyarországi látogatásának háttere

Révész Imre predestinációról alkotott gondolataihoz a kor legszélesebb nemzetközi teológiai forrásanyagaiból merített (V.2.2.1). A Róma 9–11 magyarázatainak az exegetikai elemzések adják meg a különlegességüket, amelyek során Kálvint idézte a leggyakrabban. Ha a verselemzések részletes tárgyalásától tartózkodunk, és az összefüggéseket, jellemzőbb gondolatköröket, az *ott és akkor* és az *itt és most* üzeneteit vizsgáljuk, akkor egy Kálvin–Barth–Révész beszélgetés tanúi lehetünk. Ők hárman, ha nem is szó szerinti egyezéssel, de egy irányba nézve gondolkodtak.

Karl Barthot 1935 nyarán Vasady Béla személyesen hívta meg Magyarországra, az előadás-sorozat megtartására. Erről és a sorozat tematikájáról maga Vasady ír teológiai önéletrajzában. Az eleve elrendelés és az egyház szabadsága kérdéseiben állapodtak meg, de Barth az előbbi okára külön is rákérdezett. Meghívója megvilágosította előtte a magyar történelem bizonyos mélypontjait a török hódoltságtól kezdve, amelynek következtében a világhírű teológus előtt is nyilvánvalóvá lett a predestinációs hitnek a fatalizmussal való azonosítása jelenben is tapasztalható veszélye.²⁵¹

Csonka-Magyarországon általánosan kimondható, hogy 1920 után mindennapos volt a revíziós gondolat felszínén tartása. A különböző gyűlésektől kezdve a használati tárgyakon át az oktatás színterein ez volt az egyik legnépszerűbb és legerősebb rendezőelv, amely majd’ minden korcsoport életét meghatározta. Ablonczy Balázs eszméltetően írja, hogy a lakosság Trianonhoz való viszonyulását nem az „önvizsgáló magatartás jellemezte”. Az „*egyényező magyarázatok terjedtek annak okairól, amelyek erősen folklorizálódtak*”.²⁵²

A Trianon utáni népléleknek nem kellett sok ahhoz, hogy múltjának feldolgozhatatlan tragédiái felé forduljon. Mohács bizonyult az egyik legkézenfekvőbb analógiának, amely nemcsak pusztá emlékezethellyé, hanem a regeneráció és a rekonstrukció kiindulópontjává is vált, s ez adhatta meg a feltámadás reményét a trianoni „gyászhegyen” állónak. Az a gyászhegy

---

kinek a maga életében. Ennyi az egész, de ez minden. Ez a kálvinizmus legmélyebb, örök igazsága s ez volt Claparède életének az igazsága is.” RÉVÉSZ IMRE: *Egy kálvinista élet*, 114–115.

²⁴⁸ RÉVÉSZ IMRE: Emlékezés Megyericsy Bélára, in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 235–237.

²⁴⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Emlékezés Megyericsy Bélára*, 236.

²⁵⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Emlékezés Megyericsy Bélára*, 236.

²⁵¹ VASADY BÉLA: *Az Ige útján sántikálva (teológiai önéletrajz)*, Debrecen, 1993, 83–84.

²⁵² ABONCZY BALÁZS: Trianon-legendák, in: Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon (Nemzet és emlékezet)*, Bp., Osiris, 2008, 892–908, 893.

egy megalázott nemzet sírja felett emelkedett, ahonnan nyomorúságból nyomorúságba tekinthetett az ember.²⁵³

1926-ban lassan megkezdődött az elszigeteltségből való kitörés, a szövetségesek keresése, és Trianon revíziója.²⁵⁴ Horthy Miklósnak a 400. évfordulón elmondott beszéde már hangsúlyozta: „*okulva a múltakon, a késő utódok mégiscsak megélték azt, hogy még egy ilyen nagy bukás után is feltámadás követte a vigasztalan reménytelenséget.*”²⁵⁵ Ez a konkrét példa igazolja, hogy a magyar nemzet nagy mélységek és magasságok között járt ebben az időben, s küldetése, léte értelme komoly szélsőségek mentén kereste a kapaszkodókat. Így lett hazánk, s benne társadalmunk és az egyházak is az esetleges revizionizmus, irredentizmus, az „ösmagyarkodás” és a propaganda színterévé. Ennek irodalmát lásd részletesen: Szakirodalmi feldolgozások: revizionizmus és irredentizmus – propaganda és közvélemény.²⁵⁶

Kiszélesítve és összetettebben nézve ezt a veszélyt, Bibó Istvánnal (1948) együtt állapíthatjuk meg, hogy hazánk „*történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban, mindenkéfelett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa.*”²⁵⁷

A dolgozat későbbi szakaszában szerepel néhány eset, amelyekben a Bibó által említett saját helyzetek és az ezekből következő feladatok bizonyos kritika alá esnek, és korrigálásra kerülnek Révész Imre által (VI.3.3. hadúr, a halhatatlan isten, VI.4.1. a Magyar Hiszekegy, VII.4.3. zsidóság és nemzeti élet, illetve a zsidóság mint bűnbak).

V.3. Révész Imre írásszerűsége – az érvényesítés elve szerint

Révésznek vannak olyan írásai is, amelyek nem fából készült szószékekről, vagy pulpitusokról és nem is klasszikusnak mondható alkalmakon hangzottak el, mert ezeknek maga az élet és a történelem volt a rendezője. Neki pedig mindig megvolt az a kellő bátorsággal párosuló különös figyelme és érzékenysége, amely a *körülötte zajló eseményekről* hasznosan formált véleményt és tisztán nyújtott tanítást. Véleményem szerint ez a mindenkori teológus mindenkori feladata, azaz az *írásszerűség érvényesítése*.

Így vizsgáljuk meg 1921-ből a *Baltazár Dezső hitvallására írt megjegyzéseit*, amely annyira részletes, hogy nem teszi szükségessé az 1920-ban írt mű külön bemutatását. De előtte Baltazár püspök sajátos lelki vallomásainak az 1921. március 9-i újra köztudatba kerülésével foglalkozunk.

Majd következik a Révész által szerkesztett *Káténak* a bemutatása, véleményem szerint éppen az előző megjegyzés kérdésfelvetései alapján indokolt, hogy ez itt szerepeljen. Tudniillik a Baltazár-irat elemzése, mi több kritikus vizsgálata után figyelemre méltó az,

---

²⁵³ KEREPESZKY RÓBERT: Horthy Miklós mohácsi beszéde 1926, in: Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya – Takács Miklós – S. Varga Pál (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae II.*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 313–324, 313.

²⁵⁴ KEREPESZKY RÓBERT: *Horthy Miklós mohácsi beszéde*, 314.

²⁵⁵ KEREPESZKY RÓBERT: *Horthy Miklós mohácsi beszéde*, 316.

²⁵⁶ ZEIDLER MIKLÓS (szerk.): *Trianon* (Nemzet és emlékezet), Bp., Osiris, 2008, 929–930.

²⁵⁷ BIBÓ ISTVÁN: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Bibó István összegyűjtött munkái I. kötet*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981, 255–286, 256.

ahogy az ott említett szempontok szerint saját „hitvallást” ír és példát mutat arra, hogy az írásszerűség érvényesítése mekkora körültekintést igényel.

Végül elénk kerül az 1945-ben született *Bizalmas utasítása* is, amely biblikus, hitvallási és lelkipásztori sajátosságokat képvisel. A Vörös Hadsereg bevonulásának legtragikusabb szakaszában – amikor asszonyok és lányok megbecstelenítése történt – szólította meg közvetlenül a lelkipásztorokat és közvetve a gyülekezetek érintett tagjait mély empátiával és a Szentírásban található életerő felmutatásával.

S hogy mi köti össze ezeket a merőben különböző témaköröket? Mi lehet a közös nevező az egészen más időszak, eltérő történelmi helyzet és Révész Imre személyes életének érintettsége között? A Szentírás. Isten Igéjét tekinthetjük ugyanis a sokfajta kihívás, a teológiai útkeresés, az egyházi helyzetek, s a nemzeti, egyházi és egyéni tragédiák és próbatételek kiegyenlítőjének és ezekben a bizonytalanságokban a kizárólagos útmutatónak.

Ebben a fejezetben olyan fontos források szerepelnek, melyek tematikájuk, összefüggéseik, és nem mellékesen a teológiai mellett irodalmi értékük miatt indokoltá teszik, hogy helyenként hosszú mondatok, esetleg bekezdések kerüljenek ismertetésre.

V.3.1. Baltazár Dezső hitvallása

a) Az előzmények

Mi történt Debrecenben 1921. március 9-én, azaz hogyan és miért született meg a *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére* című kézirat? Révész Imre kéziratot hagyatékában található egy olyan irat, amely az ő feljegyzése szerint 1921 tavaszán készült.²⁵⁸ A jegyzetből kiderül, hogy mindez 1921. március 9-hez köthető. A napilapok tudósításai szerint ekkor nyílt meg újra a debreceni Nagytemplom.²⁵⁹ Az év elején ugyanis ismeretlen tettesek összefirkálták és meggyalázták a falait és a bútorzatát. Hatalmas várakozás előzte meg ezt a napot, a különböző újságok részletesen foglalkoztak március 9. jelentőségével.²⁶⁰

²⁵⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére*, forrás: RÉVÉSZ IMRE: *Egy vagy más korjellemző szempontból megőrzésre érdemes, kiadatlan, vagy csak egy részben kiadott (vagy idegen nyelven megjelent) dolgozataim. Esetleges publikálásuk életemben hozzájárulásom nélkül nem történhetik meg. Holtom után is jobb, ha feledésbe merülnek.* DRK Kézirattár R 2651.

²⁵⁹ Révész is említi *Az Ige fénye* című kötetének magyarázó jegyzeteiben, hiszen ő is prédikált ezen a napon. RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, 170.

²⁶⁰ „Debrecen felé fordult ma egész Magyarország tekintete, az ősi református Nagytemplom felé, amelynek ünnepélyes megnyitása [...] az egész magyar nemzetnek ünnepe lett.” Az ország valamennyi presbitériuma találkozott ezen a napon. „A felekezeti béke helyreállítása és fenntartása mellett tett hitet az országos presbitéri gyűlés, hangos szóval figyelmeztetve mindenkit, hogy nem lehet magyar ember, aki nem a szeretet parancsainak jegyében él és tevékenykedik...” Ebből a cikkből az is kiderül, hogy jelen volt többek között Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter, Pekár Gyula a kultuszminiszter képviselője, Szomjas Gusztáv főispán, Bénárd Ágost népjóléti miniszter, Bottlik József a Ház alelnöke, s a Nemzetgyűlés tucatszámú tagja. *Debreceni Független Újság* (politikai napilap) 1921. március 10. S végül az egyik legkülönlegesebb megemlékezés az *Egyetértés* című lapból: „Az evangéliumi világosság ünnepe volt a tegnapi nap! Együtt voltak a kálvinizmus magyar apostolai, a megtépett ország választott törvényhozói, Debreczen puritán polgárai...” „Soha nem volt egyszerűbb, de igazabb és magyarabb ünnepe Debreczennek és ennek a sokat szenvedett s a meghasonlás útjait oly gyakran járó szerencsétlen országnak.” *Egyetértés* (politikai napilap) 1921. március 10.

A hatalmas várakozás ténye tehát szinte magától értetődő volt, hiszen egy „megtépett ország” „igaz” és „magyar” ünnepe érkezett el. Egy néhány gondolat erejéig tanulságos megvizsgálni, hogy vajon Révész Imre számára mit jelentett Trianon, s hogyan jelent meg nála eme érzékeny téma kapcsán az írásszerűség érvényesítése?

Ő felismerte, hogy nemcsak a konkrét trianoni események, hanem az 1919 és 1922 közötti időszak is különösen megviselte nemzetünket, ezért nagy bölcsességgel szólalt meg, hogy abból vigasztalódás és élő reménység fakadjon. Nyilván szükség volt szembenézésre, bűnvallásra és Istenhez fordulásra az életben maradáshoz.

Révész többségében *közvetve* utalt azoknak az időknek a trianoni diktátummal kezdődő események okozta nyomorúságaira. Prédikációskötetének legelső igehirdetésében írja, hogy „*ugy-e, milyen sok szép gondolat kelt már szárnyra a világbékéről? [...] Most aztán látjuk ezeknek a gondolatoknak valódi, kendőzetlen arcát, – a kielégítetlenül falánk nemzeti hatalomvágyat, a szemérmetlen osztályönzést, az embert, mint embernek farkasát – és látjuk valódi útjukat is: a háborút, a vérben gázoló önkényt, a rablást, az erősebb jogát.*”²⁶¹ Az Isten gondolatát állítja ezzel szembe, mely a Golgotán van megírva. Mert az Ő lényének legmélyebb vonása az önátadás és az önfeláldozó szeretet.

A folytatásban lelepleződik az emberi gondolat minden bűnös következményével és tragédiáival a külföldi és hazai történelmi események között. „*Abban a helyzetben vagyunk, hogy ebben a vitában szinte szemünk láttára történt meg a döntés. [...] Melyik az igazi ámtítás vagy az igazi illúzió: a vörös eszmény-e, ez az isteni trónusra emelt emberi gondolat, vagy a Golgotha áldozata, ez az emberré lett isteni gondolat?*”²⁶²

Amikor Révész Imre egy székely egyetemi diáknapon prédikált 1920. augusztus 1-jén,²⁶³ a legelején tisztázta az alkalom célját, miszerint ők most nem bölcselkedni, vagy bűnbakot keresni jöttek össze, nem is azért, hogy „*szétfejtsék*” a „*drámai bonyodalom szálait*”.²⁶⁴ A „*mában*” félelmetes időket rajzolt meg, „*ahol az oltár fölött újra meg újra megjelenik, lényének egész rettenetességében, Ő maga is és szól...*”²⁶⁵ mindezért ma prófétálni kell.

Kíméletlen őszinteséggel emelte ki a magyarság bűnét, ami a testvéri érzés hiánya.²⁶⁶ Ezek után a büntetést fogalmazta meg, ami a prófétai ige beteljesedéséről szól: „*szétrázom Izráel házát minden népek között, amint rostával rázogatnak...*”²⁶⁷ Innen vezeti el hallgatóit az Isten szerinti cél meglátásához, hiszen Isten a búzát nem tönkretenni akarja, hanem „*hogy megszabadítsa az értéktelen, könnyű polyvától és visszaadja önmagának s hozzá hasonló tiszta szemtestvéreinek*”.²⁶⁸

A *Jog és személyiség* című igehirdetés²⁶⁹ pedig a következő sorokkal kezdődik: „*Ítéletek és ítélkezések korát éljük. [...] Az ellen a forradalmi láz ellen, amely, talán jobb*

²⁶¹ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige*, 11.

²⁶² RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige*, 12.

²⁶³ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, 170.

²⁶⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Ki ne prófétálna?*, 82.

²⁶⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Ki ne prófétálna?*, 82.

²⁶⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Ki ne prófétálna?*, 84.

²⁶⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Ki ne prófétálna?*, 84.

²⁶⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Ki ne prófétálna?*, 85.

²⁶⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Jog és személyiség*, in: *Uő: Az ige fénye*, 94–100.

*meggyőződéseink ellenére is, még mindig ott nyargal az idegeinkben, ítélkezéssel, abszolút megállapításokkal, kérlelhetetlen felelősségre vonásokkal és kíméletlen megtorlásokkal keres önvédelmet az egyén is, a nemzet is, az egyház is, a társadalom is.*²⁷⁰

A trianoni trauma mellett a forradalmi események is figyelmeztetnek, hogy „*megtévedt embertársaink*” felett sem polgári, sem egyházi vonalon nem helyes pálcát törni, mert soha, senki nem léphet Isten helyébe.²⁷¹ Tehát a Jézusban megjelent kegyelmes ítéletét hangsúlyozva a „*Szeretteim, szeressük egymást!*”²⁷² megoldást javasolja a gyülekezetnek.

Mondhatjuk, hogy a szeretet jele alatt érkeztek a tömegek Debrecenbe március 9-én is. A zsúfolásig megtelt Nagytemplomban Baltazár Dezső püspök prédikált, s mivel sokan a lépcsőkön és a templom előtti téren voltak kénytelenek megállni, ők itt Révész Imre igehirdetését hallgatták.²⁷³

Ezt az istentiszteletet 11 órakor az országos presbiteri értekezlet követte a Kistemplomban, amit Baltazár Dezső és Márk Endre helyettes főgondnok vezettek. Többek között Kovács J. István és Nagyatádi Szabó István is szónokolt a felekezeti békéről, a protestantizmus erejéről és a magyarság egységéről, majd ezután történt egy – Révész szemszögéből különösen – érdekes mozzanat, amelyet az *Egyetértés* című politikai napilap így örökített meg: „*Nagy éljenzés közt állott fel Baltazár Dezső dr., akit a gyűlés ezernyi tagja többször lelkesen ünnepelt és néhány szót mondott, majd Juhász László lelkész fölolvasta Baltazár Dezső hitvallását, amelyet a gyűlés magáévá tett.*”²⁷⁴

Ez a történet készítette Révész Imrét arra, hogy Baltazár hitvallásával kapcsolatban elmondja a véleményét.²⁷⁵ Szükséges hangsúlyoznunk, hogy ennek a kéziratnak nyomtatott és nyilvános változatát eddig nem sikerült megtalálni, ami azt sugallja, hogy nem is jelenhetett meg, ezáltal ebbe más nem nyerhetett betekintést. Azt pedig még nem lehet tudni, hogy az érintett püspök bármilyen formában tudomást szerzett-e erről a sajátos révészi megjegyzésről.

Az mindenesetre tény, hogy Révész ezen baltazári hitvallást a nyilvánosság előtt elismeréssel fogadta: „*Minél több, bármi tekintetben vezető állásban levő, öntudatos szellemi és e névre érdemes vallási életet élő ref. magyar embernek meg kellene próbálkoznia a maga ref. világ- és életnézetének olyanforma fixirozásával, mint aminő az említett füzet.*”²⁷⁶ Ugyanakkor itt azt is leírta, hogy bizonyára Baltazár sem kívánta volna, hogy ez kanonizálásra kerüljön néhány „*túl buzgó tisztántúli egyházmegye részéről*”. De szolgálhat előmunkálatul a 20. század konfesszió-alkotásának,²⁷⁷ mert már ő is várja, hogy egy olyan hitnyilatkozat forrja ki magát egyházunkban, amely nem kiszorítani, hanem folytatni akarja a régieket. Szerinte olyan konfesszióra van szükség, amely „*elég »tág« lesz ahhoz, hogy valamennyi, a ref. keresztyénség vallásos értékelésének és világnézeti orientálódásának nagy*

²⁷⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Jog és személyiség*, 94.

²⁷¹ RÉVÉSZ IMRE: *Jog és személyiség*, 99.

²⁷² RÉVÉSZ IMRE: *Jog és személyiség*, 100.

²⁷³ RÉVÉSZ IMRE: *A mindörökké szent ház*, 101.

²⁷⁴ Nagyatádi Szabó István a kálvinisták elleni támadásokról, in: *Egyetértés* (politikai napilap) 1921. március 10., 3.

²⁷⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére.*

²⁷⁶ RÉVÉSZ IMRE: Zsinat és hitvallás, in: Németh Pál (szerk.): *Magyar Református Önismereti Olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 13–16, 16. Eredetileg: *Kálvinista Szemle* 1920. szeptember 26.; október 3.

²⁷⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Zsinat és hitvallás*, 16.

világtalaján »ma« lehetséges theologiai irány és kegyességi typus beleférjen...»²⁷⁸
Ugyanakkor szabatosnak is kell lennie, hogy az egyház és az iskolák „bokraiból” kiugrasszon minden antireformátus és antikeresztyén szellemet. Mintha már előre látta volna 1921 márciusának eseményeit.

Az előzmények vázlatos áttekintése segít belátni, hogy bármennyire is „titokban” készült ez az elemzés, az utókor számára nagyon fontos, hogy ezáltal Révész írásszerűsége érvényesítésének hangsúlyait megismerje és eljusson egy sokszor feledésbe merült, ugyanakkor már az egyházatyák és a reformátorok által felmutatott szellemi és lelki magaslatra, amelynek következményeiként foghatjuk kezünkbe gondolkodásuknak összefoglalásait, a hitvallásokat. Véleményem szerint ez a magaslat az *igény*.

Révész Imrét látva megállapítható, hogy különösen is a francia hugenotta és a magyar református ortodoxia talaján álló teológiai látása és kegyességi élete hihetetlen igénnyel párosulva mélyedt el ama szellemi kincsek között, hogy ugyanezzel az igénnyel reflektálhasson a református egyházban zajló eseményekre.

Ennek az említett napnak volt még egy másik története. Szomjas Gusztáv alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegyei gondnok és főispán egy előre meghirdetett fórumot hívott össze, amelynek célja az volt, hogy hogyan lehet ennek az ünnepnapnak a lelki megmozdulását állandó energiává tenni, vagyis hogyan lehet „*maradandóan helyreállítani a magyar kálvinizmus megbomlott lelki egységét*”.²⁷⁹ Mindez többek között azért fontos, mert a tiszántúli és a máshol élő reformátusok kölcsönösen szélsőséges bizalmatlansággal vesznek körbe minden gondolatot, tervet, vagy mozgalmat, amelyek a Tisza másik partjáról érkeznek. „*Ha ez tovább is így tart, egyházunk a léthez és a megbecsültetéshez való minden jogát elfogja játszani.*”²⁸⁰

---

²⁷⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Zsinat és hitvallás*, 16.

²⁷⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Az őrtoronyban*, in: *Hit és Élet* 1921/2. sz., 1–3., 1.

²⁸⁰ Többnyire olyan lelkészek gyűltek össze a Vármegyei házában, akik részt vettek az ünnepségen. Volt köztük teológiai tanár, esperes, gondnok, levéltáros, egyetemi tanár és többen voltak olyanok is, akik nem tudtak jelen lenni, de teljes együttérzéssel voltak a találkozó iránt. Ahogy Révész nevezi, az „érdekes kis társaságban” megtaláljuk többek között Forgács Gyula, Muraközy Gyula, Uray Sándor, ifj. Victor János, Szabó Imre, dr. Pokoly József, Megyeressy Béla, Enyedy Andor, ifj. Szabó Aladár és Pongrácz József, ill. dr. Sebestyén Jenő nevét is. Az imádságot követően mind a négy egyházkerület képviselői között kimondásra került a magyar kálvinizmus „egységhiányának” oka. Ez pedig az, hogy „*meglazult, elvászott, megbízhatatlanná lett az egyetlen természetes összekötő kapocs, a hitélet*”. Továbbá az is, hogy „*abban az egyházban, ahol époly mély, mint amennyire modernül életerős hit nem forrong, nem fészít, nem dolgozik: abban az egyházban sem a legszebb eszméknek, sem a legidősebb jelszavaknak, sem a legvezéribb személyiségeknek nem lehet egységesítő erejük*”. Ezért szükségszerű kimondani, hogy jobbat és többet tenni ezért nem lehet, csak „*hittel hitet ébreszteni*”. Elhangzott, hogy amíg egyházunk mindennel és mindenkivel szövetségre lép, csak a saját arculatú keresztyénsége és öntudata hiányzik, addig egységről még csak beszélni is kár. Ébredés kell, amit nagyban segíthet a szeretet radikalizmusa. Érdekes, hogy ez az értekezlet személyi kérdéseknek nem tulajdonított különlegesebb jelentőséget. Tisztán látták, hogy az egyház életében éppen az elmúlt 2-3 évben a pangó hitélet miatt történt ezeknek a kérdéseknek az „elhatalmasodása”. Ezek után a főlébredt hitet nevezik meg alapfeltételként, mely minden ilyenfajta torzulásnak és támadásnak gátat szabhat. „*Ha ellenben egyszer élő hitünk lesz; akkor meg lesz az egyetlen igazi és helyes mértékünk a személyi kérdések értékelésére is, amennyiben akkor egyházunk minden kis és nagy helyet betöltő szolgáját aszerint fogjuk első rendben megítélni, vajjon mennyi élő és karakteres hitet bír árasztani és ébreszteni. Egyéb mértékekkel csak fejbeverni vagy föllobogózni lehet bárkit is: csak ezzel az eggyel lehet az Isten dicsőségét egyházunk épülésére szolgálni.*”
RÉVÉSZ IMRE: *Az őrtoronyban*, in: *Hit és Élet* 1921/2. sz., 2–3.

Révész Imre zárásként 1921. március 9-ét lelki ajándéknak tekintette, és sokakkal együtt várta az egyházi közszellem egységének alakulását.

Röviden summázva az ekkor történt eseményeket, megállapítható, hogy a korábban említett „igény” nemcsak egyetlen embernek, nem is csak a Tiszántúli Református Egyházkerületnek, hanem az egész magyar református egyház előjáróinak, neveseknek és névteleneknek is belső mércéjévé lett.

b) A kézirat alapvetése²⁸¹

A bevezetésben definíciószerűen megtalálható a hitvallás fogalma, szerzője, oka és ideje. Ez alapján a hitvallás Révész olvasatában jelenti a keresztyén hit és élet dolgairól való fölfogás rendszeres és tételezett, bármely öntudatos keresztyén ember általi előadását, amely belső szükségérzetből, vagy bizonyos külső körülményekből bármikor megszülethet. Ez a *II. Helvét Hitvallás előszava* alapján egyenesen kívánatos törekvés,²⁸² amelyből a „részletesebb kifejtés” és a „jobbra tanítás” kettősségének a hangsúlyozása a lényeg.

„E megnyilatkozások között – kivált a mai nagy lelki zűrzavarban – nagy gondolatébresztő, tisztázó és kristályosító hatásuk lehet az ilyen hitvallásszerű iratoknak” – véli Révész, kívánva, hogy minden gondolkodó református ember legalább magának, vagy a rokonérzésű testvéreinek leírnia, hogy mit *„hiszen és hite alapján tud, gondol és vall Istenről, lélekről, világról, jóról és rendről, végességről és örökkévalóságról”*.²⁸³ Ebből a szempontból Baltazár Dezső hitvallási munkálatát *„csak helyesléssel és örömmel lehet fogadni”*.

Mindezek fényében az átgondoltság ragyog át ezen a kéziraton. A belülről fakadó igény felismerte azt a szükségét, amely a korszerűség és az élhetőség jegyében a református egyházat a helyére akarta segíteni. Azzal, hogy a keresztyén hit alapjaira mutat, megerősíti az örök isteni értékek és a Szentírás fundamentum-jellegének létjogosultságát, azzal pedig, hogy az élet dolgainak szükségszerűségét emeli ki, elismeri az élhető hitgyakorlat isteni követelményét. Ennek a kettőnek minden körülmények között adottnak kell lennie, ha nem akarjuk, hogy száraz dogmatizmussá merevedjen, vagy múló rajongássá silányuljon belső életünk világa.

Ennek az írásnak tipikusan „révész” a felépítése, hiszen súlypontozottan kiválasztott és különösen megvilágított fogalmakkal és egymás után fűzött logikus gondolatmenetekkel dolgozik úgy, hogy valamennyi mondatát kimagasló stilisztikai színvonalon formálja meg. Rendszerben gondolkodik, céltudatosan halad, s nagy igényességgel ügyel arra, hogy elkerülje a csapongás veszélyeit.

Még csak véletlenül sem szabad, mert nem lehet Révészt elfogult kritikusként kezelni, hiszen mielőtt részletesen és nem utolsósorban reálisan leírnia véleményét az adott témában, azelőtt megkeresi és felmutatja belőle a pozitív tartalmakat, a valós értékeket és az előbbre

---

²⁸¹ A kézirat tagolását részben Révész számozását, részben a magunk belátását követve végeztük el. A könnyebb átláthatóság kedvéért szükségesnek találtam a tagolásoknak rövid címeteket is adni.

²⁸² *„Készek vagyunk bármikor, ha valaki kívánja, részletesebben kifejteni, sőt azoknak, akik az Isten beszédéből jobbakra tanítanának, köszönet kifejezésével engedünk is az Úrban, akinek dicséret és dicsőség.”* Idézi: RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 1.

²⁸³ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 1.

segítő gondolatokat, majd határozottan megdicséri a jóra való törekvést. Ez a hozzáállás és technika figyelhető meg többek között az 1910-es években írt recenzióiban is, például amikor Hans Preusst és Abraham Kuyper elemzi és véleményét ír róluk.²⁸⁴

c) Révész problémája a kézirattal

Az elismerő szavak után határozottan figyelmeztet arra, hogy a református egyháznak fel kell emelnie a tiltakozó hangját eme „*munkálatnak olyan értékelése [...] ellen, aminővel [...] legaggályosabb formában a márc. 9-i debreczeni orsz. ref. »presbyteri értekezlet« alkalmával – találkoztunk*”.²⁸⁵

Majd egy hitvallás-ismereti alapvetésbe kezd, amelyben hazai és külföldi kitekintésben sorolja fel a keresztyénség hitvallásait. Fölteszi a kérdést: vajon mindez azt jelenti, hogy a református ember a vallás és erkölcs tárgyában „*...Istennek önlelkéhez és a világhoz való viszonyáról sem nem gondolkozhatik, sem nem beszélhet más formában, mint amilyenben ezeknek a munkálatoknak szerzői és első vallói...?*”²⁸⁶ Választ is ad rá: szabad, de ezt csak azok végezhetik el, akik „*végérvényesen és mindörökre épen egyedül csak az »Isten beszédét« ismerik el vallásos hitük és gondolkodásuk kötelező normájának*”.²⁸⁷

Isten beszédének újabb kiemelésével találunk rá ennek a révész megjegyzésnek a központi elemére. Nála tehát az írásszerűség érvényesítése a reformátori tanítások alkalmazását jelenti. Ez az abszolút hittani alap, amely nem maradhat pusztán a maga objektivitásában, hanem meg kell találni hozzá az utat, hogy az ember megérkezzen annak a lényegéhez és itt, a felismerésen túl, eljusson a szubjektív és megélt kegyességhez, amely szüntelenül (hit)vallást akar tenni. A legutóbb feltett kérdéséhez csatlakozva, mintha Isten önlelkének megismerése és a világhoz való helyes viszonyulásának feszültsége csak az ember biztos hitbeli meggyőződésével és hiteles önkifejeződésével lenne feloldható. Mindez Isten beszéde segítségével abszolút realitás.

d) A kézirat irányvonalai

Révész ettől kezdve olyan fogalmi tisztázásba kezd, ami kétoldalúan, azaz definíciószerűen (objektíven) és személyesen (szubjektíven) mutat rá az *ige* jelentésére.²⁸⁸ „*Reformátusnak lenni tehát annyit tesz, mint református szellemben hinni, érteni és vallani Isten megváltó és üdvözítő gondolatait és akaratát.*”²⁸⁹

²⁸⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Lutheri és kálvini vallásosság*, in: *Református Szemle* 1914. április 3., 222–224; április 10., 237–240; április 17., 246–251.; RÉVÉSZ IMRE: *A kálvinizmus lényege*, in: *Református Szemle* 1915. március 19., 188–191; 1915. április 2., 216–218; 1915. április 9., 233–235; 1915. április 16., 252–254; 1915. április 30., 275–277; 1915. május 14., 310–312; 1915. május 21., 327–329; 1915. május 28., 341–344; 1915. június 4., 361–363. – június 4., 188–363; RÉVÉSZ IMRE: *Lutheri és kálvini vallásosság*, in: *Református Szemle* 1914. április 3., 222–224; április 10., 237–240; április 17., 246–251.

²⁸⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére*, 1.

²⁸⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére*, 2.

²⁸⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére*, 2.

²⁸⁸ Amely *ige* „*Istennek az őszövétségi törvényben és próféciában földeregett, majd a Jézus Krisztus életében tanításaiban, tetteiben, halálában és föltámadásában tökéletes és mindörökre elégséges világossággal kijelentett, megváltó és idvezítő Gondolatát és Akaratát*” tükrözi. RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 2.

²⁸⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 2.

Ezek után a másik tisztázott fogalmi kör a *református szellem*, amely „nem más, mint a keresztyén vallásos gondolkodásnak és életnek, a hit lelki mozdulatainak és az erkölcsi elveknek és életgyakorlatnak egy olyan jellegzetes alakulata, amelyet a svájci reformáció keresztyénségének, első renden és döntő méretben a Kálvin vallásának és teológiájának Istenconceptiója és Krisztus-élménye formált meg és irányít maradandóan, mint a történelemben felfakadt teremtő és rendező erő”.²⁹⁰ A kálvinizmus minden más keresztyén gondolattól és élettípustól megkülönböztethető irányvonalai:

Isten szuverén fenség (a kegyelem abszolútsága, predestináció); *Krisztus egyedüli király* (az egyháznak látható feje nincs, az államtól is teljesen független; az ember, mint Krisztus alattvalója, szabadságban való szolgálatra és hadakozásra tartozik berendezni az egész életét); *a Krisztusban lévő Isten a Szentlélek által szüntelenül és egyetemesen munkás* (a sákramentumoknál kizárólag lelki folyamat megy végbe; a Szentlélek műve a világi kultúra éppúgy, mint az üdvözülés; a Szentlélek ott van, ahol henylés nincs, azaz lázas és puritán munka folyik az Isten igazi dicsőítésére). Ebből az következik, hogy „minden református hitvallás annyiban értékes, amennyiben híveiben, az alapján szervezkedett és rája hivatkozó történelmi egyházközösségben ezt a református szellemet, mint Isten szellemvilágának egy elpusztíthatatlanul drága és önjogú darabját maradandóan ápolni és fenntartani képes”.²⁹¹

Mindez arra figyelmeztet, hogy a református egyháznak lehetősége és szabadsága van arra, hogy régi hitvallását – ilyen szempontból – revízió alá vegye. Egyrészt formailag, amikor az egyház a gondolati és kifejezési formákat, azaz a teológiai és filozófiai megfogalmazásokat idegenszerűnek és elavultnak érzi, tehát amikor azok inkább gátjai annak, hogy „a református keresztyén szellem belőle továbbra is hatni, terjedni tudjon”.²⁹² Másrészt tartalmilag, amikor a társadalmi élet és a tudományos gondolkodás körében felmerülő problémákra megoldásokat, a kérdésekre feleletet várnak, de az „ősi hitvallásainkban nemcsak hogy megoldásra nem találunk, de még érintve sincsenek”.²⁹³ Tehát a régi hitvallások átdolgozása, újakkal helyettesítése bármely kor, bármely egyháza számára lehetséges. Sőt, a nagy belső válságok és szakadások is indokolhatják ezeket a folyamatokat.²⁹⁴

Ige, reformátusság, kálvinizmus – maguktól értetődő természetességgel csengő szavak, amelyek sokszor nemcsak félreértelmezve, hanem megüresedve állnak egyházi beszédekben, újságcikkekben és előadásokban. Ekkor Révész még a debreceni szolgálata elején járt, amikor a szószéki megszólalásai mellett egyéb teológiai és közegyházi feladatokat is kapott.²⁹⁵ S mindezek mellett, vagy éppen ezért, folyamatos publikálással tartotta ébren a református egyház hivatalos és közéletének figyelmét.

²⁹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 2–3.

²⁹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 3.

²⁹² RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 3.

²⁹³ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 3–4.

²⁹⁴ A francia reformátusok a szakadásokat előidéző belső válságaik idején, a régi hitvallásaikat újakkal és rövidebbekkel pótolták, például a 19. században, vagy a 20. sz. elején. RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 4.

²⁹⁵ Többek között a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzője (1923. május – 1929. május), a Konvent első ciklusában (1925–1929) konventi tag, illetve az 1928-ban megnyílt budapesti negyedik zsinaton tag volt, de egyházmegyei és egyházkerületi tanácsbíróként és könyvtári bizottsági elnökként, sőt az egyházfegyelmi

A Baltazár hitvallására írt megjegyzéseinek éppen az az egyik legnagyobb tanulsága, hogy szolgálatának már a korai időszakában kirajzolódott az egyik legkarakteresebb tulajdonsága: Révész figyelt és reformátori vénával, ugyanakkor alázattal jelezte, hogy az írás alapján ezt senki se öncélnak, se magamutogatásnak ne vegye, hanem tekintse a hitvalló habitusból fakadó, a jobbra tanítás reményében kifejeződő kötelességnek. Egyértelműsítve beszélt, szavakat magyarázott, s mintha azt kérdezné: amikor azt a szót használjuk, hogy ige vagy református szellem, esetleg kálvinizmus, akkor vajon ugyanarra gondolunk-e mindannyian?

Joggal mondhatná bárki, hogy mivel Révész ezt a véleményét mintegy az „asztalfióknak” írta, nagy kockázatot nem vállalt, hiszen ezzel senkinek a gondolkodását és látásmódját nem zavarta meg, esetleges felkészületlenségében nem okozott neki kellemetlenségeket. Erre viszont éppen a tárgyalt bekezdéshez kapcsolódóan azt a választ adhatjuk, hogy ha valaki, akkor éppen ő volt az, aki a lehető legnagyobb bátorsággal állt ki korának teológusai és az egyház tagjai elé, amikor 1921-ben elindította a *Hit és Élet*²⁹⁶ című folyóiratát, majd 1929-ben kiadja az *Öntudatos Hit*²⁹⁷ című kátéját. Utóbbiról a későbbiekben még lesz szó. Révész tehát élt a fent említett szabadsággal és lehetőséggel, hiszen ezekkel a műveivel is éppen a jobbra tanításra törekedett és az örök reformátor szolgálatát végezte.

e) A kritikátlan köztudat

A reformátori szolgálat az egyik legnehezebb feladat. Véleménykülönbséget, ébresztést és több oldalról való ütközést jelent. Révész szerint az 1920-as évek magyar társadalmi és lelki viszonyai és forrongásai méretükben és hatásukban nem kisebbek, mint a reformáció, vagy a francia forradalom idejének történései. Ezért indokolt, „*hogy a magyar református keresztyénség eleven és szerető érdeklődéssel kezdjen foglalkozni a saját hitvallásának kérdésével*”.²⁹⁸ Megerőtlenedett öntudatában szükséges revideálnia a régieket, mert „*csakis ezen az úton lesz képes arra, hogy [...] újra átélhesse azoknak a confessioknak egyedül maradandó értékű élettartalmát a mai emberi elme megvilágosítására és a mai emberi szív megszentelésére is oly hatalmasan képes református szellemet*”.²⁹⁹ Ezt a munkát akár egy teológus vagy laikus ember is jól előkészítheti, „*azonban semmiesetre sem szolgálhatnak minden további gondolkozás nélkül személyek, irányok, vagy pártok iránti túlhajtott tiszteletből [egy új hitvallás] vakon elfogadott alapjaiul. Az alap csak egy lehet: a régi hitvallás...*”³⁰⁰

Ebből következően „*egy bármely tiszteletreméltó magánvállalkozásból eredő kísérletet semmiféle címen, formában és alkalomból nem szabad a közösség egy részének úgy kiemelnie és fölmagasztalnia, hogy ezzel már mintegy a későbbi hitvallásépítő munkálatokat*

---

bizottságban is kapott feladatokat. Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit, Tudomány, Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása II.*, 103–119. Forrás: <https://mek.oszk.hu/14700/14774/14774.pdf> (Letöltve 2024. 01. 25.)

²⁹⁶ A *Hit és Élet* című folyóirat 1921 és 1923 között jelent meg.

²⁹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos Hit, Káté*, 1929. Ez a hitvédelmi irata összesen három kiadást ért meg, az első tízezer példányban kelt el.

²⁹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 4.

²⁹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 4.

³⁰⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 4.

is befejezett tények elé akarja állítani”.³⁰¹ Itt teológusok és laikus gondolkodók érlelő munkájára van szükség. Baltazár hitvallásával kapcsolatban ez nem történt meg, sőt, találkozott benne a személyi kultusz, a teológiai műveletlenség és az elvi, világnézeti tanácstalanság, „...a jelenlegi egyházi közéletünknek ez a három a leggonoszabb szelleme”³⁰² – állapította meg Révész, aki értesült arról, hogy néhány egyházmegye, korábbi határozataik és a március 9-i események történései hatására „minden előkészítés, megfontolás és bírálat nélkül, egy pusztán lelkesedés és hódolat fűtötte hangulatban, olyan méltánylásban részesítette, amelytől a közhitvallási rangra emelés [...] már csak egy nagyon rövid lépés”.³⁰³ Látja a jövőbe mutató veszélyt, amit elsősorban a *kritikátlan köztudat* és a „személyi orientáció” okozhat. Ez egyenértékű „*egyházunk szellemének halálveszedelmével*”. Az ilyen egyház, ha ily könnyelműen intézi hitvallásának revíziós életkérdését, „*a saját fejlődésének logikáját tagadja meg, önlényegét és hivatását veri arcúl és súlyosan kompromittálja magát a történelem ítélőszéke előtt*”.³⁰⁴

Elgondolkodtató, ahogy Révész őszinte és leleplező véleményével bemutatja a közegyház fokozott testületeinek a működését – a túlhajtott tiszteletet, vagy a „vakon” elfogadott határozatokat –, kiemelve a tiszántúli egyházmegyék szerepét és felelősségét. Ezt már olyan jelenségnek tartja, ami mellett nem szabad szó nélkül elmenni. Ez tehát nem csupán lelkiismereti kérdés, hanem ez az a belülről fakadó igény, amely ki meri, mert ki kell mondania, hogy az írás szentségéhez és tanításához – azaz az írásszerűség alapelveihez – egyszerűen nem méltó mindaz, amit Baltazár hitvallásával kapcsolatban tapasztalt.

A korábban már idézett cikkében hasonló problémákkal kellett szembenéznie.³⁰⁵ Akkor a hitvallásalkotással kapcsolatban a zsinat szerepének tisztázása érdekében jelentette ki, hogy az nem egy egyszerű „*egyházi parlament*”, amely a politikai demokratikus analógia szerint működik, „*egyszerű szótöbbséges döntéssel. Hanem az egyház élő lelkiismeretének megnyilatkozásai, amelyeken át Krisztusnak [...] szelleme szól [...] emberi érdekek és gondolatok lehető legteljesebb távoltartásával.*”³⁰⁶

Ez komoly felismerés, tudva azt, hogy az emberi érdekek az egyházban hihetetlen erőt képviselnek. Magától értetődő dolog tehát, hogy Révész is úgy tekintett az említett kérdés tisztázására, mintha egyenesen – az ő szavaival élve – kígyófészket bolygatna meg. De mivel felismerte, hogy „*református lelki életünk és közösségi öntudatunk rettenetes ziláltsága elérte a végső határt*”, kimondta, hogy a zsinatnak meg kell ragadnia a kezdeményezést, mégpedig úgy, „*ahogyan az a Krisztus teste élő lelkiismeretéhez illik...*”³⁰⁷

A *személyi orientáció* és a *személyi kultusz* kérdéseinek helyesen való értelmezésénél pedig álljon előttünk Révész életpéldája, amely a leghitelesebben igazolja, hogy ez az 1921-es kritikus hang nem kimondottan Baltazár Dezső püspök és az őt körbevevő közeg ellen szólalt meg, hanem kortól és személytől függetlenül mindenféle olyan túlzásba eső indulat ellen,

³⁰¹ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 5.

³⁰² RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 5.

³⁰³ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 5.

³⁰⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 5.

³⁰⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Zsinat és hitvallás*, 13–16.

³⁰⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Zsinat és hitvallás*, 13–14.

³⁰⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Zsinat és hitvallás*, 14.

amely egy személy vagy egy tisztség jelentőségét indokkal, vagy indok nélkül, de abszolút mértéknek tartja és mindenk fölé emeli.

Magát sohasem tartotta központi figurának, minden kiállítás³⁰⁸ és leginkább az ünneplés óriási teher volt a számára. 1938. július 22-én a püspökjelölésre készülve egy zártkörű tanácskozáson Révész egy több pontból álló nyilatkozatot³⁰⁹ olvasott fel az egyházkerület előljárói előtt,³¹⁰ s a 2. pontban ezt kérte: „minden szokványos ünnepélyesség mellőzésével óhajtok püspöki tisztembe beiktatni. [...] És óhajtom, hogy a beiktatás a lehető legnagyobb csöndben és a képzelhető legegyszerűbben menjen végbe legfőképpen azért, hogy ez alkalommal minden földi fény négyszázados Kollégiumunkra essék...”³¹¹

Nyilatkozatának a végén, mintegy a révészi gondolkodás egyik sajátosságaként szólalt meg az az előremutató megjegyzés, hogy „ezzel is ki legyen hangsúlyozva a *Soli Deo Gloria* kálvini életelve: mindig csak az Ügy a fontos, sohasem a személy, de még az Ügy is csak akkor fontos, ha valóban az Isten ügye! [...] ezt az elvet – minden emberkultusznak a ridegségig szigorú kizárását – nemcsak esetleges püspöki működésem e legelső aktusánál [...] nemcsak én magammal szemben óhajtom érvényesíteni.”³¹² Ennek jegyében már október 3-án a püspöki székfoglalójában azt kérte, hogy „amíg itt leszek, én folyton szálljak alább és Krisztus folyvást növekedjék; amikor pedig innen elmegyek, még eltűnő árnyékom se zavarja többé az Ő királyi arcának akkor majd bizonyára még teljesebben felragyogó fényét”.³¹³

S végül egykori tanítványának, Szabó Gábornak³¹⁴ a püspök halála után készített visszaemlékezése szerint „nem bírta az akkori korban is szokásos »személyi kultuszt«. Mindig csak egy lelkész kísérhette be a templomba, de annak a templomba menetel előtt imádkoznia kellett az igehirdetés áldásaiért. Ez így volt püspök korában is. A fényes papi kíséretet palástban nem bírta, nem engedte meg. [...] Nem voltak rajongói, kevesen csodálói. De ő egyiket sem szerette és nem termelt ki ilyeneket maga körül.”³¹⁵

f) Baltazár hitvallása vizsgázik

Ezután a hitvallás születésének szükségességére, indítékaira és kritériumaira mutat rá Révész és így hívja fel a figyelmet az *örködésre*, mivel Baltazár hitvallása a formai előnyei ellenére, tartalmilag erős kritika alá esik. Ezért szerinte az újabb ilyen jellegű kísérletek megítélésénél a következő szempontokat kell figyelembe venni:

³⁰⁸ A *Vallomások* című visszatekintésében számtalan alkalommal ír a maga lelkipásztorságra alkalmatlan voltáról, de az egyik legbeszédesebb szakaszt akkor írta meg, amikor a kolozsvári teológián töltött harmadik évét értékelte. RÉVÉSZ IMRE: *Vallomások*, 35–37.

³⁰⁹ Révész Imre nyilatkozata, 1938. július 22., TtREL Személyi Adattár, I.8.d., Ifj. Révész Imre iratai.

³¹⁰ Főgondnoka, esperesei, gondnokai, tanácsbírái és jegyzői előtt történt ez a nyilatkozat. Révész Imre nyilatkozata, 1938. július 22., 1–2.

³¹¹ Révész Imre nyilatkozata, 1938. július 22., 1–2.

³¹² Révész Imre nyilatkozata, 1938. július 22., 2.

³¹³ A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről, TtREL Személyi adattár, I.8.d. Ifj. Révész Imre iratai, III., 36.

³¹⁴ Szabóval való kapcsolata az 1930-as évek második felétől egyre erősödött. Levelezéseik még akkor is folyamatosan zajlottak, amikor németországi ösztöndíját töltötte Halléban. Egymással az utolsó időkig levelezésben álltak.

³¹⁵ SZABÓ GÁBOR: *Révész Imre élete, 1889–1967*, 1–2. Ez a 19 oldalas gépelt anyag Szabó Gábor hagyatékában található, amely a Szabó-Dani családok tulajdonát képezi.

1. „Híven és tisztán tükrözteti-e változott időkben és változott formák között is az igazi ref. keresztyén szellemet?”

2. „E szellemnek a multtal összekapcsoló közössége mellett is meg tudja-e találni az elavult theol. és philos. gondatformák helyett az újakat, amelyek a mai ember számára könnyebbé teszik az e szellemközösségbe való bensőséges, lélekszerinti bekapcsolódást?”

3. „A régi hitvallások korában még föl nem vetődött hatalmas új társadalmi és tudományos problémákra tud-e adni megnyugtató, az egységes képbe szervesen beleillő és a református keresztyénség megkülönböztető, individuális lelki bélyegét magán viselő feleletet?”³¹⁶

Ezeket a szempontokat nézve Baltazár Dezső hitvallási iratáról Révész a következőket állapította meg:

1. Hosszú indoklása röviden summázható az ő szavaival: „...nem sugároz jellegzetes református szellemet”. Ugyanis a korábban már lefektetett tételeket, a kálvinizmus és a református szellem bensőségességét és egyetemességét keresi a sorok között, de a testi föltámadás és mennybemenetel tanának aránytalan részletezését és „a Krisztus-tannak, Krisztus-élmény nélkül való ridegen száraz, masszív fölvázolását...”³¹⁷ is kritika alá veszi.

Egyszerűen Baltazár gondolatainak nagy részét túl általánosnak érzi, ezeknek helyük volna „bármely keresztyén confessióban”, sőt, a feltámadásról szóló tanítása „legjobban valamelyik keleti eretnek szekta gondolatvilágába volna beilleszthető”.³¹⁸ Azt is megállapítja róla, hogy a bibliai kenet és a vallási gondolkozás „massivitása” még nem kálvinizmus.

2. Az irat teológiai és filozófiai készlete hiányos és hagyományos, ami azért baj, mert így akadályai a református szellem megélésének, hiszen éppen a lelki megtapasztalás „közvetlensége”³¹⁹ hiányzik belőlük.

Révész nem kételkedik a püspök személyes hitében, de ha erről a nyilvánosság előtt kíván építő módon bizonytságot tenni, „...föl kellene mutatnia azt a lelki folyamatot, amellyel ő magáévá tette...”³²⁰ Ezt Baltazár Krisztus-tanára³²¹ is értette, hiszen mivel objektív-dogmatikus akar lenni, éppen a lélektani elemzést és szubjektív nézőpontot zárja ki. Krisztus váltsága személyes átélése a benne lévő isteni szeretethatalommal végtelenül megrendítő, vigasztaló, és ezért egy másoknak továbbadható valóság.

A bűnnek a szabad akarattal való összekapcsolása a „legsikertelenebb” dolog,³²² mert a református keresztyénség „az eredendő romlottságunkra teszi a fő hangsúlyt”.³²³ Ebből az következik, hogy „...sohasem vagyunk képesek szabad akaratunkat a tökéletesség parancsa szerint igazítani”. A régi tanítás fölötte van ennek.³²⁴

³¹⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 6.

³¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 6.

³¹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 6.

³¹⁹ Konkrét példát is említ itt Révész: a keresztyén Isten-fogalom és Isten-élmény nem közvetíthető úgy, hogy „lényegében egy, személyében hármás”, mert már a régi dogmaformában is a „három” személy áll. RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 7.

³²⁰ Ezen a ponton magára utalva zárójelben megjegyzi, hogy „nekem is az”. RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 7.

³²¹ BALTAZÁR DEZSŐ: *Az én hitvallásom*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1920, 18–19.

³²² BALTAZÁR DEZSŐ: *Az én hitvallásom*, 17.

³²³ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 8.

³²⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 8.

3. Az újonnan felvetődő problémákra vonatkozó elvárásnak aránylag megfelelt a szerző, amikor belevágott a „*reformáció kora óta fölmerült új társadalmi és tudományos problémák taglalásának*”.³²⁵ Ugyanakkor a *szociális kérdés, a haza- és nemzetszeretet, illetve a tudományos szabadság* dolgát nézve Révész több különlegesebb kálvini jellegzetességet várt volna.

Új problémaként, de indokoltan jelenik meg itt a *felekezeti kérdés*³²⁶ is, ami Baltazárnál elsősorban zsidókérdést jelentett. Továbbá a *keresztyén egység* kérdése is, amelyben „*a »személyes egy Isten hitének vallóival« való »általános valláserkölcsei érdekközösségét« siet leszögezni*”.³²⁷ Révész átlátja, hogy ez nem az istentelenség és az erkölcstelenség elleni harcra hív, hanem „*»közös küzdelemre akár haladás, akár visszafejlesztés jegyében támadt mindennemű romboló irányzatok ellen«*”. Az a véleménye, hogy ennek a beszédnek a „*politikai opportunismus világában*” van a helye, nem pedig a keresztyén vallástételben.³²⁸

A zsidókérdésre csak egyetlen megoldása van, „*olyan zsidóknak kell lenni [...] akiknek életeszményük az Ézsaiás 40–66 fejezeteiben van megírva, és akiket Jézus meglátna a fügefafa alatt, mint Natánáélt, akiben hamisság nincsen (Ján. ev. 1,48–49). Az ilyen zsidók a testvéreink...*”³²⁹ Akik a formális keresztségben egyelőre nem részesültek, de nemzetünk életében eszményi célokért kézfogásra készek. De a zsidóknak fenntartás nélküli „*kedve kereséséből sem a keresztyén egység, sem a nemzeti erő érdekeit háttérbe állíthatni vagy elhomályosíthatni, nem engedhetjük*”.³³⁰

Végül Révész valószínűleg későbbi bejegyzéssel tájékoztat arról, hogy ennek a március 9-i értekezletnek a jegyzőkönyvében az ott felolvasott hitvallás tartalma a határozat tárgyát nem képezte.³³¹

A hitvallás születése egy nagyon összetett, talán úgy is mondhatjuk, hogy *interdiszciplináris* feladat, hiszen a teológiai, filozófiai, társadalmi és a tudományos területek alapos ismeretét feltételezi.

A révészai gondolkodás sorrendben első legfontosabb szempontja annak az igaz *református szellemnek* a felmutatása, amely járatos a *kálvini tanításokban*, ez pedig, mint ismert, abszolút biblikus, azaz Szentírás-alapú gondolatrendszer. Ki is emelte azt a néhány konkrét tanítást, amely a kálvinizmus summájaként nélkülözhetetlen alkotórészként elengedhetetlen alapot képez egy új hitvallás megírásához, mégpedig személyesen megélt, „*szubjektív*” formában.

Bemutatózó prédikációjában, 1920. június 27-én³³² a szubjektivitás jegyében megállapította, hogy a dicsőség keresése az ember életének kényszerűsége, mivel az ember

³²⁵ BALTAZÁR DEZSŐ: *Az én hitvallásom*, 20–22.

³²⁶ BALTAZÁR DEZSŐ: *Az én hitvallásom*, 21.

³²⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 9.

³²⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 9.

³²⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 9.

³³⁰ Mondja mindezt Révész a Baltazár hitvallását megelőző eszmefuttatása kapcsán, ami alapján ismeretes, hogy a zsidókkal való 350 éves egyházi múlt igazolja, hogy „*mindig egységben éltünk, szemléltünk és védelmeztünk a nemzeti és az evangéliumi (tehát igazán keresztyén) gondolatot.*” RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 9.

³³¹ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Baltazár Dezső hitvallására*, 9.

alapvetően magasság felé törő életet él. Különbé akar lenni, mert a dicsőség a „*magasabb Énünk*”, tehát ennek a létparancsnak kell engedelmessé válni. Hitvallásnak és lelki önarcképnek tekinti ezt az igehirdetést, amely az ő holnapi Énjéről szól. Nem arról, hogy most milyen, mert azt a gyülekezet jól látja, hanem hogy milyen lelkész kíván lenni, miben látja élete szolgálatának „megteljesedését”, ahogyan ő fogalmaz: „*Tiértetek, – »de nem titóletek«!*”³³³

Személyes hangon jelenti ki a gyülekezetnek, hogy nála a „megteljesedés” *Krisztus királyságáért dolgozni*, életét és szenvedéseit élni, ami együtt jár azzal is, hogy igazmondással meg kell őket „*búsítani*” és rá kell mutatnia bizonyos „*párt-, osztály-, vagy személyi érdekek és érdekharok merőben istenellenes voltára [...] sokszor nem leszek majd kedves ember és talán még kevesebbszer leszek majd hasznos ember, – de Uram és Mesterem mondja és én öneki tartozom engedelmességgel: »Dicsőséget embertől nem nyerek.«*”³³⁴

A meghívó gyülekezetet külön említi, akik neki a legnagyobbat, a bizalmukat adták, s ezután is mindent adhatnak neki, amire Isten Lelke indítja őket, „*csak a dicsőséget, az életem megteljesedését, magasságát, méltóságát – oh, csak ezt az egyet akarom egyedül és kizárólag az ő kezében tudni s az ő kezéből várni*”.³³⁵

A Baltazár Dezső hitvallásával kapcsolatos utolsó gondolataira, ha nem is tökéletes, de jelentős átfedéssel készült el a *Kátéja*.³³⁶ Révész ebben a traktátusában elismerést érdemlő tömörséggel és lényeglátással fogalmazta meg a valóban bonyolult hitigazságokat is.

V.3.2. Révész Imre *Kátéja* (1929, 1937, 1944)³³⁷

a) *A Káté születésének körülményei*

Révész a debreceni lelkészkedése idején megtapasztalt szükségek kielégítése végett állította össze *Kátéját*. Az volt a célja, hogy összképet adjon a református keresztyén hit- és életfelfogásról és bemutassa azoknak a más felekezetekben található ellentétes tanításait, amelyek segítik egyházunk tagjait egy sokirányú hitbeli öntudat kiépítésében.³³⁸ A gyülekezetbe belépőknek felmutatta azt „*a minimumot, amelyet a református hitbeli öntudatban [...] föltétlenül meg kell követelnie egyházunknak*”.³³⁹ De a gyülekezet tagjaitól is a mélyebb gondolkodást, tudást és azok továbbadását várta el.³⁴⁰

Az első kiadás előszavából kiderül, hogy ilyen jellegű traktátus sem a hazai, sem a külföldi teológiai irodalomban nem lévén, ő maga „*fundálta ki*” a könyv egész rendszerét, mely sem vallástani kézikönyvet, sem konfirmációs kátét nem akart pótolni. Itt is tetten érhető a teológiai tudományosságának, a liberalizmus korának kiváló felkészültsége, és az a

³³² RÉVÉSZ IMRE: A lelkipásztor dicsősége. Beköszöntő egyházi beszéd..., alapigéje: „*Dicsőséget emberektől nem nyerek...*” (János 5,41), Debrecen, 1922.

³³³ RÉVÉSZ IMRE: *A lelkipásztor dicsősége*, 8.

³³⁴ RÉVÉSZ IMRE: *A lelkipásztor dicsősége*, 14–15.

³³⁵ RÉVÉSZ IMRE: *A lelkipásztor dicsősége*, 18.

³³⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit. Káté*, 3., javított kiadás, Debrecen, 1944.

³³⁷ A három évszám a kiadásainak éveit jelenti.

³³⁸ Ez a kicsi könyv 104, A/6-os méretben készült el. Révész nem véletlenül jegyezte meg, hogy „*a könyv tehát inkább csak rövidség okából viseli a káté nevet...*” RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 3.

³³⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 4. A kötet alcíme: „*A református egyházba belépni óhajtok számára, valamint a gyülekezeti hitvédelem céljaira.*”

³⁴⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 5.

kegyességi indíttatás, melyet feltehetően Révész francia ösztöndíjas évei alatt megtapasztalt élményei érleltek ki. Sokkal inkább a missziói öntudat erősítését és lendületének fokozását várta a szerző ettől a Kátétól.

A református közélet pozitív fogadtatásban részesítette, hiszen 8 év alatt 10 ezer példány fogyott el belőle.³⁴¹ A második kiadást folyamatos teológiai kutatás, gyülekezeti tapasztalatok, illetve elismert teológusok szakmai véleménye segítette. „Több lett”, ahogy írta, és remélte, hogy „*jobb is lett*”. Révész elvárása az volt, hogy hamar elfogyjanak, illetve, hogy valaki megírjon helyettük egy jobbat.

Az utolsó, *harmadik* kiadás előszavában már megemlítette az információkkal és tanácsaikkal segítő Ravasz Lászlót, Vasady Bélát és Török Istvánt.³⁴² A Káté vezérelve a „*legyünk erősek a célratörésben, de szelídek a kivitelezésben*” (*fortiter in re, suaviter in modo*) igazság.³⁴³ Az előszó záró sorai így foglalják össze a szerző – 1929 elején megkezdett, 1937 őszén pontosított és 1944 tavaszán végleg lekerekített – művének megírásai szándékát: „*Az Úr könyörüljön viharba jutott egyházán, oltalmazza Igéje igazságának tiszta és teljes hirdetését és tegye mindvégig megállásra képesekké az Ő gyarló szolgáit!*”³⁴⁴

b) A Káté felépítése és felosztása

Erényei között tarthatjuk számon azt az igényességet és életszerűséget, amely Révészt vezette, amikor a harmadik kiadásban – a korábbiakhoz képest újabb – aktuális kérdéseket hozott. Tudniillik az öntudatra való nevelés jegyében nemcsak a biblikus-reformátori tanításokat ismerteti meg olvasóival, hanem az *Ellenkezések* rovatban őszintén, de tárgyilagos stílusban mutat rá akár a történelmi egyházak, akár a szekták rovására írható félreértelmezésekre.

Többek között a római katolikus látásmóddal szemben bekerült az, hogy a templom nem az Isten lakóhelye, hanem az őt imádó gyülekezet lelki otthona (9. kérdés),³⁴⁵ vagy hogy a keresztnak, mint jelvénynek a használata kapcsán – bár mélységes megbecsülés övezi a reformátusoknál is – a múlt és a jelen számos példát adott arra, hogy hatalmi jelvényként tekintettek rá (8. kérdés).³⁴⁶ Továbbá egyes református gyülekezetek „külön kelyhes” úrvacsorázását is kritika alá veszi, ugyan nem tiltja, de egyértelműen kijelenti, hogy a közös kehely szebben és erősebben fejezi ki az egységet (47. kérdés),³⁴⁷ s végül az adventisták és a pünkösdisták utolsó kenetre és az orvosi beteglátogatásra vonatkozó tévtanításait leplezi le és adja meg a helyes értelmezési kereteit azzal, hogy beteg mellé szabad orvost hívni (54. kérdés).³⁴⁸

---

³⁴¹ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 7.

³⁴² A Ravasz-, Vasady- és Török-levelek eredetiben olvashatók a DRK Kézirattárában, R 2637. 2–4. Ugyanakkor tudunk olyan lelkipásztorról is, aki tapasztalatairól tájékoztatta Révészt. Ilyen volt például Farkas Ignác, aki egykor Ibrányban szolgált és a „spiritiszta szektákról” írta le személyes élményeit. DRK Kézirattár R 2637. 1.

³⁴³ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 9.

³⁴⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 10.

³⁴⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 27.

³⁴⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 24–25.

³⁴⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 74–75.

³⁴⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit*, 85–86.

Összességében nem véletlenül írta a Káté első kiadásának recenziójához Patay Pál, hogy „*a lényeges dolgokban egység, a kétesekben szabadság, mindenekben szeretet elve ott van Révész könyvében kemény ítéletei dacára is*”.³⁴⁹

Az első oldalakon, mintegy a keresztyén egységet erősítő alaptörvények közlésével az „*Isten tíz parancsolata*”, „*Az apostoli hitvallás*” és „*A niceai hitvallás*” olvasható. A felosztását megvizsgálva a tizenháromból nyolc fejezet krisztológiai tematika szerint épül fel a következő sorrendben:

- I. Az igazság megismeréséről
- II. Istenről és az Ő tiszteletéről
- III. Az emberről és bűnéről
- IV. Jézus Krisztusról
- V. A megigazulásról
- VI. Az Istennek eleve elvégezéséről (A predestinációról)
- VII. A keresztyén életről
- VIII. Az anyaszentegyházról
- IX. A sákramentomokról általában
- X. A szent keresztségről
- XI. Az úri szent vacsoráról
- XII. A hamis sákramentomokról
- XIII. A végső dolgokról

Látható, hogy a Szentírás tanításainak legnagyobb csoportjait vonultatja fel Révész, amelyből az öntudatos hívő és hitvalló református keresztyén ember tanulhat. Ez a traktátus méltó igazolása Révész írásszerűségének, mert a fejezetek széles körű tematika szerint kerülnek tárgyalásra. Stílusára és kifejezéstárára jellemző, hogy jóllehet részletesen tárgyalja a különböző egyházak adott témában elfogadott álláspontját, de mindezt hátsó és bántó szándék nélkül teszi. Röviden szólva ő egy *összkép* kialakításában kíván segítséget adni az érdeklődőknek, s arra törekszik, hogy az esetleges kontroverz felfogások a megfelelő helyre kerüljenek.

V.3.3. A „Bizalmas utasítás”³⁵⁰ – A lelkigondozó püspök

a) A Bizalmas utasítás születése

1944 elejétől kezdve a keleti frontvonal egyre közelebb húzódott Magyarországhoz, végül belépett a határokon belülre, s attól kezdve borzalommá torzult az élet. Szárazföldön német, román, szovjet és olykor még magyar katonával is lehetett találkozni. Mindenki győzni akart, de előtte és közben enni, inni és magát jól érezni. Ez pedig egy újfajta hadviselésnek lett a melegágya, amit leányok, illetve fiatal és idős asszonyok ellen követtek el a megszálló csapatok. Tömegek estek áldozatul a lealjasodott és ösztönvezérelt katonák kedvének. De sokan voltak azok is, akik leányaikat, asszonyaikat féltve, gondolkodás nélkül léptek akár golyó elé,

³⁴⁹ PATAY PÁL: *Révész Imre: Öntudatos hit.* (Kritika) in: *Protestáns Szemle* 1929/7., 488–489, 489.

³⁵⁰ *Bizalmas utasítás lelkipásztorok számára.* A Tiszántúli Református Egyházkerület Püspökétől 60/1945. szám, in: *Református Tiszántúl* 1993/2., 4–5. (A továbbiakban: RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás*)

csak hogy védeni tudják övéiket. A hajdúsámsoni gyülekezet akkori lelkipásztorának tudósítása így szólt a szovjetek bevonulásakor történekről: „...mintegy 10-12 hittestvérünket, akik otthonukat, testvérüket vagy feleségüket igyekeztek az ő barbarizmusoktól megmenteni, szintén lelőtték vagy meggyilkolták.”³⁵¹ Ez nem volt egyedi eset. Szinte nem volt település és alig volt család, ahol ezek a borzasztó dolgok meg ne estek volna.

Ebben a helyzetben vált szükségessé, hogy a református egyház is *mondjon és tegyen* valamit. Nemcsak az átélt szörnyűségek, hanem a lelkekben megmaradt fájdalmak és a testeken lévő sebek és mindezek utóhatásai is hatalmas feladat elé állították a segíteni akarókat.

Megvizsgálva a Tiszántúl, s még közelebről Révész Imre püspök életének – a szovjet hadsereg által okozott szenvedések miatt – egyik legnehezebb időszakát,³⁵² kiábrázolódik előttünk egy olyan emberi jellem, amely lelkipásztori küldetését a vele folyamatosan beszélő Istennel óvatos, de bátor felelősségvállalással teljesíti. Egy kolozsvári teológus – Imre Lajos – azt írta, amikor a lelkipásztor életének és szolgálatának általános összegzését adta, hogy „*a lelkésznek széttépett és zilált élete van, ezerféle szempont, feladat, kérdés kívánja nemcsak a munkáját és irányítását, hanem kívánja az e kérdésekbe való behelyezkedést, azok helyes látását s mindegyiknek az Ige világosságában való mérlegelését*”.³⁵³

A *Bizalmas utasítás* eredeti bekezdései mentén igyekszünk haladni, hogy minél pontosabban feltárhassuk a tartalmát és célját, illetve azt, ami mögötte van.

b) Az Bizalmas utasítás felosztása

Az utasítás öt pontban foglal állást és mutat előre az orosz katonák által megerőszakolt leányok és nők helyzetével kapcsolatban. Ezeket azonban megelőzi négy olyan „bevezetésszerű” bekezdés, amelyek mégsem nevezhetők pusztán csak bevezetéseknek, hiszen komoly érzelmi és biblikus mélységük van.

Az öt pont elemzése során arra törekszem, hogy minél tisztábban megismerhető legyen belőle a lelkigondozó püspök, aki *Isten akaratának* (1) világossá tételét az Ám 3,6 és a Heidelbergi Káté 26–27. kérdés-felelete, az *ítélkezés* (2) kísértésének elkerülését a Mt 7,1–5 és a „*költött estekkel*” (5) szembeni óvatosságot az 1Jn 4,1; az V. Móz 22,25–27; a Jn 8,1–11 és a Jn 9,1–3 bibliai tanításokkal támasztja alá.

Az *abortusz* (3) kérdésének tisztázása és az áldozatokat érintő *joghátrány* (4) elkerülésének figyelembe ajánlása konkrét igék felsorolása nélkül kerül tisztázásra, jóllehet mindkettőt a Szentírás szellemében közelítette meg, az emberölés tilalma és a szociális érzékenység felől.

³⁵¹ Kiss János hajdúsámsoni ref. lelkész levele, 1946. március 18., in: Szabadi István (szerk.): *Krisztusban nyert erő. A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*, I. kötet, Debrecen, TTRE Levéltára, 2016, 296–297, 297. A filmiparban is megjelent két alpműnek tekinthető alkotás, Sára Sándor *A vád* (1996) és Skrabski Fruzsina *Elhallgatott gyalázat* (2011) című filmje.

³⁵² „Az azóta (jún. 14.) eltelt több mint félesztendő olyan mély barázdát szántott hazánk, nemzetünk és egyházunk életében, amelynek jelentőségét, bár már most is mindnyájan ösztönös élességgel érezzük, teljes valója szerint csak késői nemzedékek történeti távlatából lehet majd fölmérni.” Az 1944. december 19-i egyházkerületi tanácsülés 83. sz. határozata, TtREL I.1.a.76.

³⁵³ IMRE LAJOS: A lelkész mint pásztor, in: Vasady Béla (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész)*, Debrecen, 1940, 140–150, 141.

c) *A Bizalmas utasítás tartalmi elemzése*

c.1) „...nem közölhető a nyilvánossággal...”

Az első bekezdésből kiderül, hogy ez kizárólag lelkipásztoroknak szól, akik biztonsági okokból csak kézből kézbe adhatják lelkész társaiknak ezt az írást. Az idézett figyelmeztetés hűségesen tükrözi azokat a viszonyokat, amelyeket ott és akkor kellett elszenvednie a magyar népnek, s legelőször is a tiszántúliaknak. Ez nemcsak egy nehéz kérdés, sokkal inkább „a” legfontosabb kérdés, amiről már akkor sem beszélhettek nyíltan az emberek. Ez a tény akkor nehezítette a tisztánlátást, ma pedig a téma bármilyen jellegű kutatását.³⁵⁴

A sok szörnyűségről való beszámolókat először az adott történelmi helyzet akadályozta, hiszen nem lehetett rosszat mondani a „felszabadítókról”, majd pedig eljött az az idő is, amikor ugyanazon okokból, de belpolitikai erőknek engedve nem lehetett kimondani az igazságot. Alapvetően sem az anyagi, sem az életellenes károkról nem lehetett tiszta képet kapni, nem is szólva a lelkekben maradt sebekről.

A tiszántúli reformátusoknak mindezen nehézségek ellenére egy nagyon komoly segítsége van ennek a kornak a tisztánlátásához. Ez pedig egy szintén Révész Imréhez fűződő – 1944. december 5-én keltezett – körlevél, ami az eredeti tervek szerint a Tiszántúli Református Egyházkerület összes gyülekezetének szólt.³⁵⁵ Mint püspök, ebben kért tájékoztatást a gyülekezetek és az egyházi ingatlanok, ingóságok állapotáról, emberáldozatokról, és minden, a településeken történt hadieseményről. A visszaérkezett 358 beszámoló³⁵⁶ felbecsülhetetlen értékű képviselő dokumentációs anyag. Ezek a lelkipásztori jelentések különböző okok miatt csak részben érkeztek meg a püspöki hivatalba, de azt igazolják, hogy püspök és gyülekezetek szoros egymásra figyelésben álltak.

c.2) „*Ama szerencsétlenségek ... szakadtak ránk...*”

A második bekezdés egyértelműen mutatja, hogy ez nem pusztán egy hivatalos levél, hanem egy érintett személy gondolatsora, amelyben érezhető a tapasztalat és az előremutatás. A már említett 1944. decemberi körlevelében a következőt olvashatjuk: „*Minthogy a közös szenvedésekből – Istené a dicsőség értük! – mind anyagi vonatkozásban, mind egyéb tekintetben nekem is, családomnak is bőven kijutott, s részben még most is kijut...*”³⁵⁷

Megható az az őszinteség, amellyel szolgálati naplóját írja. Tudvalevő, hogy a szovjetek Debrecen felé való vonulásakor Révész a feleségével Hajdúszoboszlóra költözött,

---

³⁵⁴ Pető Andrea 2018-ban egyértelműen kijelentette, hogy „mivel a téma intim és személyes, az elkövetők, és az erőszakot elszenvedők és a tanúk más és más okból, de egyaránt érdekeltek, hogy ne beszéljünk az eseményről”. PETŐ ANDREA: *Elmondani az elmondhatatlant*, Budapest, Jaffa K., 2018, 10. Ő a szégyenérzetet, a hiányzó szókinccset, a környezet meg nem értését, vagy az áldozat azonnali megölését tekinti a legnagyobb akadálnak, mely tovább növeli a források hiányát. S mindezek mellett még az is komoly tény, hogy a Vörös Hadsereg vonatkozó iratai – amelyeket esetleg meghamisítottak –, zárt és kutathatatlan, sokszor ismeretlen levéltárakban vannak. PETŐ ANDREA: *Elmondani az elmondhatatlant*, 11. 17. A mindezek ellenére rendelkezésre álló források nemzetközi kutatása az 1970-es, míg hazánkban az 1990-es években kezdődhetett meg. PETŐ ANDREA: *Elmondani az elmondhatatlant*, 32–34.

³⁵⁵ *Körlevél a tiszántúli református egyházkerület gyülekezeteihez, pásztoraihoz és egyéb egyházi tisztviselőihez.* A Tiszántúli Református Egyházkerület Püspökétől 4300/1944. sz., Debrecen, 1944. december 5. in: *Krisztusban nyert erő*, I., 12–14.

³⁵⁶ *Krisztusban nyert erő*, I., 11.

³⁵⁷ *Krisztusban nyert erő*, I., 12.

és magukkal vitték a püspöki hivatal legfontosabb iratait is. A leghevesebb debreceni küzdelmeket szerették volna kikerülni, de Hajdúszoboszló sem tudta biztosítani számukra a megfelelő oltalmat. Szolgálati naplójának 1944. október 8-i bejegyzésében a következőket olvashatjuk: „*Megkezdődtek a végső nyomorúságok, melyeket magán naplómban jegyeztem föl. Ide csak annyit, hogy szakadatlan életveszedelemben vagyunk feleségemmel, amelyhez még erkölcsileg nyomasztó dolgok is járulnak – pl. az a miatt való gyötrő lelkiismeret-furdalás, hogy ez az Isten büntetése azért, hogy Debrecenből kijöttem, ahol talán emberileg szólva ilyen borzalmas helyzetbe (pl. teljes, utolsó ruhadarabig kiraboltság veszélye stb. stb.) nem kerültem volna.*”³⁵⁸

Révész Imre megtépzott lelkivilága arról üzen, hogy a másik életébe való belehelyezkedés az, amit minden körülmények között vállalnia kell. Ő ezt a Szentlélek „belé-helyezkedésének” csodájában éli, így válhatott lelkigondozó püspökké, aki „utasítását” mély empátiával írta meg. Ez azt jelenti, hogy tisztában volt a megerőszakolt nőket ért tragédiákkal és az összetett megrázkódásokkal, úgymint a lelki és erkölcsi összeomlás, teherbeesés és fertőzés. Mindezekkel együtt különös folyamatok jelentek meg a lakosság körében: a tehetetlenségből fakadó részvétlenség.³⁵⁹ A nőknek teljes kiszolgáltatottságban volt részük.

Erről több visszaemlékezés is született, többek között a Polcz Alaine-é.³⁶⁰ Megrázó, ahogy általa megelevenednek a történetek, s ahogy a tehetetlenség, illetve a részvétlenség mellett megjelent a megbélyegzés is.³⁶¹ Talán így már érthetőbb az, hogy ő is meghalni vágyott. Az pedig csak rontott a helyzetén, hogy saját édesanyja sem látta reálisan az eseményeket, hiszen azt hitte, hogy az oroszok csak az „olyanokon” tesznek erőszakot.³⁶²

Szintén szomorú és tanulságos az a vallomás, amely Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni Naplójában olvasható. Budapest ostromakor háromszor akarták megerőszakolni, ezek közül az első kettő nem sikerült. A harmadik esetben azonban nemcsak megverte őt az orosz katona, hanem a megbecstelenítés miatt abortuszt kellett elvégezni nála.³⁶³ S igaz, hogy többen voltak a helyiségben, de ekkor, a „*borzalmak borzalmakor*” senki sem tehetett semmit.³⁶⁴

Mind Polcz Alaine, mind pedig Radnóti Miklósné esete a Révész által felismert, összetett megrázkódtatásokat igazolja, amelyekben alig számíthattak segítségre. A püspök körlevele tehát veszélyes, de lélekmentő utat hivatott bejárni, hiszen a tabuizálás ellenére nagyon sokan eljuthattak a lekipásztorokhoz, akik lelkigondozóként fordultak a teljesen összetört nők és ezáltal családjaik felé.

³⁵⁸ Révész Imre 1944. október 8-i bejegyzése (vasárnap) szolgálati naplójába. TtREL I.8.d. Ifj. Révész Imre iratai.

³⁵⁹ PETŐ ANDREA: *Elmondani az elmondhatatlant*, 24.

³⁶⁰ Polcz Alaine *Asszony a fronton* című regénye az ő személyes tragédiájáról szól. A sok eset közül az egyik legrémisztőbb feljegyzésének a végén azt írta, hogy „*nem azt éreztem, hogy megerőszakoltak, hanem azt, hogy testileg bántalmaztak. Ennek semmi köze nem volt az öléléshez, sem a szexushoz. Semmihez sem volt köze.*” POLCZ ALAINE: *Asszony a fronton*, Budapest, Jelenkor, 2013, 109.

³⁶¹ „*...az őt felismerő szakácsnő pillantásán látszott, mit gondol. Kurva vagyok. Tulajdonképpen a szó szoros értelmében az voltam. [...]Elviselhetetlennek éreztem, nem ezt, hanem mindent, az egészszet. [...] Mi volt ez a szürke reggel? Az ember megalázásának mélypontja.*” POLCZ ALAINE: *Asszony a fronton*, 136–137.

³⁶² POLCZ ALAINE: *Asszony a fronton*, 155.

³⁶³ RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI FANNI: *Napló 1935–1946 II.*, Budapest, Jaffa, 2014, 663.

³⁶⁴ RADNÓTI MIKLÓSNÉ: *Napló II.*, 384.

c.3) „...szembe merünk-e nézni az ilyen kérdésekkel...”

A harmadik bekezdésben a püspök – többek között – a nyomasztó valósággal való szembesülésre figyelmeztet, sőt úgy is értelmezhetjük, hogy provokatívan kérdez. Körültekintést, bátorságot és felkészültséget vár el lelkészeitől tudva, hogy ez egy „próbatétel”.

Révész Imre 1945. január 15-én írta meg „utasítását”, amelynek egyrészt a személyes tapasztalatok miatt, másrészt pedig azért kellett megszületnie – ahogy ő írja –, mert az „*egyik legderékabb s őrhelyén leghivebben álló vidéki lelkipásztorunktól*” levelet kapott.³⁶⁵ Ez a levél jelenleg nincs meg, de a püspök szinte szó szerint idéz belőle, amikor Ferenczy Károly egyházkerületi lelkészi főjegyző tanácsát és véleményét kéri e témában 1945. január 6-án. A főjegyző 1945. január 12-én meg is írta válaszát, amit Révész az „utasítás” megírásakor kiegészítve felhasznált. Vélhetően Pap Béla³⁶⁶, illetve Ferenczy Károly segítettek a legtöbbet a probléma felderítésében és a megoldások felismerésében, de jogász és orvos véleménye is beillesztésre került. Tény, hogy a velük folytatott levelezés lendületet adott Révésznek arra nézve, hogy *mielőbb* megírja tanácsait a lelkészeknek ebben a kérdésben. Bölcskei Gusztáv nem véletlenül emelte ki ezzel kapcsolatban, hogy „*a szempontok kialakítása valóban közösségi, a felelősség vállalása – és ez így etikus – egyéni*”.³⁶⁷

De az is nyilvánvaló, hogy ő már korábban komoly lépéseket tett a szovjet túlkapasok jelzése és bizonyos személyek megmentése érdekében. Ezt igazolja az a levele, amelyet a Debrecenben állomásozó orosz katonák parancsnokának írt, amikor a diakonisszák védelmét kérte. „*Tegnap Viktória nővér egy őt megbecsteleníteni akaró orosz katona elől menekülve a III. emeleti ablakból kiugrott és szörnyet halt. Erre az esetre tekintettel könyörögve megújítom azt a kérésemet, méltóztassék az egyházi személyek és intézmények erkölcsi védelméről hathatósan gondoskodni.*”³⁶⁸

Ezután 1944. december 19-én az egyházkerületi tanácsülésen tette szóvá a szovjetek erőszakosságait, de azt is, hogy náluk „*...sok tiszteletet, figyelmet, előzékenységet, de több-kevesebb pozitív védelmet és segítséget tapasztaltam*”.³⁶⁹

Révész ezekben a helyzetekben nemcsak a szószékeken igyekezett helyt állni, hanem azon túl is meghirdette a krisztusi vigasztalást. Pásztori szavak hallatszottak tőle, amelyeket

³⁶⁵ TREK Püspöki Hivatal iratai, TtREL I. 1. e) 90/a d. elnöki iratok 1945. Révész Imre levele Ferenczy Károlyhoz. Révész Imrétől konkrét hivatkozást nem találunk ennek a derék lelkipásztornak a kilétére, de az elnöki levelezés iktatókönyvében a 14/1945. eln. szám. alatt a Pap Béla név szerepel. Ez alatt az iktatószám alatt egy Révész-levél található, de név nélküli megszólítással. A Pap Béla neve alatt (TtREL I.8.d.) jegyzett levéltári anyagot átvizsgálva sincs meg az a bizonyos önálló levél, de benne van Révész Imre Ferenczy Károlynak és Ferenczy Károly Révész Imrének írt levele. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy ez a lelkész Pap Béla. Sikertelen kapcsolatba lépni Ruzicska Ferencsel, aki Karcagon a mai napig gondozza Pap Béla lelkipásztor hagyatékát, de ő erről a levélről nem is hallott. Pap Béla ezután bekövetkezett szerepvállalása miatt azonban nem tartja kizártnak, hogy egy későbbi, tudatos „beavatkozás” miatt tűnhetett el mind az elnöki levelezésből, mind pedig a Karcagi Református Egyházközség irattárából.

³⁶⁶ Pap Béla személye mellett szól még egy kisebb méretű papír is, amely a 14/1945. eln. szám. alatt található „Révész-levél” mellett van. Ebben a következő sorok olvashatók: „*Főtiszteletű Uram! a gyors és sok új szempontot felvető választ nagyon köszönöm. Igaz tisztelettel és szeretettel: Karcag 1945 jan 11. PB*”

³⁶⁷ BÖLCSKEI GUSZTÁV: *Pásztori szó* [Bevezető sorok Révész Imre Bizalmas utasítása elé]. Bizalmas utasítás a nemi erőszakáttétel áldozatainak ügyében 1945-ből, in: *Református Tiszántúl* 1993/2., 4–5, 4.

³⁶⁸ Révész Imre levele a Debrecenben állomásozó orosz katonák parancsnokának, 1944. november 2. TtREL I.1.c) 464. d. Igazgatási iratok 1944, 4268)

³⁶⁹ Az 1944. december 19-i egyházkerületi tanácsülés jegyzőkönyve, 83. sz. TtREL I. 1. a) 76. k.

Eduard Thurneysennek, a kor egyik leghíresebb teológusának látásmódja szerint világosítunk meg és értelmezünk. Révész és Thurneysen kortársak voltak, ezáltal nem zárhatjuk ki azt, hogy ha Karl Barth művei ismertek voltak előtte, akkor éppen Thurneysennek, Barth legjobb barátjának a tanításai ne lettek volna hatással rá.

Az *Utasítást* olvasva érződik rajta az Isten szavát életerőként elkérő és az Isten fegyverzetét magára öltő lelkipásztor teljes odaadása, és látható az imádságos légköréből a nyilvánosság elé bátran kilépő, komoly kockázatot vállaló előljáró is. Mindezek ellenére ez a kockáztatás megszűnik kockázatnak lenni, amikor Révész Imre püspök magában eldönti, majd papírra veti, hogy a nehéz sorsot cipelni kényszerülő nőtestvéreket pásztori tanácsadással segíteni nemcsak elkerülhetetlen, hanem egyenesen létszükséglet.

c.4) „*A bizalmas pásztori tanácsadás viszont éppen ebben a kérdésben és éppen most a legmellőzhetőbb.*”

Szintén a harmadik bekezdésben olvasható ez a gondolat, amely azért jelentős, mert akkor senkihez sem mertek fordulni tanácsért az áldozatok. Révész Imre tehát tisztában volt azzal, hogy ez az a status quo, amit kizárólag a „pásztori tanácsadás” tehet egy kicsit is kibírhatóvá, ahol a lelkipásztor támogató jelenléte és reményteli hitvallása kimozdíthatja a reménytelenségből a segítségre szorulókat. Ez óriási kihívás volt a lelkipásztorok számára.

Thurneysentől megtudhatjuk, hogy a modern lélekápolás ebben az időben nem létezett. Olyan társadalom képét festi meg, „*amely egyáltalában mindenféle fajta lelkigondozásnak többé-kevésbé híjával van*”.³⁷⁰ Ebből következően „*a lelkigondozás vágya megújult erővel kiáltó szükségként hangzik fel*”.³⁷¹ Tudniillik a lelkigondozói beszélgetés lényege éppen abban van, hogy a segítő – ez esetben a lelkipásztor – a másik élethelyzetét igazán meg akarja érteni, ami annyit jelent, hogy „*megvalósítjuk a felebarátunk helyébe való odalépést...*”.³⁷² Elfogadjuk őt az ő sajátos élethelyzetében, „*de ugyanakkor teljesen magunkkal visszük annak a másik helynek a fényébe, amelyből magunk is származunk*”.³⁷³ A „*magunk helyén*” a segítségre szorulóval szemben megállva egy isteni előzményt semmiképpen sem szabad elfelejteni – a Krisztus keresztségét.³⁷⁴ Mert ha ez megtörténik, „*mi már akkor az egész embert a maga egész életproblémáival együtt olyannak fogjuk látni, aki egy nagy reménység fényében áll. [...], ezért az emberért is meghalt és feltámadott Jézus Krisztus.*”³⁷⁵

Tehát „*... van-e ... az Igéből ... üzenetünk*”?³⁷⁶ felvetés alapján a püspök egyértelművé teszi, hogy a szégyenkezés, a tabuizálás és a reménytelenség helyzetében mégis van valami a lelkipásztor kezében. Ez pedig az Ige. Különös találkozás ez tehát először is a lelkipásztorral, majd pedig az igével, amely nyilvánvalóan Istenhez hivatott kapcsolni a reménytelenül bánkódót.

³⁷⁰ THURNEYSSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, Budapest, Ref. Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1950, 60.

³⁷¹ THURNEYSSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 60.

³⁷² THURNEYSSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 95.

³⁷³ THURNEYSSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 95.

³⁷⁴ THURNEYSSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 116.

³⁷⁵ THURNEYSSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 117.

³⁷⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás*, 4. (3. bekezdés)

Thurneysen máshonnan kiindulva mutat rá erre az igazságra, amikor az ember lelkének aktivizálásáról beszél. Ő is érinti a reménytelenség helyzetét, mint az Istentől való elszakítottaságot, ahonnan nincs képességünk, vagy kapcsolatunk Istenhez. „*Itt már csak egy segíthet: Isten Igéje, amely az embert felmentheti...*”³⁷⁷ Az erre az ígére épülő lelkigondozásban pedig csak arról lehet szó, „*hogy az embernek Istenével a maga egészében való, Istentől magától kiinduló és újra meg újra ajándékozott találkozását idézzük elő*”.³⁷⁸ Ezáltal az is nyilvánvaló Thurneysen számára, hogy az a tény, „*hogy Isten szól hozzánk, az már magában véve is, bármi legyen is a tartalma, a kegyelem ténye, egy lehajlásnak a története, amelyben ő pártfogásába vesz bennünket*”.³⁷⁹ Ugyanakkor ebből a találkozásból és az Isten igéjének érvényesüléséből többek között az is következik, hogy „*ítélni és kegyelmesen átfogni...*” a funkciója az igének a lelkigondozói beszélgetésben.³⁸⁰ Ez azért fontos, mert Isten igéje elvégzi a maga szuverén munkáját, mind az ítélet, mind pedig a kegyelem tekintetében.³⁸¹ Az Isten igéjének hatalma tehát mellőzhetetlen a lelkigondozói beszélgetésekben is.

Amikor Thurneysen visszaemlékezik ifjú korából a fiatalabb Blumhardtval való lelkigondozói beszélgetéseire, amelyek „*különlegessége pedig abban volt, hogy Blumhardt a kérdezőket és kérdéseiket mindet rendkívül komolyan vette, a beszélgetést viszont aztán egészen keresetlen módon nagy magasságban és szélességben sub specie aeternitatis, vagyis – ez nála egyértelmű volt – sub specie verbi divini folytatta. Az emberi életet terítették ki...*”³⁸² Az emberi élethelyzet megragadása csak Isten Igéjéből kiindulva és Isten igéjére nézve történhet.³⁸³ Thurneysen azonban hangsúlyozza, hogy mind a lelkigondozó, mind pedig a lelkigondozott felett ott áll Isten igéje, mindkettőt megszólítja és „*mindkettőt foglyul akarja ejteni*”.³⁸⁴

Révész szintén tisztán látta az ige erejét és ennek megfelelően nevezi a belőle hallható tanítást zengő üzenetnek.³⁸⁵ Isten igéje nem is lehet más, mert ez teszi nyilvánvalóvá a lelkipásztori tanácsadás formáját és tartalmát. Szerinte ennek határozottnak és mindennél egyértelműbbnek kell lennie, mert az emberi lélek szorongatott helyzetben van, körülötte minden megrendült, tehát valaminek nagyon biztosan és zengően kell hangoznia. Az *Utasítás* felépítése és figyelmeztetése közvetve azt üzeni, hogy minden vád és önvád belső, emésztő küzdelmét fel kell váltania – az ige által – a bűnbocsáratnak.

Mintha Thurneysen azon gondolatát foglalta volna így össze, mely szerint ebben a sok mindent üzenő világban a lelkipásztorral való találkozásnak különleges és kizárólagos tartalma van. Nem is lehet más, hiszen „*a lelkigondozás az egyházban az Ige és sákramentum útján folyó igehirdetésnek a beszélgetés eszköze révén történő kiszélesítése és*

³⁷⁷ THURNEYSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 57–58.

³⁷⁸ THURNEYSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 65.

³⁷⁹ THURNEYSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 116.

³⁸⁰ THURNEYSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 87.

³⁸¹ THURNEYSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 88.

³⁸² THURNEYSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 88–89.

³⁸³ THURNEYSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 90.

³⁸⁴ THURNEYSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 84.

³⁸⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás*, 4. (3. bekezdés)

meghosszabbítása”.³⁸⁶ Ez a tartalom pedig a bűnbocsánat, hiszen „*az evangéliumi egyház talaján általában elismerik minden lelkigondozás céljának és tartalmának a bűnök bocsánatát*”,³⁸⁷ aminek megelési helyeként az egyházat nevezi meg.³⁸⁸

Mindezek tudatosítják, hogy van ige, mint isteni feltétel, ami mellett feltétlenül szükséges az emberi feltétel, azaz a lelkipásztornak a megjelenése, aki mivel szintén törekeny ember, ezért minden lelkigondozást nehezen visel. A Révész által a lelkészekről kért szolgálat így lesz próbatétellé, de nem szabad elfelejteni azt a nagy kiváltságot és valóságos segítséget, amelyet Isten ígéje jelenthet a számukra. Határozottan mutat rá arra, hogy ha ez az ige a kézben van, akkor ott erők mozdulnak meg, tehát valami megmagyarázhatatlan történés várható. Így lehet kiváltság és felelősség ez a lelkipásztori, lelkigondozói küldetés, mégpedig a törekenység és a támadhatóság feszültségében.

Thurneysen mindezt úgy ábrázolja, hogy a lelkigondozó – ahogy az igehirdető is – Isten ígéjéhez van kötve. Mert az ige „*az a hely, ahonnan – mint Schleiermacher mondja – kiindul egy örök mozgásra való ösztönzés. Ez a mozgás az emberben magában tör fel s Isten Szentírásban foglalt Igéjének kell kiváltania.*”³⁸⁹ Ennek az ígének tehát hatalma van, amit akkor tart meg igazán, amikor „*emberi formába öltözik*”, vagyis amikor többek között egy prédikátor, vagy lelkigondozó szavaként hangzik el. Így lesz és lehet az igehirdető és a lelkigondozó beszéde szerszám, amely mindig kész arra, hogy az Isten rendelkezésére álljon.³⁹⁰

Révész Imre egyik igetanulmánya (Ef 6,10–24) bemutatja, hogyan kell a nyomás alatt álló lelkészeket lelkesíteni, illetve tanítani arra, hogy készen álljanak az ilyen és hasonló feladatokra.³⁹¹ Az „*erősnek lenni ma parancs*” – gondolatkört járja körbe, s tisztázza, hogy ez mindenkinek teljesíthetetlen. Mégis azt igazolja, hogy az Úrra támaszkodó keresztyén ember lehet erős, hiszen Isten az övéinek fegyvereket, „*panopliát*” ad.³⁹² Ami egy egész életre szóló és a leghatékonyabb segítség az ördög egyébként tökéletes módszerei ellen.³⁹³

A püspök itt egy szűk fél oldalban fejt ki a fegyverzet részleteit, majd mindenhol kiírja a görög szót és azoknak vázolja a jelentéseit, és kimondja, hogy csak a kitartóan imádkozni tudó keresztyén ember kapja meg Istentől ezt a fegyverzetet.³⁹⁴ Illetve azt is, hogy csak az ilyen ember élheti át, „*hogy Krisztusomnak láncok közt is szabadon és bátran szóló követe vagyok; olyan, aki egészen ki tudja nyitni a száját*”. Majd Kálvint idézi a továbbiakban: „*a félig kinyitott szájból csak kétséges és zavaros beszéd származhatik.*”³⁹⁵

³⁸⁶ THURNEYSÉN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 107.

³⁸⁷ THURNEYSÉN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 107.

³⁸⁸ THURNEYSÉN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 110.

³⁸⁹ THURNEYSÉN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 75.

³⁹⁰ THURNEYSÉN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 75–76.

³⁹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Isten panopliája*, DRK Kézirattára R 2633/217. Érdekes, hogy piros színű ceruzával a következő sorokat fűzte hozzá (véleményem szerint egy későbbi időpontban, mintegy iratrendezés közben): „*Szoboszlón 1944 őszén, pár nappal az oroszok bevonulása előtt írtam, lelkési bibliáórára, de már nem mondhattam el. De lehet, hogy ez már későbbi átdolgozás és valahol felhasználtam. RI.*”

³⁹² RÉVÉSZ IMRE: *Isten panopliája*, 217.

³⁹³ RÉVÉSZ IMRE: *Isten panopliája*, a 217. oldal melletti, számozatlan oldalról

³⁹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Isten panopliája*, 218.

³⁹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Isten panopliája*, 218.

Magyarozatában leírja, hogy Isten felfegyverzési tette azért van, „*hogy készek legyünk láncok közt is a teljes parrésziára!*”³⁹⁶, tudniillik Isten panopliájának a „*parrészia*”³⁹⁷ a célja.³⁹⁸

A lelkésznek valóban hihetetlen küzdelmekben kell helytállnia, ezért tehát olyan szerszámmá kell lennie, amely/aki egészen ki tudja nyitni a száját, még az ördögi erők támadásai között is. Révész látása az *Utasításban* összetettséget sugall, hiszen mind a fizikai, mind a lelki borzalmak valóságát bemutatta. Ez azt jelenti, hogy nála az ember test és lélek egységében kezelendő valóság.

Amikor Thurneysen az ember lelkéről ír, azt úgy teszi, mintha a lelkigondozás tárgyáról írna.³⁹⁹ Gondolatai között megtaláljuk Révész látásának a megerősítését: „*Ha tehát az ember lelkéről beszélünk, akkor mindig az egész embert, az embert a maga egységében s a test és lélek kettősségének totalitásában kell értenünk.*”⁴⁰⁰

Révész kiemelt szavai egyértelművé teszik, hogy a szenvedők mellett kiállni, őket segíteni nem lehet önerőből, hanem ehhez Jézus Krisztus hatalmára és erejére van szükség. Az ember erejétől sokkal többre van szükség, ami csak és kizárólag imádsággal eszközölhető. Itt már a legmagasabb szintig kell elmenni, ahol bocsánat és erő egyaránt kapható, ahol minden lehetséges és ahol bármi megtörténhet, ami az életet szolgálja, ezért írja feladatul: „*testvéri imádsággal ostromolni a Kegyelem székét!*”⁴⁰¹

Thurneysen szavai mindezt megerősítik, amikor Jézus Krisztus emberré létééről nyilatkozik, akiben minden testi és emberi Istennek átadható. „*Ezért nincs egyetlen kérdés, egyetlen gond, bűn, fájdalom és egyetlen halál sem, amely fölött e név által ne lehetne, ne volna szabad és ne kellene hirdetni a kegyelem szavát. [...] Lelkigondozást folytatni éppen azt jelenti, hogy Krisztus hatalmi körét komolyan vesszük az emberi élet problematikája távoli és sötét köreiben, mert éppen ezekbe vezet bele bennünket a lelkigondozói beszélgetés.*”⁴⁰²

c.5) Az abortusz-kérdés

Révész Imre tisztában volt azokkal a következményekkel, amelyek a nemi erőszak után érték az áldozatokat. A testi betegségek, a lelki sebek, vagy a nem kívánt teherbe esések és azok megszakításának kérdései a titkolózások ellenére jelen voltak a közösségek beszédtemái között. Különösen az abortusszal kapcsolatban anyák és lányok, idősek és fiatalok, illetve apák és férjek vártak iránymutatást a lelkipásztoroktól. Révész kikérte a szakemberek és lelkészek abortusszal kapcsolatos véleményét, majd mérlegelés után határozott és félreérthetetlen módon fogalmazta meg gondolatait. „*Nem lehet és nem szabad bűnnek tekinteni egy teljesen akaratan kívül anyává lett szerencsétlen teremtésnek olyan méhmagzattól való megszabadítását, amely a legtöbb esetben részeg, nagyon sok esetben nemibajos apától, minden néven nevezendő lélektani vagy erkölcsi örömrészlet teljes hiányában*

³⁹⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Isten panopliája*, 218.

³⁹⁷ *Parrészia*: nyílt beszéd, a szólás bátorsága, rettenthetetlenség. VARGA ZSIGMOND J.: *Újszövetségi görög–magyar szótár*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1996, 747.

³⁹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Isten panopliája*, 218.

³⁹⁹ THURNEYSÉN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 35.

⁴⁰⁰ THURNEYSÉN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 36.

⁴⁰¹ RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás*, 1. pont

⁴⁰² THURNEYSÉN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, 85.

*fogantatott s amelynek világrajövetele a legnagyobb valószínűség szerint a fogyatékos emberek (hülyék, vakok stb.) szomorú tömegeit szaporítaná”.*⁴⁰³

Összességében megállapítható, hogy bármilyen módon állást foglalni e témában nagy kihívás volt akkor és az maradt napjainkban is.⁴⁰⁴ Ezen dilemmák részletes tárgyalásától el kell tekintenünk, de az határozottan kijelenthető, hogy ahogy a világ- és egyéb regionális háborúk idején, úgy a 21. században is visszatérő, roppant érzékeny és sokszor visszafordíthatatlan testi és lelki folyamatokat elindító jelenségeként van jelen, ami a segíteni akaró szakemberektől óvatosságot és odafigyelést igényelnek.

Az óvatosság egyéb esetekben is indokolt, hiszen Révész szintén tudja azt, hogy bármelyik lelkipásztor bűnrészessé válhat, ha az *Utasítását* a szándékos parázsnaságban fogant magzat elvételére alkalmazza igazolásként. Itt egészen más a helyzet.

Véleményem szerint Révész azért írt ennyire körültekintően, hogy a még nagyobb tragédiákat elkerüljék, s ezt a körültekintést várta el lelkipásztoroktól is. Ebben az utolsó pontban került kimondásra a „költött” esetekkel kapcsolatban megfogalmazott gondolatok végén az, hogy az egyház ne hogy pálcát törjön akár csak egy szerencsétlen felett is. Azt képviselte, hogy a református egyháznak és lelkészeinek könyörületeseknek és nagyvonalúaknak kell lennie, és a teljes szeretet és vigasztalás eszközeiként mély empátiával kell az áldozatokhoz lehajolnia.

Ez az empátia hallatszik ki egyik, két évvel későbbi prédikációjából is, amikor vigasztalja a hallgatóit. Tágabb értelemet nyer a püspök, vagy inkább a teológus gondolkodása. Az emberileg megmagyarázhatatlan szerencsétlenségek között távlatossá tette – az első pontban említett – Isten akaratának kérdését és nyomatékosította az isteni ítélet valóságát és súlyát.⁴⁰⁵ Hiszen véleménye szerint „*végzetszerű dolog volt a háború, mindaz, ami vele járt s utána jött. [...] Isten csakugyan mindent eleve rendel. Krisztus halálát is úgy rendelte. De ez az ő gyilkosait nem menti fel az ítélet alól. Az emberiség és a nemzet, a közösségek, családok, egyének legszörnyűbb sorsában is Isten akarata és rendelése teljesedik be valami titokzatos módon... De Isten rendelte azt is, hogy minden bűn elvegye földi vagy örök vagy mindkétféle büntetését. És a legszörnyűbb emberi sorsban épp azáltal teljesedik be Isten akarata, hogy akik az Ő engedelmes gyermekei, azoknak hűsége még jobban megpróbáltatják, mint az arany a tűzben, megtisztul és megdicsőül – akik pedig az Ő és Krisztusa ellenségei, azok szíve még jobban megkeményedik, mint a sár a tűzben...*”⁴⁰⁶

⁴⁰³ Révész Imre: *Bizalmas utasítás*, 3. pont

⁴⁰⁴ Egy kortársunk, Grebelyné Kiss Evelin (biofizikus, ELTE) szerint az abortusz napjaink egyik legvitatottabb bioetikai kérdése. Tanulmányában megkérdezi, hogy „*vajon beszélhetünk-e az abortuszról az erkölcsi dilemma említése nélkül?*” GREBELYNÉ KISS EVELIN: *Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban*, in: *Polgári Szemle* 2018/1–3., 410–417, 410. Pető Andrea szerint az így gyakorlatban lévő művi vetelés szabályozását éppen az orosz katonák által elkövetett tömeges nemierőszak-esetek változtatták meg. PETŐ ANDREA: *Elmondani az elmondhatatlant*, 106.

⁴⁰⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Az Egyház, mely Krisztust megölte*, Gyula, 1947. április 29., in: RÉVÉSZ IMRE: 1944 késő ősztől 1949 április 14-ig Debrecenben és egyebütt elhangzott ígéhirdetésem, bibliatanulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam). Kézirattár, R 2633, 493–494., 493. Ebben a vázlatában az ApCsel 2,22–24 alapján bontja ki gondolatait.

⁴⁰⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Az Egyház, mely Krisztust megölte*, [494.]

Itt is, ahogy lelkipásztori szolgálata során sokszor, az ige érvényesítésével tud és akar megszólalni, s ez egy hitében erős és látásában biztos, a Szentírásból élő ember jellemét mutatja. Ez az állandóság nem emberi nagyságának következménye, hanem Isten igéje hatalmát igazolja.

A tűzbe kerülő arany és sár képével fejezte ki azt a hitpróbát, mely a magyar népet érte. Mindkettő tűzbe került. De mennyivel másabb ennek a kétfajta égésnek a kimenetele. Az embernek ugyanis sokszor nincs módjában kikerülni az Isten által elrendeltek, azaz az Ő akaratát, bármekkora terhet is jelentsen neki, azonban, ha ezt próbatételnek tekinti és teljes – arany – hittel éli át, „megtisztul és megdicsőül”.

V.4. Révész szentírás-értelmezése és megélése – összegzés

A *Bizalmas utasítás* felépítése azt üzeni, hogy ezt a tragédiát komolyan kell venni, és azt is, hogy ebből kizárólag csak a kegyelem Jézus Krisztusban kapott erejében és a lelkipásztorok együtt érző és pásztori küldetésének vállalásával van kiút. A 20. század poklának valósága nem dolgozható fel másképpen, ha nem válik életerővé Isten igéjének olvasása, Szentlelkének titokzatos, de annál érezhetőbb vigasztaló munkája és az egyháznak, illetve lelkészeinek mellőzhetetlen, gyógyító jelenléte. Révész Imre püspök erre mutatott rá, ezért vállalt kockázatot és életének tizenegy nehéz esztendejében ezért vette, cipelte a rá mért felelősséget. Komolyan vette az őt komolyan vevő Krisztust, és így tudta komolyan venni a rábízottakat.

Összességében tehát az igehirdetéseinek megszületésének (*Az Ige fénye* című kötetben megjelentek és a Róma 9–11 magyarázatai), a közegyházi események lecsapódásainak (Baltazar-féle hitvallás), a felmerülő igények meghallgatásának (*Káté*) és egy nemzeti szintű tragédia kezelésének (*Bizalmas utasítás*) révész kiemelését ismerhettük meg. 1920 és 1945 között olyan negyed évszázadot élt meg, amilyen kevés van a történelemben. *Konkrét*, rendkívüli és nehéz szituációk sokasága lépett elé, amelyeket nem került ki és nem maradt csendben. Számára elsősorban az éppen előtte álló ember és annak helyzete volt a fontos, ezért tekinthető egyetlen prédikációskötete mintapéldánynak. Nem volt mellékesebb az Isten népe sem, ezért mindig fájlalta, ha az nem tudott egyház, keresztyén és református lenni. Tudott banksódni Baltazar olykor át nem gondolt szavai felett, vagy túlzott személyi orientációja miatt és mélyen érintette a debreceni presbiterek életfelfogása is. Ami pedig a tiszántúli nőkkal történt, abba szinte belehalt.

Révész azonban nem adta meg magát ezeknek az olykor sokkoló hatásoknak, fájdalomnak, döbbenetnek, értetlenségnek, hanem inkább megszólalt. Mert megélte, hogy ahol az emberi szavak elfogynak, ott Isten szavai elő tudnak jönni.

Ha ezeknek üzenet- és gondolatvilágát megvizsgáljuk, a Biblia igéire, mint tartóelemekre találunk. Ennek felismerése magától értetődően arra mutat, hogy az *Írás ismerete és érvényesítése* nélkül meg sem születhettek volna.

Így azonban annak igazolását látjuk, hogy a gyülekezet építése, az egyháztagok lelki erősítése, az egyházi előjárók gondolatainak korrigálása, a presbiterek öntudatosságra vezetése és nem utolsósorban a reményvesztett és vigasztalhatatlan tömegek vigasztalása nem történhet meg pusztán emberi eszközökkel, tudományos és egyéb intellektuális módszerek

felhasználásával, hanem itt az *élet könyvére* van szükség. Ez azt jelenti, hogy nekünk nem csak a *Katéra* lehetne úgy gondolnunk, hogy talán érdemes lenne 80 év után újra kiadni, hanem úgy általában, valamennyi lelkipásztori megszólalást úgy kell újraértelmeznünk és magunknak lefordítanunk, hogy az most is célba érkezzon, gondolkodásra késztesen és esetleg cselekvésre indítson. Az utókor számára viszont csak azok az üzenetek lehetnek életre vezetőek és célba érők, amelyeken átsugárzik az „ott és akkor” megismételhetetlen méltósága és kirajzolódik egy fáradhatatlan és bátor lelkipásztor képe, aki ugyan tisztában volt – sosem titkolt – emberi korlátaival, ezért a korlátlan hatalommal bíró Istenre tekintett.

Ezért lehetett Révész Imre lelkészként és később püspökként is, mindig abban az adott helyzetben *felelőssége* teljes vállalásával olyan pásztor a rábízottaknak, hogy megszólalásai hatására a legtöbben fel tudták emelni a fejüket. A mindenkori lelkész felelősségteljes és odaadó útja ez, amely úgy tud szembenézni a szenvedőkkel, a szükségét látókkal, vagy akár az ellenségeivel és saját fájdalmaival is, hogy azokban a legtisztábban a Szentírásan keresztül magát kijelentő Úr Jézust látja.

1949 őszéig, a lemondása előtti legutolsó pillanatig minden szolgálatában lelkiismeretesen és legjobb tudása szerint szólalt meg. Azonban a nyugdíjba menetele után a személyesen átéltek és a közegyházi események szinte blokkoló erővel hatottak rá. Többek között az, hogy az egyháztörténeti olvasókönyve kiadatlan maradt, az ószövetségi bibliafordító munkacsoportban végzett munkáját már nem igényelték, ha cikket kértek tőle, „ostobán cenzúrázták”, a vezetők éreztették vele a személye miatti nemtetszésüket, illetve az intézményes egyház létének elégtelensége. Majd egyéb okok miatt odáig jutott, hogy az egyházfenntartói járulék befizetésén kívül a református egyházzal minden kapcsolatot megszüntetett. Szabó Gábor másolt le egy részt a Naplójából, amely, ha nem is ad teljes körű magyarázatot, de valahol érzékelteti a nyugdíjas egyetemi tanár vívódásait, amelyet a bevezetésben már említettünk.

„A bibliából már csak annyit vállalok, hitem és életem zsinórmértékének, amennyi ezzel a három-egy alapkijelentéssel belsőleg összefügg és ezt sugározza – egyébként a bibliát, mint ilyet, nem tekinthetem többé Isten igéjének, hanem a magam »SzentháromságHITE« alapján...»⁴⁰⁷

Mindezzel kapcsolatban egy Karácsony Sándor emlékére írt megemlékezése mintha nem csak „Sándor bácsiról” szólna, aki a Bibliát *„nem felekezeti dogmáknak utólagosan fabrikált s az ódonstól megszívárványosodott homályos szemüvegén keresztül, nem is az okoskodó és kritizáló filológiai magyarázatok reménytelen útvesztőiben bolyongva”* olvasta és értette, *„hanem abszolút Krisztus-központúsággal, a hit intuitív erejével ragadva meg a lényegét: a kereszten végbement tökéletes Áldozatban megdicsőült tökéletes Szeretetet...»⁴⁰⁸*

---

⁴⁰⁷ A révészi „Szentháromsághit” a 95. lábjegyzetben szereplő három ige (Isten, Világosság, Szeretet). SZABÓ GÁBOR: *Epilógus*, 5–6. Szabó-hagyaték. A Dani család tulajdonában.

⁴⁰⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Sándor bácsiról. Emléktöredékek egy baráti kör számára*, 1961. szeptember, 9–10. A Révész család hagyatékából.

VI. RÉVÉSZ IMRE KRISZTOLÓGIÁJA

VI. 1. Az a-dogmatikus Krisztus-központúság – teológiai és tudományos alapvetés

Lehet-e másképpen kezdeni a révészi gondolkodás krisztológiai aspektusainak vizsgálatát, mintsem azzal az eszméltető kijelentéssel, amellyel Karl Barth az Apostoli Hitvallás magyarázatának 10. §-ban biztat? „*Mondd meg nekem, hogy állsz a christológiáddal és megmondom, ki vagy.*”⁴⁰⁹ A bonni előadássorozat középpontjaként értékeli Barth, amikor a második hitcikkely magyarázatába kezd. Olyan fényforrásnak tartja a Jézus Krisztusról szóló tanítást, aminek fénye az elsőt és a harmadikat is beragyogja. Hosszan és mélyen lehet taglalni ennek a központi igazságnak a jelentését, de számunkra hadd legyen az az elsődleges felismerés, hogy Jézus egy olyan középpont, ahonnan a legtisztábban látható Isten és ember viszonya.

Barth gondolatmenetét leegyszerűsítve az első cikkely a „honnan”, a harmadik cikkely a „hová”, s a kettő között a második cikkely pedig az „úton”.⁴¹⁰ Ez véleményem szerint azt jelenti, hogy a földi keretek között a krisztológia lesz az, ami az Atya Istennek a Fiú Isten által, az emberért végrehajtott nagy tettét sokoldalúan igazolja.

Ha Révész Imre gondolkodását így vizsgáljuk meg az „úton”, azaz a Szentírás krisztológiai viszonylatai között, akkor érdemes egy elgondolkodtató, már-már megbotránkozató állítással szembesülnünk. Egy személyes hangú vallomásában⁴¹¹ található két, karakteres, paradox megjegyzése. Ebben a kéziratban – amelynek záró dátuma 1965 –, feljegyzésre kerültek azok a tapasztalatai és kellemetlen élményei, amelyek a református egyháztól való fokozatos *eltávolodásához* vezettek, és mindezen keserűségei mellett a kutatásai következményeként az egyház, a vallás és a keresztyénség *átértékelése* is megtörtént, mert ahogy írja „...*ha egyáltalában nem is ateisztikus, de mindenesetre teljesen a-dogmatikus, és a jelenleg fennálló egyházak és vallások bármelyikében csak történelmi, szociális és kulturális, de semmiesetre sem hitbelileg, világnézetileg abszolút értékeket*” hajlandó elismerni. S rögtön úgy folytatja, hogy „*gondolkozásom és életem most is Krisztus-központú és erős hittel hiszem, hogy az is fog maradni öreg szívem utolsó dobbanásáig*”.⁴¹² Nevezzük ezt az idézetet röviden a „révészi két mondatnak”.

⁴⁰⁹ BARTH KÁROLY: *Kis dogmatika*, ford.: Pilder Mária, Bp., Országos Ref. Missziói Munkaközösség, [1947], 55.

⁴¹⁰ BARTH KÁROLY: *Kis dogmatika*, 59.

⁴¹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox Clamantis in deserto. Magános tépelődések a magyarországi református egyház holnapjáról*, [1951–1965], Sárospatak, Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézirattára, Kt.d.22.944. A jegyzet egy korabeli, 81 oldalas spirálfüzetben található. Címlapjára a következő van írva: „*Csak tudományos tanulmányozásra használható. Ez az iratköteg halálom után gondosan megőrizendő, a körülmények szerint vagy a család birtokában, vagy a tiszáninneni egyházkerület sárospataki tudományos gyűjteményében.*”

⁴¹² RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 76. Ebbe a spirálfüzetbe 1951-ben kezdett bele, s ebben a református egyház holnapjáról és az egyházszervezeti változtatások szükségszerűségeiről írt, néhány régi történettel, anekdotával, illetve bizonyos mellékletekkel kiegészítve. Ez egy szakaszosan megírt anyag, amely a református egyház múltjából és jelenéből kiindulva próbál a jövőre utalva praktikus elméleti és gyakorlati tanácsokat megörökíteni. A legjellemzőbb témák például az államhoz való viszony, lelkesképzés, egyházalkotmány, önfenntartás, presbitérium, egyházmegye, egyházkerület, zsinat, törpegyülekezetek, stóla vagy az esperesi túlkapasok. A bevezető oldalon szereplő, Dienes Andrásról vett idézettel és a hozzáfűzött rövid magyarázattal szembesülve már sejthető, hogy milyen irányt vesz majd Révész Imre „életalkonyának” összefoglalása, amely érdekesen esik egybe a református egyház holnapjának víziójával. „*Munkám*

Véleményem szerint legalább két szempontból felbecsülhetetlen jelentőségűek ezek a sorok. Egyrészt azért, mert akár már egyházkormányzóként, de – ahogy ő nevezte magát – állami nyugdíjasként is, kívülről sokirányú és változó hevületű támadásokat szenvedett el, amelyek ellenére félreérthetetlenül mutatkozik meg az az alap, amelyre építette az életét. Másrészt igazolják az idősödő volt lelkipásztor folyamatos belső tépelődéseit és meg-megújuló, lélekőrítő küzdelmeit, azokat a próbálkozásokat, amelyek önmaga – Isten előtti helyének a – megtalálási törekvései. Nem véletlenül írta rá a jegyzet elejére: „*Magános tépelődések a magyarországi református egyház holnapjáról.*”⁴¹³

Az ekkor már nyugdíjban lévő Révész szavaiból levonható, hogy – ha talán kis túlzással is, de – önmagát a sokat bíralt egyház nélkül nehezen tudta értelmezni, hiszen annak léte, helye, küldetése és az ezekben észlelhető tévedések és torzulások a személyes megtapasztalásokból és a kapott hírekből adódóan végig a szeme előtt voltak.

Révész Imre konkrétan nem írta meg saját krisztológiai látásmódját, mégsem lenne igazságos azt mondani, hogy nincs neki ilyen. Az is igaz, hogy akik már írtak krisztológiát (dogmatikát) – például Tavaszgy Sándor (1932), Sebestyén Jenő (1940), Török István (1971) –, azok bár sajátos stílusjegyeiket megőrizték, de egymáshoz képest hasonló felépítést követtek. Ezekkel szemben, a fent idézett két kijelentés – a-dogmatikus, de krisztusközpontú látás – miatt a révész-i krisztológia mindegyiktől különbözik, de mégis egy rendszert alkot. Máig ható, óriási feszültség van ebben a „*révész-i két mondatban*”, amely többek között rávilágít arra, hogy miért is van nehéz helyzetben, miért „*kínlódik*” a Magyarországi Református Egyház, s hogy ki is volt és miért is „*tépelődött*” annyit Révész Imre.

Az egyik legerősebb érvünk ennek alátámasztására, hogy rendszerben és a gyülekezeti tagok felé gyakorlatiasan gondolkodó teológusról van szó. Ráadásul ez egy többszörösen összetett érv, hiszen életművének részleges feldolgozása során nyilvánvaló lett, hogy elsősorban igehirdetéseinek, másodsorban egyháztörténeti tematikájú írásainak és könyveinek, s nem utolsósorban előadásainak köszönhetően mégis felismerhetőek gondolkodásának ez irányú jellegzetességei. A révész-i teológiai stílusjegyek kivehetők – többek között – egy, a dogmatika hatalmas területén magabiztosan és tisztán látó elme szellemi alkotásain és megállapítható, hogy műfajtól függetlenül állítja a többnyire heterogén összetételű olvasói vagy hallgatói elé a legfontosabb krisztológiai alapigazságokat.

Az eddig áttekintett forrásanyagok alapján kijelenthető, hogy az ő különösen jellemző és meghatározó motívuma, amelyet tekinthetünk életműve „*aranyfonalának*,” a *Krisztus királyi uralmáról* szóló tanítás. Az a Révész Imre, akiben sokan elsősorban az egyháztörténetest és a püspököt, s nem utolsósorban az igehirdetőt látták és látják, csak Krisztus királyi uralmán keresztül látott, gondolkodott és írt. Minden egyéb tanítás, ami nála megjelenik, kizárólagosan ez alá a vezérgondolat alá rendezhető, ebből, mint fő gerincből

---

hiábavalóság volt, életem kudarc, az utókorban hiszek, de a süketek apostola címére nem vágyom” – írta Dienes, amihez az öreg püspöknek az a személyes megjegyzése támadt, hogy „*egész életalkonyomra ez csaknem szósz szerint ráillik*”. Egy magányos ember írása ez, akinek – saját bevallása szerint – mindezért fejére lehet olvasni a Máté 6,34-et, aki ugyan vakmerőségnek érzi, hogy gondolatai párhuzamban állnak az ó- és újszövetségi pusztába kiáltott szavakkal, de „*nem állhat ellene ugyanazon Lélek szorongatásának, amelyről meg van írva, hogy nemcsak az Ézsaiásoknak és a Keresztelő Jánosnak adatik... (Ap.Csel. 2:17,v.ö. Jóel 2:28–32).*” RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, címlap és 1. oldal.

⁴¹³ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 1.

indul ki, úgymint az itt is bemutatásra kerülő és a Krisztus királyi uralmával párhuzamosan tárgyalt témák is, melyek közül csak néhányat emelek ki: Krisztus áldozata, Isten országa, Krisztus hármassága, vagy a bizonyágtétel, megtérés, evangelizáció, továbbá a hitvallások, az egyházalkotmány, az egyház és az állam kapcsolata, megjelenik az önfeláldozó szeretet, a szeretetszolgálat, de a magyar nemzet, a nemzetiszocializmus, vagy az ökumenizmus is.

Első olvasásra tökéletesen illene e mellé a gondolatkör mellé a *predestináció* kérdése is, mégis az V.2.2. fejezetben tárgyaltuk, mivel egy értékes kéziratári exegézise segítségével az írásszerűségről szóló nagy egységében fejtjük ki, más források bevonásával együtt.

Az említett „érvek” miatt tehát arra teszünk kísérletet, hogy szellemi hagyatékának legjellegzetesebb témaköreit – a krisztológiai szempontokat figyelembe véve – kiemeljük és részleteiben elemezzük. A Révész Imre munkáit olvasók viszonylag hamar észrevehetik, hogy írásaiban jóllehet mindig van egy fő irány, de egyedi teológiai, intellektuális és logikai felépítettségük miatt *nem csak egyetlen csoportba* sorolhatók, azaz a stílusjegyek alapján is kijelenthetjük, hogy a szó legszorosabb és legszebb értelmében teológiát művel egyháztörténeti, homiletikai, dogmatikai, ezen belül pedig krisztológiai, ekklesiológiai megközelítésben, az írásszerűsége, illetve a keresztyén életszemléletre is tekintettel. Ez a gyakorlatban annyit jelent – még ha kissé túlzottnak is tűnik –, hogy legtöbb írása bármelyik fejezetünkben felhasználható lenne.

Érveinket tovább erősíti Révész 1929-ben megírt kátéja, amely összesen három kiadásban több tízezer példányban jelent meg, korának egyik legnépszerűbb és hiánypótló műveként.⁴¹⁴ Révész ebben a traktátusában elismerést érdemlő tömörséggel és lényeglátással fogalmazta meg a valóban bonyolult hitigazságokat is. Tizenhárom nagy fejezetből és ötvennyolc alfejezetből áll ez az összesen közel százoldalas könyvecske, amely az igaz hit és az igazság fogalmának tisztázásával kezdődik és a végső dolgokról szóló tanítás összegzésével ér véget.

Mint az egyházatyák és a reformátorok kiváló ismerője és mint a dogma- és az egyháztörténet nagy tudású professzora, egyszerre látta az egyházban zajló eseményeket, aktualitásokat és a mögöttük meghúzódó indítékokat, rejtett vagy nyilvánvaló szellemi, teológiai és nemegyszer emberi erővonalakat, amelyeket logikus okfejtéssel ötvözve, széleskörűen felhasznált és alkalmazott krisztológiai látásainak ábrázolásában. Általánosságban az is kiemelendő, hogy mindig igyekezett az elmondottakból felmutatni azt az irányt, amely felé hallgatóinak indulniuk kell, azaz írásai sohasem csak pusztán öncélt szolgáltak, hanem cselekvésre biztattak. Nem véletlenül írta róla Soós Béla, hogy „*a keresztyénség az ő felfogása szerint nem elmélet, nem kegyes szólamok üres halmozása, hanem a Krisztusban megjelent életnek alázatos bűnbánattal, de hívő örömmel befogadása*”.⁴¹⁵

Az már előre leszögezhető, hogy a „*révész két mondat*” fényében ez nem egy szabványos, nem klasszikus gondolkodás, ezért nem is illik bele minden korábban ismert keretbe, de azt kívánjuk bemutatni, hogy mindkettő megállja a helyét és nem zárja ki egymást.

⁴¹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit. Káté a református egyházba belépni óhajtok számára, valamint a gyülekezeti hitvédelem céljaira*, Debrecen, 3., javított kiadás, 1944, Előszó

⁴¹⁵ SOÓS BÉLA: „*Tegnap és ma és örökké...*” (Könyvismertetés) in: *Theologiai Szemle* 1944/2. sz., 103–113, 113.

Ez az az igazi teológia, ahogy a skolasztikus Canterbury Anselmus mondja⁴¹⁶, amikor a hit keresi az értelmet, gondolkodik, különbséget tesz; ez a feszültség – paradoxon, csak úgy, mint „a-dogmatikusan” szólni a dogmatikáról, ez Révész Imre sajátja.

Mindezek szem előtt tartásával nem túlzás kijelenteni, hogy Révész Imre „*útmutató*” életet élt. Számára Jézus Krisztus a hitre jutásától kezdve élete utolsó pillanatáig a legstabilabb ponttá lett. Mennyi minden változott a nagyvilágban az ő 78 éve alatt? Nem a teljesség igényével, de mennyi minden változott az Osztrák–Magyar Monarchiában születve, Kolozsváron és Debrecenben tanítva, megélve a gazdasági világválságot, a világháborúkat vagy az '56-os forradalmat? S mennyi minden változott benne? Úgy sejtjük, hogy sok minden. Változott az otthon, megsérült a haza, s eközben céltudatosan élte az ideák korát, mélyült el boldogságának szigetén, a történettudomány és a teológia rejtelseiben, majd erős önkontroll alatt szembesült a körülötte zajló eseményekkel, hogy megfáradva és kiábrándulva zárja be maga mögött az intézményes egyház ajtaját. Változott kora és ő is nagyon megváltozott. Azt viszont határozottan tudjuk és valljuk az eltakart arcú apostollal együtt, hogy számára Jézus Krisztus tegnap és ma és örökké ugyanaz maradt.

VI.2. A Krisztus királyságáról szóló tanítása

Révész szellemi hagyatékának áttekintésekor teológiai gondolkodásának egyik sajátosságaként említhetjük meg a Krisztus királyságáról, vagy uralmáról szóló tanítását. Ebben a témában minden másnál gyakrabban írt, olykor kiindulópontként, máskor végállomásként használta és mutatta be, ezért tartjuk fontosnak, hogy egy tágabb kontextusban mutassunk rá megjelenéseire és azok értelmére.

Milyen hatások érhatték, illetve honnan származhatott az a teológiai háttér, amelyre felfigyelve tette ezt egész gondolkodásának központi irányává?

A legelső hatásokat úgymond hivatalosan az 1910/11-es franciaországi ösztöndíja során professzorától, a nemzetközi tekintélyű Kálvin-kutató Émile Doumerguétől kapta, akitől rendkívül sokat tanult. Az 1911. február 25-én Montaubanból az apjához írt leveléből egyértelműen kiderül, hogy már alig várta, hogy Doumergue négykötetesét a kezébe vegye és Kálvin teológiájáról és egyházáról mélyen elmélkedjen.⁴¹⁷ A levelezések érintőlegesen arról is szólnak, hogy a nagyapja kutatásai is ismertek valamennyire a francia egyháztörténész előtt és „folyton emlegeti” az „öreg Révész urat”, hogy megismerje a munkásságát. A „kis” Révész pedig csak sajnálkozik, hogy „*a minden forrással bőven ellátott egyháztörténész helyett csak egy ilyen kezdő alak van a keze alatt...*”⁴¹⁸

Érdeemes tehát megvizsgálni Kálvinnak, a francia reformátornak a gondolkodását, amelyet többek között Institúciója és kommentárjainak „ajánlásai” mutatnak be.

---

⁴¹⁶ Anselmus jelszavának is tekinthető a „*Fides quaerens intellectum*”, azaz „*a hit belátást és megértést keres*”. <https://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/katlex/s438.html> (Letöltve: 2024. 01. 18.)

⁴¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Montaubani tanévem alatt 1910/11 hazáért leveleim, 21. levél*, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára, R7485-87.

⁴¹⁸ Révész Imre *montaubani levelei*, 12. levél

VI.2.1. Krisztus királysága – Kálvin Institutiójában

Kálvin János, amikor Jézus Krisztusnak az Atyával való egységéről tanít, leszögezi egyrészt, hogy „...az Atya és a Fiú lényege teljes és közös”,⁴¹⁹ másrészt azt is, hogy Ő testben megjelent, Isten Fiának nevezik, mert örök ige és *Közbenjáró* is. A küldetése pedig az, hogy összekapcsoljon minket Istennel.⁴²⁰ Jézusra tekintve az embernek azt is tudnia kell, hogy Ő megkapott minden hatalmat mennyen és földön, így „a királyi és bírói méltóság kiterjed a *Közbenjáró személyére is*”.⁴²¹

A királyi tisztség – a prófétai és a papi mellett – az üdvösség szilárd alapjának része. Ez a tényállás már az Ószövetségben hangsúlyt kapott. „Az ő magva örökre megmarad, királyi széke olyan előttem, mint a nap. Megáll örökre, mint a hold, és bizonyos, mint felhőben lévő bizonyság.” (Zsolt 89,36)⁴²² Nem kétséges – mondja Kálvin –, hogy Isten, ígérete szerint a Fia által lesz az egyház kormányzója.

A Zsolt 110,1⁴²³ azért tartozik a *locus classicus*-ok közé, mert Kálvin itt azt emeli ki, hogy az egyházat nagyon erős *ellenség ostromolja*, de nem lesz erejük az isteni döntést megváltoztatni, ami szerint Fiát örök Királlyá tette. Az egyháznak a fundamentuma „*Krisztus örök királyi széke*”.⁴²⁴

Kálvin azt is határozottan állítja, hogy *Krisztus országa* nem ebből a világból való, hanem *lelki ország*. Ebből az következik, hogy egész életünket keresztet hordozva és viaskodva kell leélnünk. Tehát nem egy gazdag, vidám és nyugalmas élet vár Krisztus követőire. Krisztus királyságából egyébként boldogság fakad, ami a mennyei élet sajátja. Ugyanakkor Krisztus gondoskodik, mi több, bőven ellátja az övéit mindazzal az erővel, amellyel olyanok lesznek, mint egy bevehetetlen erőd.⁴²⁵

Ennek a lelki országnak a páli definíció szerint az igazság, a béke, és a Szentlélek általi öröm a jellemzője (Róm 14,17⁴²⁶). Ebben benne van, hogy mivel lelki ország, nincs alávetve az elmúlásnak, ezért türelemmel hordozhatjuk mindennapi terheinket, tudva, hogy a Király, Jézus Krisztus nem hagy magunkra minket, sőt diadalra viszi életünket. Az Ő hatalma számunkra fegyver és vért, tisztesség és dicsőség, hogy ezekkel együtt, „*rettegés nélkül harcoljunk az ördög, a bűn és a halál ellen*”.⁴²⁷ Jézus Krisztusnak tehát ezért fontos az Atyával való egysége, mert így kapott teljhatalmat, hogy ezzel kormányozza, éltesse és őrizze az Ő népét.

⁴¹⁹ KÁLVIN JÁNOS: *Institutio* I., 113. (1.13.23.) Az *Institutio* alábbi kiadását használtuk: Kálvin János: *Institutio I–II. A keresztyén vallás rendszere*, ford.: Buzogány Dezső, Bp., Kálvin Kiadó, 2014.

⁴²⁰ KÁLVIN JÁNOS: *Institutio* I., 114. (1.13.24.)

⁴²¹ KÁLVIN JÁNOS: *Institutio* I., 114. (1.13.24.)

⁴²² KÁLVIN JÁNOS: *Institutio* I., 375. (2.15.3.)

⁴²³ „*Ülj az én jobbomon, amíg ellenségeidet számolyul vetem lábaid elé.*” A bibliai igehelyeket az *Institutio*ban használt formában idézzük. KÁLVIN JÁNOS: *Institutio* I., 376. (2.15.3.)

⁴²⁴ KÁLVIN JÁNOS: *Institutio* I., 376. (2.15.3.)

⁴²⁵ KÁLVIN JÁNOS: *Institutio* I., 376. (2.15.3.)

⁴²⁶ „*Mert az Istennek országa nem evés, nem ivás, hanem igazság, békesség és Szent Lélek által való öröm.*” (Károli)

⁴²⁷ KÁLVIN JÁNOS: *Institutio* I., 377. (2.15.4.)

VI.2.2. Krisztus királysága – Kálvin kommentárjainak „ajánlásai” szerint

Kálvin az Institutio szerkesztése és bővítése mellett folyamatosan tanulmányozta a Szentírást és szükségét érezte így is bemutatni Isten akaratát. Ezeket a kommentárokat mindig egy korabeli, kisebb vagy nagyobb ország uralkodójának, vagy esetleg egy reformátori értékeket képviselő gondolkodónak, szellemi vezérnek ajánlotta. Az ajánlólevelek Kálvinnál nemcsak személyes elemeket tartalmaznak, hanem teológiai és hitvédelmi tanításokat is, ezért tartjuk kiemelten is fontosnak három kommentár Krisztus királyságára és Isten országára utaló gondolatainak a bemutatását.

Nicolaus Radziwill litván fejedelemnek (1515–1565) ajánlotta az Apostolok Cselekedetei könyv magyarázatát, s bár Kálvin tudta, hogy az uralkodó tisztában van az anyaszentegyház állapotával, de ő is ki van téve a Sátán rohamainak, ezért úgy biztatta, hogy „*az nem lehet, hogy bármikor megfáradj ebben a szent hadakozásban, mivel te Krisztus zászlaja alá esküdtél föl*”.⁴²⁸ Így kell Krisztus országának feltétlenül a szeme előtt lennie, hiszen ezzel válik teljessé az evangélium tanítása és Krisztus népének összekapcsolódása, azaz az egybegyűjtöttek kormányzása és a kegyesek közössége. A személyes hangot végig tartja a reformátor, s itt még egyszer hangsúlyozza, hogy „*szánd oda magad egészen a Krisztus uralma alá, [...] ne csupán hűséges és fáradhatatlan segítő légy Krisztus országa előbbre vitelében, hanem légy zászlóvivő*...”⁴²⁹ Mindez pedig azért létszükséglet, mert az anyaszentegyház akkori állapotán az látható, hogy fejét leszakították és *Krisztust száműzték királyságából*.⁴³⁰

Erre a könyvre Kálvin úgy tekintett, mint amiben Krisztus országának kezdete és a világ megújulása található, ebben Krisztus mennybemeneteléről azt mondja, hogy ekkor „*ő az ég és a föld legfőbb Királyának jelentetett ki*”.⁴³¹

Végül továbbgondolásra méltó az, ahogy összekapcsolja a Krisztus országának létrejöttét és a Sátán támadásainak szükségességét, mivel ez az állandó küzdelem azt igazolja, hogy a világ egyszerűen nem akarja átadni a hatalmat Krisztusnak. De ez az evangélium azért is fontos, mert Krisztus mennyei dicsőségbe emelkedése tudatosítja, hogy ő az egész világon uralkodik.⁴³²

Az első Korinthusi levél magyarázatának 1556-os ajánlólevele is nagyon hasznos a számunkra, hiszen a Galiazzo Caracciolusnak⁴³³ szánt gondolatok között hangsúlyossá vált a személyes biztatás, miszerint: „*Én pedig a királyunkhoz, Krisztushoz könyörgök, akinek az Atya minden hatalmat megadott [...] hogy őrizzen meg téged épségben számunkra, országa terjesztésére*...”⁴³⁴ Végül a Zsidókhöz írt levél ajánlólevelében, a Zsigmond Ágost lengyel

⁴²⁸ KÁLVIN JÁNOS: *Az Apostolok cselekedetei magyarázata I.*, Bp., Kálvin K., 2010, 16.

⁴²⁹ KÁLVIN JÁNOS: *Az Apostolok cselekedeteinek magyarázata*, 17.

⁴³⁰ KÁLVIN JÁNOS: *Az Apostolok cselekedeteinek magyarázata*, 19.

⁴³¹ KÁLVIN JÁNOS: *Az Apostolok cselekedeteinek magyarázata*, 24.

⁴³² KÁLVIN JÁNOS: *Az Apostolok cselekedeteinek magyarázata*, 26.

⁴³³ Galiazzo Caracciolus (1517–1586) egykor tehetőes családba született, szép házasságot élő, gyermekeit békességben nevelő, később azonban mindenkitől elszakadó és sok próbatételt elszenvedő férfiú... KÁLVIN JÁNOS: *Az első Korinthusi levél magyarázata*, Bp., Kálvin K., 2015, 14.

⁴³⁴ KÁLVIN JÁNOS: *Az első Korinthusi levél magyarázata*, 14.

királyhoz írt sorokban az uralkodó boldogságának feltételéül azt tanácsolja, hogy „*csak akkor lesz állandó, ha fejéül és legfőbb kormányzójául Krisztust fogadja el...*”⁴³⁵

Mindezen konkrét üzenetek megerősítik azt, hogy a francia reformátor gondolkodásának egyik lényeges elemeként tekinthetünk a Krisztus királyi uralmáról szóló tanításra. Ezért tekinthető fontosnak Doumergue *Kálvin jelleme* című kötetéből az a Troeltsch-idézet, amely segít abban, hogy Kálvin János teológiájának egyik leglényegesebb elemeként tekintsünk a Révész által Magyarországon erőteljesen képviselt üzenetre: „*A Kálvin levelei csodálatos tárgyilagosságról, tevékenységről és tartózkodásról tesznek bizonyosságot: magáról sohasem beszél, az egész lénye egyetlen nagy, pihenést nem ismerő erőfeszítés, megszervezni a keresztyéni közösséget, a Krisztus királyságát.*”⁴³⁶

Ennek a gondolatsornak mintegy „rokon lelkű” folytatásaként állhat előttünk Méliusz és Kálvin teológiájának összehasonlítása, amit Révész a két reformátor munkássága kapcsán a szellem és a cél egymás mellé állításának tekintetében végzett el. Véleménye szerint sok párhuzam figyelhető meg, például hogy ahogy Kálvin, úgy Méliusz sem volt csak elméleti teológus, hanem mindketten gyakorlatilag is részt vettek Krisztus igaz egyházának építésében. S mindezekon túl Kálvin „*az egész emberi életet akarta, theologiai tanításainak is, Isten dicsősége és Krisztus királysága szolgálatába állítani [...] mint Méliusz*”.⁴³⁷ Ebben a gondolatban Révész találkozik Troeltsch látásával.

Az *Institutio* kapcsán kijelenthetjük, hogy Kálvinnál Krisztus királyi uralmának bemutatásakor újabb fogalmak is megjelentek, mert ettől jellemzően elválaszthatatlanok, úgymint Krisztus vagy Isten országa, a Közbenjáró, vagy a Krisztus hármassága, sőt a Krisztus áldozatáról szóló tanítás szintén itt említhető meg. S éppen ő az, aki különleges hangsúlyt fektetett az egyház küldetésének többoldalú tisztázásakor arra, hogy ennek az uralomnak a természet és szükség szerinti sorsa a folyamatos *küzdelem*. Isten választott és összegyűjtött népének a világban az Istentől kapott egyértelmű kihívása a reformátor szerint tehát félreérthetetlenül és elkötelezetten hirdetni az evangéliumot, és megalkuvást nem tűrően ellenállni a Sátán szűnni nem akaró támadásainak. Ez a megalkuvás nélküli figyelmeztetés Kálvin számára olyannyira központi szerepet kapott, hogy bekerült nemcsak az *Institutio*-ba, hanem jó néhány kommentárjának ajánlásaiban is külön hangsúlyt nyert.

Az említett ajánlásokból az is látható, hogy Kálvin az ember *személyes életében* való döntés meghozatalára biztat, hiszen ekkor válik nyilvánvalóvá Isten hatalmának vezetése. Ez a *hatalomátadás* pedig azért létszükséglet, mert a krisztusi uralom és vezetés alatt álló egyének a közösségben, amelynek helye az egyház, együtt élhetik meg a *Krisztus zászlaja* alá való gyülekezést. Ez az együttlét sem lehet pusztán öncél, hiszen a Sátán erejétől folyamatosan szenvedő világra hatással kell lenniük.

Mindezen kálvini tanítások bemutatásának azért is van létjogosultsága, mert Révészt abban a korban Kálvin János egyik legalaposabb ismerőjének tartották. Ennek elsősorban az lehet az oka, hogy a korábban említett ösztöndíját követően francia és latin nyelven olvasta

⁴³⁵ KÁLVIN JÁNOS: *A Zsidókhöz írt levél magyarázata*, Bp., Kálvin K., 2010, 14.

⁴³⁶ DOUMERGUE, ÉMILE: *Kálvin jelleme*, Bp., MEKDSZ, 1922, 95.

⁴³⁷ RÉVÉSZ IMRE: Méliusz és Kálvin, in: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy századik évfordulójára*. Írták a Debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetem Református Hittudományi Karának tanárai és doctorai, Debrecen, 1936, 295–340, 303.

Kálvin műveit.⁴³⁸ Az 1920-as évek elején éppen az ő fordítói tevékenységének köszönhetően jelent meg Kálvinról két, Émile Doumergue által írt munka is.⁴³⁹ Továbbá a teológián megkülönböztetett figyelemmel adta elő a Kálvinról szóló leckéket, sőt a teológusoknak tartott bibliaórákon is, mint az egyik legfontosabb forrásból, Kálvin kommentárjaiból tanította tanítványait. Szabó Gábor egykori tanítványa így emlékezett erre: „*Olyan mélyen, olyan klasszikusan magyarázott, hogy rendszerint nem tudtuk, hogy melyik Kálvin és melyik Révész tanítása, legfeljebb akkor, ha egy-egy helyen latinul is idézte Kálvint.*”⁴⁴⁰

VI.3. Krisztus királyi uralmának megvalósulása az egyházban

Egyre szélesedő körben lett hallható a Krisztus királyi uralmáról szóló tanítása. Élete egyik fő művében, a *Magyar református egyháztörténet* előszavában erről mértékadó módon értekezett. Rögtön megerősítést nyer tehát az a korábbi megállapításunk, hogy Révész Imre személyében sokkal többet kapott a Magyarországi Református Egyház, mint egyháztörténészt, vagy püspök-lelkipásztort. Majd a kátéja kapcsán is látni fogjuk, és a kisebb résztémákkal foglalkozva kiderül, hogy a *dogmatörténet* nála szerves részét képezte nemcsak a teológiai gondolkodás kutatásának, hanem az egyetemes és a magyar egyháztörténet eseményei alakulása feldolgozásának is.

A mélyen átgondolt és nem utolsósorban teológiailag megalapozott szerkesztettségben készült előszóban mintegy „programként” szerepel ugyanis nemcsak a tudomány és a kijelentés viszonyának tisztázása, hanem nagy precizitással fekteti le módszerének konkrét alapjait, amelyek közül az *egyház lényegének* és küldetésének kikerülhetetlen következményeként a Krisztus iránti *engedelmességet* és a róla szóló *bizonyágtételt* emelte ki. Hosszú bekezdéseken keresztül *Krisztus királyi uralmának* tematikáját járja körbe. Magas szintű elvárásként jelenik meg nála az, hogy az egyháznak ez a világgal szembeni kötelessége – sem alkalmazkodással, sem semmilyen idegen célkitűzésből – ne merüljön feledésbe, hanem mozdítsa elő *Krisztus királyi* uralmát. Továbbá az, hogy megalkuvás nélkül hirdesse létértelmét, hogy „*Krisztusnak semmi emberi és világi tényezővel meg nem osztható királyi jogáról*”⁴⁴¹ le nem mond, hiszen az ige fönségéről és a kegyelem mindenhatóságáról szóló bizonyágtétel mellett ez, a *Krisztus királyi* igényeinek teljességéről szóló, kapja a legnagyobb hangsúlyt. A református egyház pedig semmit sem tarthat fontosabbnak küldetésének tisztázásakor, csak azt, hogy ahol egy nép és egy nemzet életében megjelenik, ott az ige szavával igyekezzen az embereket *Krisztus királyságának meghódoltatni.*⁴⁴²

Révész Imre teológiai gondolkodásának krisztológiai szemléletét vizsgálva látható, hogy a Krisztus királyságáról szóló bátor bizonyágtétel van a centrumában, a bevezetésben a

⁴³⁸ Kéziratok hagyatékában találhatóak például olyan exegetikai jegyzetek vagy igehirdetések is, amelyekben francia, német vagy latin idézeteket találunk Kálvintól.

⁴³⁹ DOUMERGUE, ÉMILE: *Kálvin jelleme*, Bp., MEKDSZ, 1922; DOUMERGUE, ÉMILE: *Művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban*, Bp., Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Társaság, 1922.

⁴⁴⁰ SZABÓ GÁBOR: *Emlékezés Révész Imrére*, Bottyán Jánosnak írt levele, 1967. április 27. A Dani család tulajdonában.

⁴⁴¹ RÉVÉSZ IMRE: *Magyar református egyháztörténet I. kötet*, 4.

⁴⁴² RÉVÉSZ IMRE: *Magyar református egyháztörténet I. kötet*, 5.

feltárás szándékával kérdezi: „*mennyiben és miképpen igyekezett az illető egyház a maga bizonyágtétele által a világot Krisztus királyságának előképévé formálni?*”⁴⁴³

Mivel Révésznek ez a szellemi és lelki vezérgondolata az egyházépítő munkáiban is láthatóan nagy hangsúlyt kapott, ezért nemcsak ennek az egyháztörténeti műnek, hanem lehetőség szerint az egész életművének az összefüggéseiben szükséges foglalkoznunk vele.

Révésznel a Krisztus királyságáról szóló tanítás az igehirdetéseiben fordul elő a leggyakrabban, amiből arra a következtetésre juthatunk, hogy számára ez a tétel nem pusztán elmélet és dogmatikai tétel volt, hanem az egyház életével, a gyülekezetek építésével és a keresztyén életmodellel szoros egységben lévő szempont és nem utolsósorban az igehirdetői küldetés legfontosabb iránya, azaz életszükséglet. Mintha Kálvin egyházlátásának és írásértelmezésének egyik legjellegzetesebb karakterét ismernénk fel, amikor Doumergue azt írja róla, hogy „*végző elemzésben pedig minden a cselekvésre irányul a Kálvin egyházában*”.⁴⁴⁴

Tehát Révésznel is a *cselekvésre való irányultság* kap hangot, amikor ennek a központi tanításnak igen intenzív megjelenését látjuk – jóllehet változó hangsúllyal és terjedelemben – az 1920-as években elmondott igehirdetéseiben.⁴⁴⁵ Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a nyomtatásban is megjelent prédikációskötet első igehirdetésének záró bekezdésében azt kéri hallgatóitól, hogy ne nyugodjanak addig, amíg *trónra nem ültetik „Isten gondolatát, szívéből leszakadt legdrágább gondolatát, az Úr Jézus Krisztust*”.⁴⁴⁶

Az pedig most újra megerősíthető, hogy Révésznel a krisztológia, az írásszerűség, az ekkleziológia és a keresztyén életszemlélet tanításainak köre nem valamilyen éles vonallal elválasztható egységek, hanem olyan teológiai területek, amelyek között nemcsak lehetséges, hanem kikerülhetetlen és szükséges az átjárás biztosítása.

Ezt a tényt igazolja az, hogy az említett prédikációskötetben nyolc olyan igehirdetést is találunk, amelyeknek többsége az „*Egyházunk megújítása*”⁴⁴⁷ sorozat részét képezi. De általában mind a nyolcra elmondható, hogy valamennyiben a Krisztus uralmának üzenete hosszabban, vagy rövidebben, fő témaként, vagy rövidebb bekezdésként, de megkerülhetetlen felkiáltójelként van jelen.

Az egyház megújítására való törekvés Révész Imrénél mint gyülekezeti lelkipásztornál abszolút komplex feladatot jelentett. Ebbe az összetettségre az elmélet lerakása, a bibliaismeret elmélyítése, az aktuális összmagyar és debreceni körülmények és nem utolsósorban az egyéni sorsok szem előtt tartása egyaránt beletartozott. Ugyanakkor az egyháznak mint Krisztus testének a megreformálására való törekvés került az első helyre – ezt a sorozatban szereplő igehirdetések is bizonyítják.⁴⁴⁸

---

⁴⁴³ RÉVÉSZ IMRE: *Magyar református egyháztörténet I. kötet*, 9.

⁴⁴⁴ DOUMERGUE, ÉMILE: *Kálvin jelleme*, 92–93.

⁴⁴⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, Debrecen, 1923.

⁴⁴⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 9–14, 14.

⁴⁴⁷ A Kőszikla; A református egyház lelke; Mit cselekedjünk?; Krisztus király; Akik előttünk jártak; Evangélizáció; Krisztus teste, Krisztus tagjai, in: RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, 35–65.

⁴⁴⁸ Ilyen hosszú igehirdetés-sorozata a későbbi szolgálatai során nem is volt több, viszont az egyházzal legalább kétszer is sorozatban prédikált. Az egyik dátum és helyszín nélkül maradt ránk, *Az egyházzal* címmel két részben (A szőlőtő; Ábrahám népe), a másik egy hét részből álló sorozat, amely *Egyházunk számadása* címmel 1945 őszén született (Adj számot sáfár; A történelem előtt; A magyar nép előtt; A saját tagjai előtt; A

Maga Révész a sorozat elmondása közben utalt arra – az *Evangélizáció* című igehirdetés bevezetésében –, hogy ő valójában eddig két nagy egységről beszélt, s most belekezd a harmadikba is, úgymint: az *egyház megújulásának szükségessége, lehetséges módjai és feltételei*.⁴⁴⁹ Ebben a hármas gondolatkörben vizsgáljuk meg mi is fő témánkat.

VI.3.1. Az egyház megújulásának szükségessége

Révész tehát egyértelműen fogalmazta meg a tennivalókat, s ezek között az első a Krisztus trónra ültetése. A sorozat sorrendben harmadik prédikációjában konkrétan meg is nevezte azt a fájdmát, ami miatt szükséges a megújulás. Tudniillik a református egyháztagokon nem érezhető az a törekvés, amely igazolná a *gyakorlati istenuralom* meglétét, egyrészt, mivel a tiszta és szent erkölcsiség hiányzik belőlük, gondolkozásuk és életük nem tükröz „istenuralmat”. Másrészt, mert *egyházalkotmányunkra* konkrétan kitérve megállapítja, hogy a formája és a gyakorlati megvalósítása a legnagyobb *akadály* a krisztusi istenuralom kialakulásának.⁴⁵⁰

Ezért már a prédikáció legelején kategorikusan kijelenti, hogy Krisztus nélkül nincs egyház, tehát az egyház alapja az a viszony, amelyben a tagok Jézus *Krisztussal*, a Királyukkal, mint a végleges életmegoldással vannak együtt.⁴⁵¹ A református egyházban élni, azt fenntartani csak addig értelmes és hiteles, amíg tapasztalható és másokra is átadható annak megújító hatalma. Ez az uralom, amit Isten „*egyedül és kizárólag Krisztus által akar gyakorolni [...], ez a mi örökségünk*”,⁴⁵² amihez méltóvá „*csak egy föltétlen krisztusi istenuralomra való állandó és következetes törekvés tehet...*”⁴⁵³

A megújulás szükségességének summája tehát az, hogy az egyház nem eléggé egyház, nem eléggé krisztusi és nem eléggé református.⁴⁵⁴

Ez a kritikus hang nem hallgatott el a későbbiekben sem. Mindig lelkiismeretesen és biblikusan szólalt meg a felismert hiányosságok, félreértések, torzulások vagy túlkapások láttán. A legkarakteresebb megnyilatkozása ebben a tárgykörben kétségtelenül az 1935-ös ORLE-előadása volt, amely sok szempontból óriási visszhangot és vegyes véleményeket váltott ki a jelenlévőkből.⁴⁵⁵

---

világprotestantizmus előtt; Az egy, közönséges anyaszentegyház előtt; Az élő Isten előtt). DRK Kézirattár R 2633. A kézirat címlapjára azt írta, hogy „*Isten segítségével végbeviendő prédikáció-sorozat 1945 őszén*”.

⁴⁴⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Evangélizáció*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 57–60, 57.

⁴⁵⁰ RÉVÉSZ IMRE: *A református egyház lelke*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 43–46, 46.

⁴⁵¹ RÉVÉSZ IMRE: *A kőszikla*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 38–42, 40–41.

⁴⁵² RÉVÉSZ IMRE: *A református egyház lelke*, 45.

⁴⁵³ RÉVÉSZ IMRE: *A református egyház lelke*, 45.

⁴⁵⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Evangélizáció*, 57.

⁴⁵⁵ Szabó Gábor megemlékezései szerint még Ravasz László is kissé megneheztelt Révészre az elhangzottak miatt. Az ORLE-előadást részletesen a dolgozat VII.3.2.c pontjában tárgyaljuk. RÉVÉSZ IMRE: *Levél Nánássy Andor úrnak*, 1945. július 15. Forrás: Szabó-hagyaték.

VI.3.2. Az egyház megújulásának lehetséges módjai

A „hogyan tovább?” kérdésre, azaz az akadályoztatott ember számára csak a *megtérést*⁴⁵⁶ tudja elképzelni a megújulás elindulásához. Kijózanítóan adja tudomásul, hogy ez annyit jelent, hogy sem az egyház–állam viszony rendezése, sem az egyházszerkezet kálvini szellemének megreformálása, sem a bel- és külföldi támogatások, de még a lelkeszképzés és a nevelés *sem helyettesítheti* ezt a létfontosságú „megfordulást”, vagy „útváltoztatást”.⁴⁵⁷

A megtérés biblikus és hitvallásos megközelítése később egy nagyobb bibliatanulmányozása⁴⁵⁸ kapcsán kerül elő újra, s ebből tisztán látható ennek a megújulási feltételnek a révészi értelmezése. Ez azért lényeges, mert a református egyházban – még ha az intézményes egyháztól kissé el is távolodva – jelen voltak azok a kegyességi irányzatok is, amelyek a megtérést – jelentős eltéréssel – sokszor csak szélsőségesen, nem biblikusan és igen szeretetlenül értelmezték.

A *Krisztus, a király* című ige hirdetéséből kiderül, hogy a megtérést nem pusztán élvezetre, egy zárt körben való életre, s a világtól való elzárkózásra kapta az ember. Mert „*Istennek a végső célja e világban és e világ fölött, amint azt Ő minékünk kijelentette, ország, tehát országlás, uralkodás*”,⁴⁵⁹ tehát az egyház feladata is az, hogy „rendszeres hadműveletekkel” igyekezzon előmozdítani a szent Isten uralmi céljait.

Isten országának a legfontosabb jellegzetessége, hogy személyes, mint ahogy az az Isten is az, aki Jézus Krisztus által akar uralkodni, „*Isten országa tehát egyedül a Krisztus királysága által valósulhat meg*”.⁴⁶⁰ Ebből következik, hogy az egyházban való élet nem jelent mást, mint küzdeni Krisztus királyi zászlaja alatt, minden emberi életterületen és minden világi életviszonyban. Tehát a *keresztyén életprogram harc Krisztus uralmáért*. Itt újra visszaköszön Kálvin...

Aminek komoly következményei vannak, hiszen Krisztus, a király nevében, az ő ellenségei – többek között a hazugság, kapzsiság, kizsákmányolás, fajtalankodás – ellen bátran fellépnek. Azaz „*önboldogságunk romjain gázolva és sáncárkokat töltve holttesteinkkel, ha kell, de a győzelem teljes bizonyosságában, mert a mi Királyunk nem lehet gyáva és hazug, – és Isten, aki Őnéki mindent átadott és az idők végéig Őáltala akar országolni, nem lehet erőteljes és következtelen, nem lehet nem jó és nem igazságos!*”⁴⁶¹

Ugyanakkor Istennek komoly igényei vannak a tekintetben, hogy a Krisztus királyi uralma a jelen és a múlt mellett a jövőre is kiterjed. Ennek érdekében csak az a cél lehet Isten népe előtt, hogy hogyan tudná Krisztus szolgálatára „beiskoláztatni” a keresztyén embert. Az a törvény, amely szabályozza a Krisztus uralma előtt való meghódolás módját, nem más, mint a keresztyén nevelés, hagyomány és átöröklés törvénye, azaz Isten emberek által küldi el az ő megváltó üzenetét.⁴⁶² Így a családban, gyülekezetben, iskolában, vagy a kisebb-nagyobb közösségekben élők láthatnak a hitben, jellemben, bölcsességben és életpéldával elöl járók

⁴⁵⁶ RÉVÉSZ IMRE: Mit cselekedjünk?, in: Uő: *Az Ige fénye*, 47–50, 47.

⁴⁵⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Mit cselekedjünk?*, 48.

⁴⁵⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A megtérés*. DRK Kézirattár

⁴⁵⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus, a király*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 51–53, 51.

⁴⁶⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus, a király*, 51.

⁴⁶¹ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus, a király*, 53.

⁴⁶² RÉVÉSZ IMRE: *Akik előttünk jártak*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 54–56, 54–55.

által mintákat, amelyeknek a segítségével kötődés alakulhat ki az ő trónusához.⁴⁶³ Mert a múlt istenbizonyosságai a jelenben Istenben való életet munkálnak, így például a Krisztus királyságának kibontakozását segítő hitvallások is.⁴⁶⁴

Ehhez a gondolati ívhez tartozik mintegy megerősítésül Révész már jóval korábban megírt tanítása, amelyben az öregedő német reformátor, Luther Márton biztatásával akar segíteni az első világháborútól szenvedő és a hatalmak, királyságok megrendülését értetlenséggel fogadó embereknek.⁴⁶⁵ Ez a kétségek között kínlódók számára üzeni, hogy az örökké élő, az *Isten jobbán ülő Krisztus* az egyetlen megoldás. Hiszen egykor Luther tanvitáinak középpontjaként sem csak mint szélsőséges dogmatikai tétel szerepelt az, „*hogy Krisztus Istennek jobbán ül és azért mindenütt jelenvaló...*”, hanem „*az ő legegyénibb hite, bizalma, reménysége szólalt meg akkor, amikor mint győzhetetlen páncéljára nézett föl az Isten jobbán ülőre*”.⁴⁶⁶

A Krisztus legyőzhetetlenségének tanítása erősen előjön már Blumhardtéknál, ami olyannyira elmélyült Révészben, hogy 1940-ben a később részletesen is bemutatásra kerülő teológiai előadásának⁴⁶⁷ negyedik részének utolsó gondolatmenetét mintegy csattanószerűen azzal zárta, hogy „*Jesus ist Sieger!*”

Mert az *Isten jobbán ülés* – a magyar reformátorok tanítása szerint is – annyi, mint „*egy hatalmunak, egy dicsőségűnek, egy bölcsességűnek lenni az Atya Istennel*» – vagyis teljes mértékben részesedni abból az erőből, amellyel Isten uralkodik”.⁴⁶⁸ Az itt felismerhető végtelen erőt egy nagyon véges, de annál kifejezőbb, a „jobb kéz” képébe sűríti. Az, hogy Jézus az Isten jobbán ül, egyértelműen kifejezi azt, hogy Ő az Isten ereje.

VI.3.3. Az egyház megújulásának feltételei

Révész az *evangelizáció* munkáját⁴⁶⁹ tekinti a megújulás feltételének, ami nem más, mint olyan „létparancs” és örök érvényű alapfeltétel, amelynek következménye felismerni az egyház minden életnyilvánulásában azt a lehetőséget, amely során a tagok *felébrednek* és elmélyül bennük *mennyei elhívásuk* tudata.⁴⁷⁰ Az evangelizáció során hirdetett evangélium pedig nem más, mint Isten hatalma, áldott kijelentése, az ő megváltó akaratának közlése, amelyben az ember Jézus Krisztust kapta, mint testvért és királyt.

A problémát az jelenti, hogy a református egyházban nem hódoltak Krisztusnak és megerőtlenedett a *bizonyágtétel*. A történelem eseményei pedig tovább keményítették a

⁴⁶³ RÉVÉSZ IMRE: *Akik előttünk jártak*, 55.

⁴⁶⁴ Révész hitvallással kapcsolatos látásmódja részletesen az V.3. fejezetben kerül bemutatásra. Az azonban itt is látható, hogy ennek a gazdag tartalmú tanításnak a krisztológiájában is fontos szerep jut. RÉVÉSZ IMRE: *Akik előttünk jártak*, 55.

⁴⁶⁵ Az Ef 1,16–21 alapján írt meditáció bevezető gondolata: „*Az, aki fél, öltön páncélt; ha segít, segít. Ámde mi tudjuk, hogy a miénknek segítenie kell! Mert ő él, örökké él – ő, aki Istennek jobbán ül. Ez a nyitja a dolognak.*” RÉVÉSZ IMRE: *Luther páncélja*, in: *Egyházi Ujság* (Kolozsvár) 1915/2., címlap.

⁴⁶⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Luther páncélja*, címlap

⁴⁶⁷ RÉVÉSZ IMRE: Az oroszlan, in: Uő: *A theologus existentiá ma. Hat bibliatanulmány, ifjú theologusok részére*, 1940/41. DRK Kézírtattár

⁴⁶⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Luther páncélja*, címlap

⁴⁶⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Evangelizáció*, 57–60.

⁴⁷⁰ Az alapige első verse a Zsid 3,1 szerint: „*Annakokáért szent atyafiak, mennyei elhívásnak részesei, figyelmezzetek a mi vallásunknak apostolára és főpapjára Krisztus Jézusra...*” RÉVÉSZ IMRE: *Evangelizáció*, 57.

szíveket, amelyek a *Krisztustól* való eltávolodás után a másik *embertől* is *eltávolodtak*, nem érezve egymás irányában felelősséget.⁴⁷¹

Az evangelizációban ezért többek között meg kell látni „...a királyi Krisztus hadserege számára való toborzást”.⁴⁷² Minél többeket rá kell ébreszteni *mennyei elhívásukra* és megnyerni őket, hogy „beosztásukat” megkapva, ki-ki a maga helyén lelkesedéssel és bizalommal *a hadsereg egészébe beilleszkedjen*. Ennek a lelki szervezetnek, amely folyamatos szellemi harcokat vív, nemcsak külső *engedelmességre* van szüksége, hanem „a királyi Hadúr lelkéhez való áthasonulást, élettipusára való átformálódást is megkívánja”.⁴⁷³ Hiszen mély összefüggés van „Krisztus királysága” és a „Krisztus teste” között, aminek oka abban van, hogy Krisztus csak olyan hadinép felett uralkodjon, amely szerves része a testének és életének, illetve élete céljainak és indításainak.

Ebben a prédikációban a Krisztus életében való *részeseedés* kifejtése is megtörténik, amelyhez lelki átalakulás, hitbeli megerősödés, a gondolkozás felemelkedése, az érzések kifinomodása, az akarat hősiessé alakulása szükséges. Mondhatjuk úgy is, ezek a keresztyén életvitel és életszemlélet vázlatos részei, amelyek bár lehet, hogy – Révész szavaival – az *elérhetetlenségig* fel vannak fokozva, de a Mesterben bízva akkor is mindenkinek bele kell vetnie magát, hiszen a valós *krisztusi életközösséghez* semmi másra, csak *komoly elszánásra* és határozott elindulásra van szükség.⁴⁷⁴

Ennek a Krisztus munkájában való részvétel a kezdete, azaz az önfeláldozó szeretet munkája. Itt hívja fel Révész a gyülekezetek figyelmét a programszerű munkára, azaz a szeretetszolgálatra. Ehhez egy erős egyházra van szükség, mert a tagoknak saját lábukon, tehát mindenféle külső segítség nélkül kell mindezt elhordozniuk. Az önkéntes áldozatkészség megjelenésével lehet a református egyház képes a megújulásra, „amikor az »adóból« áldozat, a »muszájból« »szabad« lesz; akkor fog az egyházunk megújodni, vagyis akkor lesz belőle történelmi kadáver helyett újra a Krisztus teste”.⁴⁷⁵

Az evangelizáció jelentősége és korokon átívelő szükségessége az 1920-as évek után a későbbiekben is többször előjön. Az külön vizsgálat tárgyát képezhetné, hogy a korhoz kötöttség, illetve Révész tisztsége, helyzete mindezt miképpen befolyásolta.

⁴⁷¹ RÉVÉSZ IMRE: *Evangélizáció*, 59–60.

⁴⁷² RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus teste, Krisztus tagjai*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 61–65, 61.

⁴⁷³ A „Hadúr” kifejezésnek és képnek csak azért nem érthető félre itt a jelentése, mert Révész igehirdetésében egy hosszú bekezdés igazolja, hogy ez a szó teljes mértékben Jézus Krisztus személyére utal. RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus teste, Krisztus tagjai*, 61. Abszolút indokolt ezekben az időkben ennek tisztázása, amikor egyik lexikonunk a következőképpen definiálja: „Az Osztrák–Magyar Monarchiában és a Horthy-rendszerben az államfő, mint az ország haderejének legfőbb parancsnoka. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/h-2E554/hadur-2E7AD/> (Letöltve 2023.11.27.) Ugyanakkor a kifejezés Ady Endre *A szétszóródás előtt* című versében is megtalálható, de ennél a költeménynél több magyarázatot találunk a mindennapos használatára Tolnai Vilmos gondolatsorában, amelyben a „Hadúr” név megjelenésének gyökereit kutatja és mutatja be úgy, mint egy százesztendő múlttal rendelkező „halhatatlan istent”, akit Székely Sándor 1823-ban alkotott. Itt kerül tisztázásra a „magyarok Istene” kifejezés múltja is, amely a dominánsabb „Hadúrral” komoly szerepet játszik egy „romantikus” magyar történelem és költészet felépítésében az országot sújtotta csapások között. Tolnai utolsó mondata nem véletlenül hangzik így: „Csak az az óhaj szakadt ki lelkünkéből, bár volna a százesztendő Hadúrnak ma is annyi ereje, mint mikor két esztendő korában lesújtotta Alpár mezején a magyarságra támadó Ármányt.” https://epa.oszk.hu/02000/02076/00005/pdf/Napkelet_1923_05_484-485.pdf (Letöltve 2023.11.27.)

⁴⁷⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus teste, Krisztus tagjai*, 62.

⁴⁷⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus teste, Krisztus tagjai*, 64.

VI.4. Amikor Krisztus királyi uralma veszélybe kerül

Az Isten országának és Krisztus királyi uralmának fogalma és értéke azonban „törékeny,” és a kijátszása káros következményekkel járhat és járt is.⁴⁷⁶ A magyar nép kijátszotta azt az örök törvényt, „*hogy a nemzeti öntudat, a faji és népi összetartozás érzése Isten országa, Krisztus királysága előkészítőjéül van beoltva az emberi szívbe...*”⁴⁷⁷ Ennek pedig nem is lehetett más következménye, csak az, hogy Isten szétrázta őket a népek között.

Révész ezt a gondolatát a magyar nemzetre, különösen is a magyar–székely testvérnép kapcsolatára vetítette ki, amikor 1920. augusztus 1-jén székely fiataloknak prédikált a Nagytemplomban.

Nem egyedülálló nála ez az őszinte, éleslátó kitekintés és kritikus hang, mert amikor nagyapja élettörténetét⁴⁷⁸ megírta, a 19. századi személyes és családi eseményeket közegyházi és nem utolsósorban politikai kontextusba helyezte. A fellángoló Habsburg-ellenes magatartás indulatmentes bemutatása mellett arra törekedett, hogy minél mélyebben megismertesse az egyház életének jellemzőit és felhívja a figyelmet arra, hogy szabadságának ügye a politikai szenvedélyeknek áldozatául eshet.⁴⁷⁹ Tudniillik id. Révész Imre tisztán látta a nemzet és az egyház ügyeit, amelyekről határozottan állította, hogy nem szabad meggondolatlanul és büntetlenül összekeverni azokat. „*Krisztus királyi koronája nem tehető fel még a legnemesebb indokú és célú politikai mozgalomnak [...] kockájára sem s az egyház őrizetére bízott örökkévaló javakat egy önmagában legjogosultabb nacionalismus sem ránthatja magával egy esetleges katasztrófa örvényébe.*”⁴⁸⁰

Mint a 20. században eszmélődő unoka – tehát térben és időben is távolálló személy – mégis megkapta azt a kivételes adottságot, hogy ha a Krisztus királyságáról, vagy kissé gyakorlatiasabban szólva a hit megéléséről van szó, abban mindenkor keresse a mélységet és a tartalmat. Egyébként mindkét Révész megnyilvánulásait olvasva megállapítható, hogy átlátták azt, hogy a Krisztus királyi uralma tanításának és megélésének sokfajta ellensége lehet, akik igyekeznek földhözragadt (öncélú), ugyanakkor szélsőséges tartalommal megtölteni azt.

VI.4.1. Révész Imre felemeli szavát a Hit és Élet hasábjain

Amikor 1921-ben elindította *Hit és Élet* című folyóirat-mellékletét,⁴⁸¹ már az első szám célkitűzései között megtalálunk egy nagyon aktuális figyelmeztetést, amelyben ugyan nincs szó szerint kimondva, de érződik, hogy Krisztus királyságának kérdése áll a középpontjában. Tudniillik amikor a hit jellemrajzát árnyalja, akkor csak és kizárólag azt tekinti a hit életjelének, amikor Jézus Krisztus istenemberi életéből és szentségéből egy halvány sugár beragyog a szívbe, ebből pedig az következik, hogy minden más megközelítés csak árnyképpé

⁴⁷⁶ RÉVÉSZ IMRE: Ki ne prófétálna?, in: Uő: *Az Ige fénye*, 81–87, 84.

⁴⁷⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Ki ne prófétálna?*, 84.

⁴⁷⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Révész Imre élete 1826–1881*, Debrecen, 1926.

⁴⁷⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Révész Imre élete*, 93.

⁴⁸⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Révész Imre élete*, 94.

⁴⁸¹ A *Tiszántuli Ujság* melléklete volt.

és pótlékká lehet.⁴⁸² Hiszi, hogy az ilyen nemzetnek lesz felmagasztaltatása, amely nemcsak a külső, hanem a belső nagyságot és gyökérzetet jelenti.

A „Magyar Hiszekegy”⁴⁸³ példáján mutatja be, hogy a második és a negyedik „hiszek” nem azt jelenti, hogy nekünk a hazánk a második Istenünk, és Magyarország a második Krisztusunk, ez félreértés lenne. S azt is illő tudni, hogy itt nem Isten, hanem az ember elé szabott feltételről van szó, ami azt jelenti, hogy „Magyarország csak úgy támadhat fel majd régi földrajzi határai között, hogyha előbb a magyar szivek támadnak föl a hitnek életébe és indulnak meg a megtestesült örök isteni igazság és emberi eszmény: a Krisztus útján »fölfelé, csak fölfelé!«”⁴⁸⁴

Az idézett szövegben szereplő „csak” szónak véleményem szerint óriási szerepe van, hiszen ez fejezi ki azt az *összetartozást*, ezáltal szétválaszthatatlanságot is, amely a világi hatalom (állam) és az egyház között szükségszerűen fennáll. Ennek a révéshi felismerésnek a 20. század első felében a magyar nemzet és a református egyház keretei között, a trianoni békediktátum és sokkos következményeinek valóságában nagy szerepe volt, amikor állami, sőt nemzeti kitekintésében sehogy másképpen, csak egy abszolút krisztocentrikus útmutatással akarta felvázolni a magyar jövőt. Különös és meghatározó, hogy a nemzet megújulását, esetleges újraegyesülését („feltámadását”) – bár ennek realitásáról Révéshinél sem itt, sem máshol szó sincs! – krisztológiai területre vitte.

VI.4.2. Révész Imre felemeli szavát az előadásokon

Egy 1936 decemberi debreceni ispotályi előadás alkalmával „A keresztyénség helyzete Németországban”⁴⁸⁵ címmel a német földön zajló keresztyénüldözésről beszélt reális és felelősségteljes hangon. A hitleri, egyháztámogató pártprogram alapjáról kiindulva, miszerint „a párt a pozitív ker. talaján áll”,⁴⁸⁶ a protestánsok kitüntető élenjárásával létrehozandó igazi nemzeti egyház formálódását mutatta be. Itt egy óriási szemfényvesztés folyik – mondja, hiszen egyébként az istentiszteletek zavartalanul zajlanak, a papok szabadon prédikálhatnak, ugyanakkor Hitlerre és „alvezéreire” a nép jobban hallgat, mint rájuk. Ráadásul a politikából is ki lettek szorítva. Révész kimondja, hogy egy sajátos és roppant veszélyes *keresztyénüldözés* indult meg, ami nem a papok, vagy a Biblia elleni erőszakkal, nem is „krisztustagadással” vagy templomrombolásokkal történik.

Majd a hallgatóság elé egy fiktív magyarországi képet vizionál. Három lépést mutat fel, azzal a céllal, hogy mindenki átérezze a Németországban folyó történések súlyát. Az első, hogy a lelkészek többségének kérésére a protestantizmus népszerűvé tétele érdekében azt „minden zsidó elemtől” megszabadítják, s csak annyit hagynak meg benne, ami a magyar léleknek megfelel. A második, hogy több miniszter döntése alapján a vallástanítást és az ifjúsági munkát büntetendőnek tekintik, ha az a templomon kívül zajlik, hiszen ott „nem lehet

⁴⁸² RÉVÉSZ IMRE: *Hit és élet*, in: *Hit és Élet* 1921/1., 1–2.

⁴⁸³ „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában:/ Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában! Amen.”

⁴⁸⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Hit és élet*, 2.

⁴⁸⁵ RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyénség helyzete Németországban. Előadás 1936. december 13-án*, Debrecen-Ispotály, DRK Kézirattár

⁴⁸⁶ RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyénség helyzete Németországban*

másra tanítani az ifjúságot, csak a magyar állam, a magyar nemzet, a magyar faj iránti fanatikus hűségre”.⁴⁸⁷ Ez majd a cserkészlet és az ifjúsági egyesületek felszámolását eredményezi. A harmadik lépésként pedig az államfő saját hatáskörben nevezne ki egy „ismeretlen” lelkészt minden protestáns egyetemes püspökévé, érsekprímásává. S akik ez ellen szót mernek emelni, azokat börtönbe vagy fogolytáborba küldik. Olyan Magyarország képződik meg Révész előtt, amelynek nyomdai kiadványaiban „nyíltan dicsőítenék az ősi, nemzeti pogány vallást és gúnyolnák a keresztyénséget, annak minden formájában, az államhatalomtól nem, vagy cs. tessék-lássék módján gátolva...”⁴⁸⁸ És mialatt az öregek a templomban vannak, addig a fiatalok kimennek a Nagyerdőre, hogy Hadúrnak egy fehér lovat áldozzanak.

Németországban csonka Bibliából prédikálnak és Jézus Krisztust, mint egy germán nemzeti hőst állítják be. A Tízparancsolattal szemben azt tanítják a fiataloknak, hogy csak az a jó, ami a nemzetnek is használ. Az ideológiai tanítások és a bibliai üzenetek kavarodása az utóbbiak rovására történik, tehát Révész arra figyelmeztet, hogy „a Krisztus egyháza ellen csakugyan egyetemes erők, koncentráltan vonulnak föl”.⁴⁸⁹ Akkor pedig mindenhol minden keresztyénnek fel kell készülnie mindenre.

A protestánsok védekezéséppen *Isten igéjére és a Szentlélekre* támaszkodhatnak, s álljanak az evangéliumi reformáció tanításaira. A hitvalló egyházba az egész Krisztust, az egész Bibliát és az egész hitvallást vágyók tartoznak, a többiek viszont a germán Krisztust akarják követni. A jövő mindezekkel együtt nem biztató abban az egyházban, ahol a mindennapi kenyeret nem Jézusnak, hanem Adolf Hitlernek köszönik meg. De Isten az ő választottaira mint szeme fényére gondot visel.⁴⁹⁰

Révész előadásának utolsó sora mintegy csattanóként a Zsolt 2,1–6, amelynek utolsó sora külön említést érdemel: „*Én kentem ám fel az én királyomat a Sionon, az én szent hegyemen!*”

Mélyen elgondolkodtató, hogy ugyan a hírek megérkeztek Németországból, de a magyar közvélemény nem gondolta, hogy milyen egyház- és keresztyénellenes tevékenységek zajlanak a valóságban. Révész szerint egyébként a zsidó faj helyzete jobban fáj a magyaroknak, mint a keresztyénségé. Mindenesetre már hazánkban is egyre többen gondolkodnak el az egyházak és az állam kapcsolatának „milyenségén”, beleértve a totális uralom kérdését is, amely magával vonja a Krisztus királysága tanítás újrafelfedezését és biblikus és teológiai konzekvenciáinak komolyan vételét.

Óhatatlanul is eszünkbe jut az a párhuzam és dilemma, amivel Barth nézett szembe, amikor szintén krisztocentrikus alapszemlélettel állította egymás mellé a keresztyén és a polgári közösséget.⁴⁹¹ Mielőtt megmutatná ennek a kettőnek a közös pontjait, azelőtt

⁴⁸⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyénség helyzete Németországban*

⁴⁸⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyénség helyzete Németországban*

⁴⁸⁹ RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyénség helyzete Németországban*

⁴⁹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyénség helyzete Németországban*

⁴⁹¹ Karl Barth 35 viszonylag rövid, de igen tömény tartalommal megtöltött pontban foglalta össze a két közösség különbözőségeit, hasonlóságait és az egymásrataltságukból fakadó kötelezéseiket is. Bölcskei Gusztáv doktori értekezésében az abszolútum és a relatívum kapcsolatát mint a teológiai etika problémáját – egyebek mellett – krisztológiai megközelítéssel mutatta be. Itt fontosnak tartja az egyház és az állam jellegzetességeinek bemutatását mind a 35 pont rövid felsorolásával. BÖLCSKEI GUSZTÁV: *Arthur Rich szociáletikai*

bemutatja azt a lutheri felfogást, amely Barth szerint Krisztus országának és a világ birodalmainak veszélyes elválasztása miatt komoly következményekkel járt Németország történelmében. Röviden szólva „*az állam kikerült Isten felségterületéről*”,⁴⁹² továbbá az egyház politikai semlegessége miatt megjelent a modern pogányság, melynek vége a nemzetiszocializmus lett.

Az egyház és az állam viszonyát Jézus és Pilátus találkozásában látja kiábrázolódni, amelyben a római helytartó egyrészt egy igazságtalan emberi bíró, másrészt mégis egy közvetítő szereplővé – „*az új szövetség végrehajtójává*” – lesz, ami által kiderül, hogy „*a földi állam jogrendjének van köze Isten országa megváltási rendjéhez*”.⁴⁹³ Barth úgy magyarázza, hogy az állam nem a bűn termése, hanem az isteni kegyelem rendjének része, amely igen szoros kapcsolatban áll az egyházzal. A kettő kapcsolatát koncentrikus körökként képzelhetjük el, amelyben a kisebb, az egyház van belül, és a nagyobb, az állam található kívül, de abban mindkettő azonos, hogy középpontjukban nem más, mint a *Christengemeinde* által hirdetett Isten országa áll.⁴⁹⁴

Végeredményben Luther szándéka sem az volt, hogy a két birodalmat elválassza egymástól, sőt két módon – objektív és szubjektív módon – kapcsolta össze őket. Leegyszerűsítve a látását, az első mód az, hogy az állam Isten üdvtervében szerepel, de azért, hogy elvégezze a feladatait – megvédeni a világot a gonosztól, s megengedi az evangélium hirdetését. A második mód, amelyben összekötetik a két birodalom, hogy a hivatali személyek is a szeretet törvénye alatt állnak, amely meghatározza nemcsak a politikai cselekvés motivációit, hanem a tartalmát is. Zahrnt azzal próbálja meg a Luther–Barth vitát lekerekíteni, hogy „*ne feledjük azonban: itt is, ott is ugyanaz a szeretet, csak más-más formában jelenik meg*”.⁴⁹⁵

Ez a mindig aktuális és felelősségteljes kérdéskör – benne a Krisztus uralmának helyes értelmezésével – később is véleménynyilvánításra készíti a teológusokat, többek között Vályi Nagy Ervint, aki mértékadó gondolatokkal segít tisztábban látni. 1968-ban a „*Teológia – igazolás vagy nyitás?*” című esszéjében szintén ezekre a kérdésekre kereste a választ, amikor onnan közelített, hogy a „*teológiában megszólaltatott evangélium hogyan vonatkozik a világra*”.⁴⁹⁶ Vályi Nagy is tökéletesen látta a világháborúk előtt és alatt kialakult geopolitikai helyzetet, a szélsőséges ideológiák mindent elsöprő erejét és azt, hogy a kialakuló rendek mellett a teológia és az egyház hogyan foglalt állást és hogyan legalizálta azokat. Mindez a külföldi és a hazai viszonyokra egyaránt elmondható. Szükséges tehát az egyház küldetésének és a teológia szerepének az újragondolása.

Vályi Nagy szerint az egyház, és egyáltalán a keresztyénség világhoz fűződő viszonyában, a politikai és társadalmi kihívások közötti megszólalásokban nagyon figyelni kell arra – s itt kerül előtérbe többek között a *status confessionis* kérdése is –, hogy „*Krisztus*

---

gondolkodásának struktúrája, 73–75.; BARTH, KARL: *Rechtfertigung und Recht. Christengemeinde und Bürgergemeinde*, Zürich, Theologischer Verlag, 1979, 49–83.

⁴⁹² Zahrnt, Heinz: *Az Isten-kérdés*, 175.

⁴⁹³ Zahrnt, Heinz: *Az Isten-kérdés*, 176.

⁴⁹⁴ Zahrnt, Heinz: *Az Isten-kérdés*, 176.

⁴⁹⁵ Zahrnt, Heinz: *Az Isten-kérdés*, 180–181.

⁴⁹⁶ VÁLYI NAGY ERVIN: „Teológia – igazolás vagy nyitás?” (1968), in: *Uő: Minden idők peremén. Válogatott írások*, Budapest, EPMSZ, 1993, 121–132, 121.

győzelmét és uralmát, amint azt az Újszövetség hirdeti, egy olyan ideologikus eljárás, olyan történeti interpretáció hivatkozási pontjául használjuk-e, amely – egy látens konstantinizmus foglyaként – a meglévőt megkereszteli és szociológiailag konfirmálja, vagy pedig a Megfeszített követésére hívó szóként halljuk meg”.⁴⁹⁷

A helyes egyházi és teológiai jelenlétnek bizony magával kell hoznia – mert annak ez a feladata – a kritikus hangot, ahogy Gogarten fogalmazott: „Krisztusnak a bibliai bizonyágtétel szerinti uralma azonban a dicsőség teológiájának ideogramájával ellentétben éppen azt célozza meg, hogy a világ »ne önmagába zárt, önmagából és önmagában létező legyen.«”⁴⁹⁸

VI.5. Krisztus királyi uralma a felekezeti sokféleségben

A katolikus–protestáns párbeszéd jegyében Révész Imre több előadást is tartott. A „Mohács és a reformáció” című munkája (1926)⁴⁹⁹ többek között azt is tisztázta, hogy amióta a keresztyénség történetének tudományos vizsgálata és feltárása zajlik, kiderült, hogy „abszolút értelemben egyedül idvezítő földi egyház, emberi dogma és történelmi hitvallás nincsen...”⁵⁰⁰

Az ezt a vizsgálatot támadó – Révész szavaival – „rozsdás fegyvert” a magyar protestantizmussal ellentétben a katolicizmus nem tudta eltenni, hiszen nemcsak Mohács évszázadában, hanem azóta is elhangzik „a reformációban fajunk halált évék”⁵⁰¹ Pezenhoffer-tétel summája. Azt tanácsolja, hogy a protestánsok alázatosan, komoly keresztyén módján válaszoljanak erre, „ahogy a Krisztus nevéből nevezett magyar testvérekhez talál; mi mondjuk ezt: »A magyar nemzetnek az Isten az Élet Kenyerét nyújtotta a katolicizmusban is, meg a protestantizmusban is«”.⁵⁰² Testvéri tanácsának legkarakteresebb mondata, hogy „egyedül azonban hiszünk és állítunk, [...] azt, hogy a magyar nemzet sub specie aeternitatis a Krisztus királyságává, nem pedig holt vagy élő emberek regnumává van elhívatva”.⁵⁰³

Az evangéliumi keresztyénséget képesnek érezte arra, hogy akkor, amikor a politikai élet temetővé változik, ezek készek legyenek az örökkévalóság felé fordítani, így megmenteni, és életerővel feltölteni azt, ami megmaradt, „a nemzet meztelen, vérző, haldokló és kétségbeesett lelkét. [...] Viharban és vérben, világégésben és egyetemes értékromlásban legyünk mi mindhalálíg a Krisztus királyságába elhívott halhatatlan magyar léleknek Krisztushoz és csak Őhöz vivő apostolai és prófétái: az utolsó zászlótartója.”⁵⁰⁴

Révész ebben a szent feladatban nem ismer olyat, hogy katolicizmus vagy kálvinizmus, „csak az a kérdés, hogy a magyar katolicizmus és a magyar kálvinizmus önmagukért és a velük évszázadok során összenőtt politikumért, vagy pedig Isten dicsőségéért

⁴⁹⁷ VÁLYI NAGY ERVIN: „Teológia – igazolás vagy nyitás?”, 127.

⁴⁹⁸ VÁLYI NAGY ERVIN: „Teológia – igazolás vagy nyitás?”, 131.

⁴⁹⁹ RÉVÉSZ IMRE: Mohács és a reformáció, in: „Tegnap és ma és örökké...”, Debrecen, 1944, 98–111.

⁵⁰⁰ RÉVÉSZ IMRE: Mohács és a reformáció, 103.

⁵⁰¹ RÉVÉSZ IMRE: Mohács és a reformáció, 103.

⁵⁰² RÉVÉSZ IMRE: Mohács és a reformáció, 104.

⁵⁰³ RÉVÉSZ IMRE: Mohács és a reformáció, 104.

⁵⁰⁴ RÉVÉSZ IMRE: Mohács és a reformáció, 111. Révész itt Baksay Sándor Dáma című regényének egyik jelenetére utal – lsd. saját szavait a 110. oldalon –, amikor a reformáció prédikátorát mutatja be, aki a mohácsi csataterén véres iszapban állva, zsoltárt énekelve, utoljára emeli magasra az ország szent zászlaját.

és Krisztus királyságáért *akarnak-e »újjászületni«?*⁵⁰⁵ Ez a közös küldetéstudat és megújulási vágy kínálja a lehetőséget egy „*egységes és zárt antikrisztusi front felé*”,⁵⁰⁶ tehát a próbatételek felé való közös elindulásra.

Nyilvánvaló, hogy ezek az idézett gondolatok nem egyediek az életében, hanem kategorikusan kijelenthető, hogy ennek a felekezetek közötti egységnek a jegyében telt el az egész élete. Nem hiába írta meg a kassai évek ifjúkori tapasztalatait a *Vallomásaiban*. Itt oltották bele azt a *toleráns*, a másik értékeire nyitott, túlzásai vagy félreértései előtt *kritikus*, de *építő szeretettel* megnyilvánulni akaró életérzést, amely nem utolsósorban az Isten színe előtt felülről fakadó, a tanítványság betöltésének isteni igényeit közösen megvalósítani akaró tettekészséget jelent.

Isten különös lehetőségeinek tartotta, amikor a reformáció jegyében szólalhatott meg, vagy írhatta le gondolatait, amelyeknek kivétel nélkül a 16. századi alapos kontextuális elmélyedés, a lényeglátó kiemelés, az eszméltető kérdés- vagy problémafelvetés és az aktualizáló és távlatosan előremutató útmutatás egyaránt a jellemzői. Ezeknek a révész gondolatoknak – annak ellenére, hogy valamilyen konkrét jubileum, vagy a hallgatóság szempontjából sajátos apropó adta meg a háttérét – az utókor számára is mélyen elgondolkodtató és a keresztyénség egységének munkálása szolgálatában örökérvényű hatása volt és van.

Mindezen jellegzetességeket szem előtt tartva vizsgáljuk meg azt a beszédét, amelyet 1937-ben mondott el a pesti Vigadóban.⁵⁰⁷

Beszédének kiindulópontja az emberi hős- és diktátorszemlélet (parancsuralom), amelyet szembeállított a reformátorok inspirációjával. Kiemelve azt az alapvető különbséget, hogy utóbbiaknak nem volt szándéka népvezérré lenni, sokkal inkább Isten akaratát kívánták profetikus felelősséggel megvalósítani, vállalva akár azt is, hogy emiatt esetleg a nép megharagszik rájuk. Pedig ők csak a protestáns lelkiesség lényegére, a lelkiismereti szabadságra, vagy az ember istengyermeki szabadságára akarták felhívni a figyelmet.⁵⁰⁸

Az előző évben Magyarországot meglátogató Karl Barthot idézte, aki többek között a liberalizmus és az egyéni szabadság korszakának végére hívta fel a figyelmet, és ennek következtében felmutatta, hogy az egyháznak a szabadság menedékévé kell lennie. Küldetésének tisztázásaként az egyház mondja ki egyértelműen, hogy mi az Isten törvényével megegyező, azaz a keresztyén szabadság.⁵⁰⁹

Nagyon fontos lépés tisztázni azt, hogy mi a reformáció célja. Ezzel a tisztázással az is együtt jár, hogy hangsúlyozni kell, hogy még ha meg is érett rá a helyzet, nem a római katolikus egyház egységének megbontása volt a cél, hiszen az már 1054-ben megtörtént. A reformátorok még inkább az egységért, az egyetemes egyházért küzdöttek.⁵¹⁰ Szóba sem került náluk az egységbontás, mert felvállalt céljuk az „egyházegység” volt. Révész egy

⁵⁰⁵ RÉVÉSZ IMRE: Kálvin és Institutiója, in: *Uó: „Tegnap és ma és örökké...”*, Debrecen, 1944, 112–122, 121.

⁵⁰⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin és Institutiója*, 121.

⁵⁰⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus király. Ünnepi beszéd 1937. október 31-én Budapesten a pesti Vigadóban rendezett reformáció emlékünnepen*, Bp., Bethlen Gábor Szövetség, 1938.

⁵⁰⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus király*, 11–12.

⁵⁰⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus király*, 13–14.

⁵¹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus király*, 16.

eretnektérítő által egy bibliás öregnek feltett kérdéssel és az arra adott válasszal érzékeltetette a katolikus egyház és a reformáció valós kapcsolatát: „*Hol volt a ti egyházatok Luther meg Kálvin előtt?*” Válasz: „*Hol volt a te arcod, mielőtt megmostad?*”⁵¹¹

Az egység helyreállítása ugyan nem sikerült, de mivel 1925-ben a pápa október utolsó vasárnapját Krisztus király ünnepévé avatta,⁵¹² ezt komoly eredménynek kell tartani. Ez a nap 1937-ben egy napra esett a reformáció ünnepnapjával. Révész bátran írta le, hogy Rómának és a protestantizmusnak találkozni kellett, s ez az emlékeztetés egyszer talán mindkettőt rábírja arra, hogy ezt a napot komolyan vegye, ahogyan azt is, hogy „*Krisztus király, hogy csak Ő a király, s hogy Ő egészen és mindörökre király*”.⁵¹³ Luther és Kálvin már ezt hangoztatták, Bucer gondolkodásának is ez volt a központjában – a „*De regno Christi*” volt a szeme előtt. Mindez nagy felelősség, hiszen nem hagyja nyugodni a keresztyénség lelkiismeretét. Továbbá ez az ösztöke Rómának is, hogy ne világhatalma szempontjából nézelődjön, hiszen a pápai királyság nem egyenlő Krisztus királyságával.⁵¹⁴

Révész eszmefuttatása egy nagyon komoly és reális helyzetjelentésbe fordul, mert óriási, antikrisztusi támadásoknak van kitéve Krisztus egyháza. Mindez elismerése a Krisztus királyságának és bizonyosága annak, hogy a „*mi Urunk él és uralkodik, királyi jogát nem adja fel s országát még a számkivetésből is visszaszerzi*”.⁵¹⁵ S ahol ezt teljes hittel hiszik, ott nincs különbség katolikus és protestáns között, ott együtt van szükség a Krisztus királyról szóló hitvallásra!

Ezekből a beszédekből megállapítható, hogy a Krisztus királyságának valósága és a hozzá rendelt személyes és egyben ökumenikus *küldetés* összekapcsolódnak.

VI.6. Krisztus királyi uralma a protestantizmus megújulásának egyetlen esélye

Ugyanakkor Révész Imrénél kimondottan protestáns színezetben is előjön a *Krisztus királyságának* gondolatköre, például *A protestantizmus és a vallásszabadság* című előadásában (1934).⁵¹⁶ Most elég lehet a végkövetkeztetése is, amivel odáig jut el, hogy a felvilágosult és *liberális* európai közvélemény a protestantizmus és a vallásszabadság közé egyenlőségjelet tett; és valóban a kettő egymástól elválaszthatatlan. „*De ugyanakkor, amikor ezt tisztán látjuk, arról sem feledkezhetünk meg, hogy a vallásszabadság a protestantizmusnak csak életlehetősége, de nem élettartalma. Élettartalma ma és mindig egyedül az Isten tiszta és teljes igéje, Krisztusnak erre épített királysága marad.*”⁵¹⁷ Ezek után „szerkeszt” és ajánl egy új egyenletet Révész, mégpedig egy olyat, ahol a *protestantizmus a bizonyágtétellel* egyenlő.

⁵¹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus király*, 18.

⁵¹² XI. Pius pápa *Quas Primas* enciklikája szerint ez volt a Mindenszentek előtti utolsó vasárnap, amely 1969-ben az advent előtti utolsó vasárnapra került át.

https://hu.wikipedia.org/wiki/Krisztus_kir%C3%A1ly_%C3%BCnnepe (Letöltve 2023. 11. 29.)

⁵¹³ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus király*, 20.

⁵¹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus király*, 22.

⁵¹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus király*, 22.

⁵¹⁶ RÉVÉSZ IMRE: A protestantizmus és a vallásszabadság, in: Uő: „*Tegnap és ma és örökké...*”, Debrecen, 1944, 180–187.

⁵¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A protestantizmus és a vallásszabadság*, 187.

A feladat ebben nem más, mint „*az Igéről, mint egyedül és kizárólagos tekintélyről való határozott, alkunélküli, tehát ha kell, szentségesen türelmetlen [...] bizonyágtétel*”.⁵¹⁸

Ugyanakkor a realitás talaján mozogva tisztán látta, hogy a protestantizmus Magyarországon, a magyarok szellemi életében kevésbé oly erős, mint száz, vagy ötven évvel korábban. Ötven éve még a liberalizmussal ötvöződve kimondottan előtérben lehetett, de ez az előkelő szerep eltűnt, mert a protestantizmus „*nagyon is alkalmazkodott egykor a korszellemhez, nagyon is engedte magát általa előre vitetni*”.⁵¹⁹

Tulajdonképpen azt a kérdést tette fel, hogy a protestantizmus hogyan fog tudni előtérbe kerülni. S a választ Luther wormszi beszédére alapozva kereste, és bemutatott egy sajátos karaktert, aki az „*Isten igéjére hallgató, Isten kegyelmében megújuló ember, aki e világban a Xtus királyságát építi, szüntelenül arról téve bizonyágot minden ellenkező hatalommal szemben, hogy egykor csak ez az egy hatalom lesz a világon*”.⁵²⁰ Tehát semmi másba nem kapaszkodhat, sem a liberalizmusba, mely hozná magával elfajult hajtásait, sem az egyházi, vagy politikai tömegszervezkedésbe, hiszen *Isten uralma* érdekében éppen az ehhez szükséges két feltételre mondott nemet: az *ex opere operato* ható sákramentumra és a föltétlen papi tekintélyre. Tehát akkor a megújulásra egyetlen lehetősége maradt: „*Bibliával a kézben és a fejben és a szívben; a hitvallás mindenkori készségével*”.⁵²¹

Révész itt érinti a keresztény-keresztény név írásának és a kereszt használatának a problémáit is. A kereszt kapcsán az a kérdés, hogy kitegyék-e a templom, az egyetem, vagy egyéb középületek falára; ezeket nem tartja hangsúlyos problémáknak, mert nem ezekben látja a protestantizmus gyengeségének elsődleges okait. Nem a közéleti változtatások hoznak eredményt ebben a kérdésben, hanem az embernek magában kell észrevennie és eldöntenie, hogy „*Isten igéjének akarok-e engedelmeskedni, Krisztusra akarom-e bízni a magam és a világ életét?*”⁵²² Mindezek érdekében Görgei téli hadjáratának tanulságait kiemelve kéri, hogy a protestánsok szedjék össze minden erejüket és vívják meg „*egyéni életük Branyiszkóit. Egyszer ennek a megújult, megtisztult, elbensőült és teljesen öntudatosá vált protestantizmusnak az életében még el fog következni diadalmas tavaszi hadjárata*”.⁵²³

Révész felelősségvállalása az egyetemi katedrán eltöltött évek alatt semmit sem gyengült, hanem még erősebb hangon szólalt meg egy különleges gyülekezet, a diákok előtt. A rá jellemző igényességgel és pedagógusi küldetésének tudatában szólította meg őket, s az útjuk elején álló, szolgálatra készülő hallgatókat emelte fel arra a szellemi színvonalra és abba a tüzes lelkiségbe, amit ő maga élt meg. Korszerűen elhelyezett, tehát aktuális és megragadóan előadott, intellektuális és szellemi *tudásanyag*, illetve hitbeli és *hitvallásos megszólalás*, ez az a kettős sajátosság, ami jellemzi a révészi pedagógiát. S nem mellékes szál az, ahogy a Szentírás alapvető fundamentumjellegére utal, s ebből vezeti le a protestantizmus

⁵¹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A protestantizmus és a vallásszabadság*, 187.

⁵¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *A protestantizmus háttérbe szorulása. Előadás a kollégium internátusban, 1937. április 7-én, este 8 órakor, DRK Kézirattár, 1.*

⁵²⁰ RÉVÉSZ IMRE: *A protestantizmus háttérbe szorulása, 2.*

⁵²¹ RÉVÉSZ IMRE: *A protestantizmus háttérbe szorulása, 2.*

⁵²² RÉVÉSZ IMRE: *A protestantizmus háttérbe szorulása, 2.*

⁵²³ RÉVÉSZ IMRE: *A protestantizmus háttérbe szorulása, 3.*

jelentőségének okát. A későbbiekben még látni fogjuk, hogy ebben a tárgykörben is az „írásszerűség” érvényesítéséről van szó.

VI.7. Krisztus királyi uralma a világ békességének záloga

1933-ban az *Ő a békesség* címmel megírt prédikációjában⁵²⁴ Jézusra nemcsak mint a *békesség szerzőjére* tekintett, hanem mint magára a *békességre*. Mindenhol, ahol a békességet óhajtják, erre a jézusi jelenlétre van szükség. Tudniillik békesség csak ott van ebben a világban, ahol egy uralkodói akarat működik. Mindig szükség van egy „fölényes” akaratra, ahol a különböző csoportok és érdekek feszültségei kiegyenlítődnek. Így tekinthetünk Jézusra, mint a mi *Királyunkra*, mert benne érkezett el ebbe a világba Isten *uralkodói* és *fölényes* akarata.

S ő azért lehet *Királyunk*, mert *Főpapunk* is, hiszen ő a földi relációkon túl mennyei viszonylatban is elvégzi a békéltetést. Az Atyával békítette össze az embert úgy, hogy a zavart okozó *bűnt magára vette*, és szívét adta oda érte. Az embernek ezért a kegyelem alá kell adnia magát, és a *keresztet*, mint a békesség zálogát el kell fogadnia.

Az Isten szívéből való békességet Jézus úgy hozta el, mint *Prófétánk*. Proféciaja, mint végleges isteni üzenet arról szól, hogy „*békesség a földön a jóakarát embereinek...*” Tehát a karácsonyi békesség titka a *Korona és a Kereszt*, mert ebben a békétlen világban csak így lehet belső rendet teremteni az emberben. A karácsony nem is hoz békességet, mert azt csak Krisztus képes adni. *Krisztus hármasságában* tehát azért részesül a világ, hogy a benne élők szívében Isten fölényes szeretete kiáraszsa rájuk félreismerhetetlen javait.

A bibliai összkép tekintetében egy nagyon gazdag témára hívta fel a figyelmet Révész, amit a békesség szóra fel lehet építeni. Az általa itt kiemelt jézusi *hármasság* tekintve természetesen mindegyiknek komoly ószövetségi előképe van. A fenti prédikáció szerint *a) a Király uralkodik, b) a Főpap békéltet, míg c) a Próféta közvetít.*

Hosszan lehetne sorolni és még hosszabban lehetne elemezni Révész 1940-es években született írásait. Nem lenne haszontalan, sőt egészen különleges, máig ható és érvényes tanításokkal szembesülnénk, viszont a dolgozat keretei nem bírnák el ennek a megvalósítását. Ezért ezekből az évekből egy olyan, több síkon elemezhető írását érdemes kiemelni, amelyben nemcsak a Krisztus királyságának akkori bemutatását látjuk, hanem egyéb biblikus, reformátori és aktuális üzeneteket tartalmaz úgy, hogy eközben a krisztológia, az ekklezológia, az írásszerűség és a keresztyén életszemlélet hatalmas területén kalauzol el bennünket. A címe: *A theologus-existentia ma.*⁵²⁵

Ez az az előadás-sorozat, amely mind a négy kategóriát mélyen érinti, igazolja Révész Imre rendkívüli teológiai felkészültségét és látásmódját, illetve azt, hogy mennyire rendszerben és összefüggésekben gondolkodott. S nem utolsósorban segít nekünk abban is, hogy az ennek a fejezetnek a bevezetésében idézett Barth-felvetés kapcsán kiderüljön, hogy hogy áll a krisztológiájával.

⁵²⁴ A Mik 5,5a alapján, megjelent: *Debreceni Protestáns Lap* 1933/51.

⁵²⁵ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. Hat bibliatanulmány, ifjú theologusok részére*, 1940/41. DRK Kézirattár

VI.8. Krisztus hármastiszte – Révész megszólal a teológus ifjúság előtt

Mielőtt az említett sorozatot bemutatjuk, ha csak érintőlegesen is, de szót kell ejteni arról az 1932-ben mondott előadásáról, amelyet a „*Lelkeszi pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?*” címmel egy konferencián mondott el.⁵²⁶ Erről az alkalomról jelenleg annyi ismert, hogy teológusok és ifjú lelkészek voltak jelen, akik a végzős hallgatóknak a lelkészi pályán kívüli elhelyezkedési lehetőségeit keresték.

Révész ekkor már túl volt egy évtizedes lelkipásztori szolgálaton, s évek óta egyrészt Baltazár Dezső püspök mellett mintegy a második vonalban haladt, másrészt mint a hittudományi kar egyháztörténeti tanszékének professzora, széleskörűen átlátta a Tiszántúli Református Egyházkerület és a lelkészképzés helyzetét, illetve személyi és dologi feltételeit.

Ennek az előadásnak a címét kimondottan a teológus ifjúság adta és nem Révész választotta, jóllehet hasonló kérdésekben már bizonyos helyeken volt alkalma véleményt nyilvánítani. Legfontosabb vonalvezetése a 2Kor 10,5 alapján haladt: „*Lerombolni minden okoskodást, minden magaslatot, mely az Isten ismerete ellen emelkedik és foglyul ejteni minden gondolatot, hogy Krisztusnak engedelmeskedjék.*”

Az előadás először arra tért ki, hogy valójában mi lehet a teológiai képzés célja. Az általános közvélekedés azt tartja ugyan, hogy a végzős egy *kenyérkereső* hivatást kap, ami az oklevél mellé új „*állással*” jár, de Révész szerint ez legfeljebb csak mellézköngye lehet. A teológiai képzés szükségszerű *életműködés*, éppen úgy, mint a bizonyoságtétel. Példaként megemlítette a 17–18. századbeli Court Antal (1696–1760) lausanne-i szemináriumának hallgatóit, akik legelőször a *vértanúság* lehetőségével számoltak, s nem tesznek másképpen most az oroszországi evangéliumi lelkészképzés tagjai sem.

Tehát a teológia abszolút szempontból nem tekinthető meghatározott életpályára képző, „*állásba helyező*” intézetnek; *a mártírok iskolájának* annál inkább, ahol az Úr és a másik ember szolgálatára testi életük véres pecsétjét teszik, ahol *teljes életodaadással* vannak a diákok, tehát más észjárásra és célkitűzésre van szükség, mint ami a világban van; és nem kapcsolódhatnak össze a világgal.

Hallgatóinak arra a kérdésre kell felelniük, hogy miért vannak itt. Az idők jelei szerint ugyanis a lelkészi pálya az utolsó helyre fog kerülni a közeli, vagy távoli jövőben. De aki az Ézs 6,8 alapján feltett kérdésre – „*Kit küldjek el és ki megyen el nekünk?*” – azt feleli, hogy „*ímhóly vagyok én, küldj el engemet!*”, az mártírnak jött; és az az Isten szíve szerinti teológus.

Révész ezen a ponton megállt és a teológusoknak összefoglalta az addig elhangzottakat. Majd a következőkkel nyitotta meg az újabb gondolategységet: „*...milyen jó dolog volna a Krisztus királyságának a magyar református egyház által való eredményesebb szolgálata szempontjából az, hogyha minél több teljes teológiai képzettséggel bíró jogászunk és orvosunk volna.*”⁵²⁷ Majd, mivel ebbe az irányba nem akart olesó illúziókeltést gerjeszteni, a fenti problémákra megoldásként hozta fel a *lelkészképzés és a tanár-, illetve a tanítóképzés intézményes összekapcsolását*. Az viszont már nem illúzió, hogy igenis számolni kell azzal,

⁵²⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Lelkeszi pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?* Előadás, kiadatlan kézirat, 1932, in: RÉVÉSZ IMRE: *Egy vagy más korjellemző szempontból megőrzésre érdemes, kiadatlan, vagy csak egy részben kiadott (vagy idegen nyelven megjelent) dolgozataim*, DRK Kézirattár R 2651.

⁵²⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Lelkeszi pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?*, 7.

hogy az egyház iskolái a gazdasági, vallási és politikai válság miatt *nem maradnak meg*. Bár – mondja Révész – *egy orosz mintájú felfordulás esetét* számításon kívül hagyva valószínűtlen, hogy a legéletképesebbek kizárólag egyházi forrásból való fenntartása ne lehetne sikeres. Ehhez viszont arra van szükség, hogy „*a megmaradó elemi és középiskoláknak élet- és versenyképességét [...] ne csak anyagi, hanem szellemi oldalról is biztosítsuk*”.⁵²⁸

A minden versenyt elbíró szellemi és pedagógiai színvonal érdekében biztosítani kell az „*egységes és szigorúan következetes református hitvallási, biblikus-evangéliumi világ- és életnézeti*”⁵²⁹ alapokat, amelyek tekintetében – „*minden legkisebb megbántási szándék nélkül*” – van javulási lehetőség. Révész a megoldást a teljes tanári képzettség mellett a teljes teológiai képzettség és lelkiület birtokában látná; jó példa rá a római katolikus egyház, ahol szerzetesek oktatnak.

A fiatal lelkészek gyülekezetbe való kirendelése kapcsán megállapította, hogy nem jó, ha túl korán kerül valaki végleges állásba. Az előző századok mintáira visszautalva a fokozatosságot tartotta kívánatosnak, azaz a továbbképzés, életfegyelem, *selectio*, tehát az előkészület, a tapasztalat és a Szentlélek érlelése sokat segíthet. Ez pedig azért lényeges, hogy a következő generáció tagjai ne keseredjenek bele korán a lelkészi szolgálatba.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Révész Imre, az egyetemi tanár, az egykori gyakorló lelképásztor gondolkodásának kiemelt szellemi magaslata a *Krisztus királyi uralmának* a tanítása, amelynek megvalósulása érdekében kereste az egyházi oktatásban is azokat a gyakorlati, egyetemes és időtálló elemeket, amelyek élhetővé tehetik egyházunkat és helyükre segíthetik annak munkásait. Itt nem a püspök szólalt még meg, mégis mennyire széles az a munkamező, amelyben gondolkodott és látott. Nemcsak a *teológia*, hanem az *általános* és *középiskola*, s nemcsak a *lelkész*, hanem a *pedagógus* is benne van a látóterében, ott is úgy, mint a krisztusi királyság szolgálói, mint akik a legkiemelkedőbb eszközei a következő református generáció kinevelésének.

A Krisztus királyi uralmának zászlaja pedig arra kötelezi az alatta állókat, hogy mindezt kimagasló minőségben és Isten tetszését elnyerve valósítsák meg. Mondhatjuk, hogy az az 1932-es teológus ifjúság a legelhivatottabb tanárától kapta az erre való útmutatást.

VI.8.1. „*A theologus-existentia ma*”⁵³⁰ – a teológuslét értelmezése

Egy évtizeddel később, az 1940/41-es tanévben Révész püspök különleges előadás-sorozattal készült az öt hallgatók elé, amelynek címe *A theologus-existentia ma*. A hatrészes sorozatból egyelőre csak öt található meg; az első rész címe: *Bevezetés*, az alcíme: „*Hat bibliatanulmány, ifjú theologusok részére.*”

Az 1933-ban, Karl Barth által ugyanezen a címen írt előadás néhány kiemelt mondatával vezeti be gondolatait és ezzel a maga saját látásmódját, amely Isten igéjének hirdetőjét, a valódi teológust minden körülmények között kötelezi. Barth eredetileg a protestáns egyház felett is diadalmaskodó nemzetiszocializmus erejével szemben nem a

⁵²⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Lelkészi pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?*, 7.

⁵²⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Lelkészi pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?*, 8.

⁵³⁰ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. Hat bibliatanulmány, ifjú theologusok részére*, 1940. A jelenléti ív tanúsága szerint az előadáson részt vett Bütösi János másodéves teológus hallgató is.

politikai ellenvéleményét fogalmazta meg – mert erről szó sincs az írásában –, hanem a „tiszta és megvesztegethetetlen evangéliumi álláspontot”, amelyben a Krisztus által a teljességgel az emberért velünk lévő Isten példáját követve mutatja be, hogy az egyháznak is teljességgel az emberekért kell lennie, azaz „nekünk német theol.-nak is valósággal és becsületesen, teljességgel ezért a német népért kell lennünk”.⁵³¹ Révész többek között azt emelte ki Barth írásából, hogy a teológus egzisztencia nem más, mint „az egyházban való létünk”, ahol a teológus igehirdetőként és tanítóként szolgál. Továbbá „ott van theologus existentia, ahogy⁵³² Xtus és egyszóval Xtus a vezér”.⁵³³

Összehasonlítva Révész és Barth előadását, megállapítható, hogy ahol a svájci teológus befejezte, a debreceni teológus ott kezdte meg gondolatainak kifejtését, hiszen az utolsóelőtti mondatát kissé kibővítve idézte meg: „A theol.-nak, a rábizott különleges felelősségteher alatt virrasztania kell, mint magános madárnak a háztetőn (Zsolt 102,8)⁵³⁴ – tehát a földön kell ugyan lennie, de a nyílt, tágranyílt és föltétlenül nyílt ég alatt.”⁵³⁵

Révész tudta és leszögezte, hogy bár nem ugyanaz a helyzete Magyarországnak, mint Németországnak,⁵³⁶ de nem kevésbé válságos, ezért a magyar nemzetnek is részt kell vennie az egyébként világszintű politikai és társadalmi átalakulásban. Személyes hangon tisztázta, hogy ezekben a nehéz időkben nekik Isten Igéjének hirdetőiként a népért és a nemzetért kell lenniük, de csak mint teológusok, csak mint Jézus Krisztus szolgálói és csak az egyházban. Intően figyelmeztetett mindenkit arra, hogy „ha mint theol.-ok és igehirdetők, lelkipásztorok népünket teljesen vagy túlnyomólag pol-i vagy épp gazdasági-társadalmi téren akarjuk szolgálni, akkor igazi existenciavesztett emberekké, szánalmas és hasznavehetetlen figurákká leszünk”.⁵³⁷

A magyar közgondolkodás az elmúlt száz év alatt *teológuson* azt értette, aki a teológiai tudomány hallgatója, vagy aki a teológiai tanpályáját befejezte. Utána többnyire a „pap” szó került előtérbe. Ez a „teológus” fogalom a liberalizmus korában ugyan megkopott, de eredetét nézve továbbra is azt jelenti, hogy teológus az, aki Isten igéjéből él, azt szólja, annak tanulmányozását haláláig folytatja, illetve aki tudományos teológiával rendszeresen foglalkozik, műveli, benne otthon van, „...Isten igéjének szolgája s e szolgálat alapkövetelményét, a theu-logos szakadatlan tanulmányozását híven s buzgón, állandóan végzi”,⁵³⁸ korra való tekintet nélkül.

⁵³¹ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. I. Bevezetés*, 1.

⁵³² Az „ahogy” helyett, talán az „ahol” szó értelmesebb fordítást kínál.

⁵³³ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. I. Bevezetés*, 1. A „Xtus” kifejezés egy tipikus révészi megoldás arra – egyéb visszatérő szavakkal együtt –, hogy magának hogyan tudja rövidíteni a Krisztus nevet. Ebben a kéziratban is számtalan esetben fordul elő az „In” rövidítés, amely az Isten nevet hivatott röviden jelezni.

⁵³⁴ Révész itt beírta az idézetbe a Zsolt 102,8-at, ami nincs benne Barth eredeti szövegében. „Álmatlan vagyok és oly magányos, mint madár a háztetőn.” Feltételezésem szerint azért, hogy a teológus növendékek számára még érthetőbbé és egyértelműbbé tegye Barth „képének” jelentését. RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. I. Bevezetés*, 1.

⁵³⁵ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. I. Bevezetés*, 1.

⁵³⁶ Magyarország és Németország tekintetében a közös pontok és veszélyek, illetve a felelősség felismerése, s ezáltal Révész reális helyzetlátása több más előadásából, írásából pontosan ismert. RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyénség helyzete Németországban, Előadás 1936. december 13-án*, Debrecen-Ispotály, DRK Kéziratár; RÉVÉSZ IMRE: *A német protestantizmus válsága a Hitler-uralom alatt*, in: *Magyar Szemle* 1933/19., 213–221.

⁵³⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. I. Bevezetés*, 2.

⁵³⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. I. Bevezetés*, 2.

Mindebből az következik Révész szerint, hogy „*örökké theologusoknak kell maradnunk – és ha a theol. pályára lépésünk első pillanatától fogva vállalnunk kell a theol. existentiát – a mindenkori mával szemben, de a maga időtlen vonásaival*”.⁵³⁹

Ettől a ponttól kezdve Révész teljesen önálló irányba indul, és a Mk 3,14–15 alapján adja meg a teológus egzisztencia alapját, amely a Jézussal lenni, prédikálni és ördögöket űzni⁵⁴⁰ tagolást követi. Tehát olyan szolgálat, aminek egy határozott egzisztencia az alapja, s amelyhez egészen meghatározott feladat tartozik.

Révész bemutatta, hogy ki és mi ez a „*Teos*”, akiről a teológusoknak szólniuk kell. Igei alapként tekintett az Ez 1, 10, 41,18–25, 43,1–4, illetve a Jel 4,6kk részekre, amelyekben véleménye szerint ugyan meglátszik Isten dicsőségének teljessége, de amit az ember legfeljebb csak „*szemléletes törésben*” és messziről bírna el.

Ennek konkrét érzékeltetésére egy műalkotásnak az elemzését használta fel, hiszen a franciaországi tanulmányainak helyszínén – Montaubanban – az egyik helyi templom bejárata felett látható Raffaello-festmény mozaikokból kirakott nagyítását⁵⁴¹ hozta fel példaként.

Itt láthatók az eltörpült emberen kívül a Szentélyt őrző emberfeletti – mitológiai – lények és kerubok. Ez azt jelenti, hogy Isten maga őrzi a szentélyt, ismeretének, tiszteletének és szolgálatának világát. Az ember nem lenne képes ide betekinteni, de az Újszövetség szerint Jézus Krisztusban mégis ismerhetjük, tisztelhetjük és szolgálhatjuk; azaz erre csak maga Isten tehet képessé minket. Ami Ezékiel látomásában Isten lényének érzéki képzetekben való kijelentése, az az Újszövetségben kristályosan áttetszővé válik.

Eszerint Jézus Krisztus főpap=kerubarc (bikaarc), próféta=sasarc, király=oroszlánarc; Ő vezet minket Isten ismeretére, tiszteletére és szolgálatára; s így teszi lehetővé a márkai üzenet megvalósulását.

Révész mindezt a Heidelbergi Káté 31. és 32. kérdés-feleletével nyomatékosította, hiszen „*az Ő isteni existenciája az egyetlen alapja a mi emberi, tehát keresztyéni, tehát theologiai existenciáknak is*”.⁵⁴²

Már ennek a kurzusnak a címadásában is benne van az az egyediség, amellyel az ifjú hallgatók felé jelezte Révész, hogy egy teológusnak, egy lelkipásztornak mennyire tisztában kell lennie a kor kínálta lehetőségekkel. Ez nemcsak a határon belül zajló teológiai kutatásokkal és vitákkal, vagy az egyházi élet történéseivel szemben való nyitottságot jelenti, hanem a külföldi egyházi és teológiai jelenségek iránti érdeklődést is. Véleményem szerint Karl Barth is hasonló hozzáállást tanúsított, amikor a kiindulási alapul vett esszéjének rögtön a legelején bevallotta, hogy egykori diákjai kérdezték meg tőle, nem szeretne-e mondani valamit azokról a mögöttük lévő egyházi gondokról és problémákról, amelyek mindnyájukat

---

⁵³⁹ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. I. Bevezetés*, 2.

⁵⁴⁰ Az alapige szerint „vele legyenek”; „hirdessék az igét”; „kiűzzék az ördögöket”.

⁵⁴¹ Raffaello Sanzio (1483–1520), reneszánsz kori olasz festő és építész, Leonardo da Vincivel és Michelangelóval hárman alkották a korszak nagymestereinek hagyományos hármasságát. Az említett festményt 1518 körül festette, s ez alapján készült el a mozaikkép 1891-ben.

https://hu.wikipedia.org/wiki/Raffaello_Sanzio (Letöltve 2023. 11. 21.) A mozaikképet a 13. században épült Saint-Jacques erődtemplomának toronyalatti bejárata felett helyezték el.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e7/Montauban_-_L%27%C3%A9glise_St_Jacques.jpg

(Letöltve 2023. 11. 21.)

⁵⁴² RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. I. Bevezetés*, 4.

foglalkoztatják.⁵⁴³ Erre mintegy válaszul írta meg azt, hogy vajon nem lenne-e jobb, mind az egyháznak, mind az egész közösségnek, ha nem a mostani helyzet felől („zur Lage”), hanem a lényeg felől közelítenénk („zur Sache”).⁵⁴⁴ Azaz tudatosítani, hogy nem feltétlenül egy konkrét helyzet, hanem egy ezt meghaladó ügy kívánja meg a teológus véleményét, hiszen Barth ebben a kiállításban azt is tisztázta, hogy ő sem akar mást, csak „Theologie und nur Theologie zu treiben”.

Révész ezt a teológiai álláspontot képviselte ennél az előadás-sorozatánál, ugyanakkor ezt a hozzáállást és attitűdöt tapasztaljuk nála nagyon sok esetben: egy konkrét helyzet kapcsán megfogalmazott „ügykezelést.” Nyomát sem látni szervilizmusnak, Barth, vagy más teológiai gondolkodó epigonként való követésének, sokkal inkább egy saját véleményt és gondolkodást árasztó, azt a legkreatívabban megközelíteni és átadni akaró alkotót látunk.

Ezt a rendkívüli révészi karaktert igazolja a Raffaello-kép kiválasztása és üzenetének feldolgozása is. Nagyon egyedi módon nyitja meg a Szentírás igehelyeit, emeli fel ehhez a Heidelbergi Káté kérdéseit és segítő módon alkalmazza ezeket a hallgatóiban megszületendő teológus egzisztencia kialakulásában. Az első előadásától kezdve az utolsóig igyekszik szem előtt tartani Isten számunkra elérhetetlen dicsőségének Jézus Krisztusban mégis elérhető valóságát.

VI.8.2. A Kerub – a teológuslét papi jellege

A második előadás címe *A Kerub*.⁵⁴⁵ Révész jelzi, hogy a kerub, vagy a bika arca mögött egy mérhetetlenül gazdag jelentéstartam található. Kettős szerepet képviselnek: Isten maga őrzi a szentséget és maga jelenik meg az áldozati állat képében, s egyúttal közbenjár értünk, így ábrázolva ki Urunk főpapi tisztét, amiben benne van a márki ige első szakasza (3,14), hogy „övele legyenek”.

Először is az emberi vallásosság tehetetlenségével szemben odaállítja Isten oltalmazó jelenlétét (Róm 1,18–32), bár az a baj az emberrel, hogy nem ismeri és nem érti az igaz istentisztelet alapfeltételét (1,16–17), mivel „nem méltatták az Istent arra, hogy ismeretükben megtartsák” (1,28a), ezért Isten sem vette őket őrizetébe, átengedte őket perverzitásuknak.

Majd tisztázza, hogy Isten örökődése nem pusztán misztikus jelenlét, mert „Ő az emberszívet a Keresztfa pokoli kínjával és gyalázatával vette hatalmába”. Mindezt azért, mert az emberszív fölötti sötétség hatalmát másként nem lehetett megtörni. Krisztus áldozatának jó illata az, hogy ő továbbra is könyörög értünk (8,34), sőt helyettünk és bennünk (26–27). A főpapnak mint áldozatnak a vére betakar, a főpap (áldozó) imádságai pedig körülvesznek minket. A váltság és a kiengesztelés ereje folytonos, ezért a Fiú kerub-arca (a vigyázóé) állandóan felénk fordul.

A teológus egzisztencia alapja tehát: Jézussal lenni (ApCsel 4,13). Ez nem más, mint felvétel Jézus örök áldozatába és elrejtőzés oltalmába. Ez az önmegadás – gyermekké válás – azonban nem megy könnyen. *A prófétai és királyi tisztünk feltétele: bekerülni a kerub- és a*

⁵⁴³ BARTH, KARL: *Theologische Existenz heute!* München, Christian Kaiser Verlag, 1933.

<https://jochenteuffel.files.wordpress.com/2020/06/barth-theologische-existenz-heute-1933.pdf> (Letöltve: 2023. 11. 18.)

⁵⁴⁴ BARTH, KARL: *Theologische Existenz heute!*, 1.

⁵⁴⁵ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma, II. A Kerub*, 7.

bikaarc hatalmába, mert ha nem, akkor „csak vallásos igazságkeresők vagyunk, nem theol.-ok!”⁵⁴⁶

A Krisztus felkenetésében részes ember teológus egzisztenciája azt kívánja meg a 32. kérdés-felelet alapján, hogy *magát hálaáldozatul* neki adja, Révész szavaival szólva: „*Nem lehetek theologus, ha nincs állandó imádságbeli közösségem a Szentírásban hozzám szóló élő, igaz egy Istennel, vagyis az Úr Jézus Xtussal.*”⁵⁴⁷ Ez hiányzik a teológus életben. Mélyről jövő vallomással ismerte el Révész a diákok előtt, hogy ez őt is érintette. „*Gúnyoltuk az imádkozókat... [...] Mit nem adnék érte, ha másként kezdhethém újra. Ti másként kezdjétek és folytassátok!*”⁵⁴⁸

Mindebben határozottan megtalálható a *papi szolgálat* értelme is, ami nem más, mint mások kalauzolása, a szenvedők segítése, együtt imádkozás, amelyektől nagyon húzódoznak az emberek. Önkritikusan szólal meg Révész, s elmondja, hogy „...*még mindig nincs meg bennem elegendő mértékben a »papi« vonás*”: imádsághoz segíteni a szenvedő testvért. Mert „*ahol a beszéd semmit sem ér, ott az imádság segít!*”⁵⁴⁹

Emellett természetesnek kell lennie az *igetanulmányozás* és az *igehirdetésre való felkészülés* kötelességének, hiszen az igéből ismerhető meg az, akinek a teológus és a hallgatói odaáldozzák magukat. „*De Ige imádság nélkül olyan, mint a gyönyörű gyümölcsöskertnek rácsos ajtón keresztül mutogatása.*”⁵⁵⁰ Így kell készülni a papi feladatra, baráti, testvéri közösségben és belső kamrákban, amelyhez a tudomány és a könyvek csak ösztönzést adhatnak.

Mintha Barth szavai szólalnának meg az *imádság és a felkészülés* kettősségében, amikor az Istenről való beszéd lehetetlenségéről tanít.⁵⁵¹ Az embernek – tehát benne az igehirdetőnek és az igehallgatónak egyaránt – a kegyelemre és az imádságra van szüksége ahhoz, hogy az igehirdetés isteni és emberi oldalát együtt láthassa. Majd így folytatja: „*Az imádság mellett azonban komoly, becsületes »munkára« is szükség van az igehirdetésnél.*”⁵⁵² Jézus Krisztus igéből való megismerhetősége véleményem szerint abba az irányba halad, amiről Barth azt mondja, hogy a lehetetlenségre vállalkozó igehirdető számíthat arra, hogy „*az Ige felől jövő ítélet és kritika gyógyító erejű, mert mögötte az a »fordulat« áll, ami nagypénteken és húsvétkor ment végbe.*”⁵⁵³

Az ember bűnös állapotából fakadó tehetetlensége tényének megállapítása kimondottan mint szükségszerűség jelenik meg Révésznél, amely magával vonja az ő önmagától való megmenthetőségét. Egy ilyen kilátástalan helyzetben lévő ember számára pedig szintén szükségszerűen jelenik meg, hangzik el a keresztről és Jézus Krisztus áldozatának tényéről szóló evangélium. Az ebből következő „*Jézussal lenni*” egzisztenciális alap pedig – amit a fenti szakaszban Barth a „*kegyelemhez menekülésnek*” nevez – mintegy

⁵⁴⁶ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. II. A Kerúb, 2.*

⁵⁴⁷ Ebben benne van a bűnvallás, hálaadás, ima az áldásokért, és ez így lesz az életáldozat állandó, összefonódó egysége. RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. II. A Kerúb, 2.*

⁵⁴⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. II. A Kerúb, 3.*

⁵⁴⁹ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. II. A Kerúb, 3.*

⁵⁵⁰ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. II. A Kerúb, 3.*

⁵⁵¹ GERÉB PÁL: *Barth Károly Dogmatikája*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2006, 187.

⁵⁵² GERÉB PÁL: *Barth Károly Dogmatikája*, 187.

⁵⁵³ GERÉB PÁL: *Barth Károly Dogmatikája*, 187.

szükségszerű következményként áll előttünk. Ez Révésznek annyira fontos tanítása, hogy jellemzően kivehető a legkorábbi írásaiból is.

A reformáció négyszáz éves évfordulóján (1917) lelkipásztoroknak tartott előadást a Kolozsvári Református Egyházmegye belmissziói értekezletén.⁵⁵⁴ A gondolatiságában az egyetemes papság reformátori tanítása köré épített értekezésének centrumában Jézus áll, aki örökkévaló főpap Melkisédek rendje szerint, tökéletes véráldozatának erejével az *egyetemes papság* alapja. Ez lehet minden vallás vágyakozó gondolatának lényege, az Isten életével való egyesülés, mely tökéletességre jut Jézus kijelentésében és beteljesül az ő váltságahalálával.⁵⁵⁵

Révész szerint ebből derül ki nyilvánvalóan, hogy a reformáció nemcsak a gondolkodás felszabadítása, az istentiszteletnek, az erkölcsiségnek, a hittannak, az egyházszervezetnek a megtisztítása, hanem végtelenül több. Így az Isten életével való egyesülés tulajdonképpen a végtelen, az örök Istennel való életkapcsolatra való rámutatást jelenti.

Ugyanakkor ennek az emberi önátadásnak – ami jó értelemben vett reakciónak nevezhető – van egy isteni akcióként értelmezhető kiváltó, vagy megelőlegező ősoka, eredete is. Hiszen Jézus Krisztusról többek között úgy prédikált 1920-ban, mint az emberért bemutatott *önfeláldozó* szeretet és önátadás isteni tettéről.⁵⁵⁶ Mert Jézus Istennek a *Golgotán* kifejezésre juttatott, az ember számára legérthetőbb gondolata és üzenete, melynek centrumában az Ő „engedelmes áldozati halála” van. Ennek a krisztusi mintának viszont meg kell jelennie a keresztyén ember életében, különösen a lelkipásztoréban, tehát az emberre nézve ebből következik a küldetés, azaz „*belenőni Krisztus áldozat-életébe, hogy senki le ne birhassa a mi erősségeinket és senki el ne vehesse tőlünk a mi jövőnőnket*”.⁵⁵⁷

A többször idézett, *Az Ige fénye* című prédikációs-kötete azt igazolja, hogy Révész minden alkalmat megragadott arra, hogy bizonyosságot tehessen *Jézus Krisztusról* az emberek előtt. Ha az alkalom úgy adta, a fiatalok felé is ezzel az igénnyel szólt. Ahogy azt a bizonyos el nem mondott prédikációját⁵⁵⁸ zárta, amelyben tanácsaként mondta ki, hogy a fiatalok számára ki kell nyitni az ablakot Napkelet felé, hogy „*a hajnali biborfényben fűrődve, szárnyalhassanak céljuk iránt [...] az iffúságnak meg kell mutatni Krisztust, a lelki világ mindig kelő és soha le nem nyugvó napját, minden prófécia szent, örök álmát és beteljesült igazságát...*”⁵⁵⁹

VI.8.3. A sas – a teológuslét prófétai jellege

Isten valóságának harmadik képe a sas, ami Krisztus *prófétai* tisztére utal. A sas az Istenhez szárnyaló és titkait „napba néző szemmel” kereső emberi szellem jelképe. A kiemelt

⁵⁵⁴ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, in: *Egyházi Újság* (Kolozsvár) 1917, 90–94, forrás: RÉVÉSZ IMRE: *Vegyes dolgozatok*, 43–47.

⁵⁵⁵ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, 44.

⁵⁵⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 9–14, 11.

⁵⁵⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A személyes élet*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 20–24, 24.

⁵⁵⁸ Kétszer hívták meg Nyíregyházára a Református Kollégiumnak való gyűjtés idején, de rajta kívül álló okok miatt egyszer sem sikerült elmondania ezt az ígihirdetését. „*Itt közlöm hát, nem azért, mert »bennem maradt« és kikíváncozik, hanem az ügy érdekében*” – írta később prédikációs-kötetének jegyzetei között. RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, 170.

⁵⁵⁹ RÉVÉSZ IMRE: *A kollégiumért!*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 116–119, 119.

kátékérdések szerint Krisztus – a legfőbb prófétánk –, aki „Istennek titkos tanácsát és akaratát a mi váltságunk felől tökéletesen kijelentette” (31.), a teológus pedig nevéből vallást tesz (32.), mégpedig a mári alapige (3,14) szerint prédikálással, azaz minősített módon.⁵⁶⁰

A kezdő teológusnak sem szabad azt hinnie, hogy a prófécia az jövendőmondás. Nem az, mert Isten amennyiben jónak látta, időnként az ó- és újszövetségi prófétákkal is küldött jövőre vonatkozó üzeneteket egyházának. Ezek a nagy jövőbeni tény, a *Messziás el- és visszajövele* kapcsán érkeztek, a mi váltságunk betetőzéseként, de úgy, hogy a próféták próféciai ennek a nagy ténynek távlatában a mára és a holnapra ugyanúgy vonatkoznak; ahogy Jézus Krisztus kijelentéseinek sajátossága, hogy a legfőbb hangsúly a „má”-n és a „most”-on van.⁵⁶¹

Krisztus tehát megtanítja nekünk Isten titkos tanácsát és akaratát ránk nézve, de még inkább tökéletes áldozatában elvégzi az Atya akaratát (ő a *Logosz*, szó és tett-erő), mert az ember magától erre nem jöhet rá (Ám 3,7–8). A prófétálás és a prédikálás tehát szorosan együtt jár, amikor a Krisztusban testet öltött ígét hirdetik,⁵⁶² és semmi más hirdetése nem kaphatja meg sem a prédikáció, sem a prófécia nevet.

Révész őszintén és egyértelműen mutat újra utat a teológus ifjaknak, hogy az igehirdető adja oda magát az élő ige és Krisztus személyes hatalma alá, aminek személyes vallástétel a következménye (a többi csak pénzkereső mesteremberség).⁵⁶³

A használhatóság, vagy az Isten szerinti küldetéstudat érdekében az ifjú hallgatók már igen korán szembesülnek azzal, hogy teológus egzisztenciájuk és szolgálatuk felülről való rendeltetése érdekében az említett összefüggéseket egy életre meg kell jegyezniük. Révész ezt olyannyira komolyan vette, hogy erre a már sok éve szolgáló lelkészek figyelmét is felhívta. Tudniillik a *prédikálás* és a *prófétálás* összetartozásának és elválaszthatatlanságának kérdése 1947-ben egy lelkészevangelizáción⁵⁶⁴ újra előkerült. Itt azt hangsúlyozta, hogy egy lelképásztor szolgálatában nagy kísértés, amikor a *papi* oldal a *prófétai* oldal fölé nő.

Az egyetemes papság tanításán túl a lelkészek annyiban érdemesek a – Kálvin szerinti – „pap” (*sacerdos*) névre, „amennyiben az Ige és a Lélek kardjával állandóan megáldozzák Istennek a rájuk bízott életüket”.⁵⁶⁵ Így lesz a papság összeköttetésben az igehirdetéssel és a pásztorsággal, ami a próféta nélkül elképzelhetetlen. Amennyiben azonban a próféta lelke kialszik, a papi szolgálat a maga lelki „áldozár” mivoltától elhajolva hagyományá és mesterséggé válik. Nem is szólva arról, hogy ezáltal az evangelizációk lendülete és hatékonysága jelentősen csökken. A lelkész így nemhogy az ige tolmácsolására, de meghallására és megértésére sem lesz képes. Éli főpap életén keresztül mutatott rá arra, hogy

⁵⁶⁰ A prófécia Isten kijelentése a mi váltságunkról, míg a prédikálás részesedés Krisztus prófétai tisztében. RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. III. A Sas*, 1.

⁵⁶¹ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. III. A Sas*, 2.

⁵⁶² KÁLVIN JÁNOS: *Institutio* II. 5.2; RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. III. A Sas*, 3.

⁵⁶³ Mintegy függeléként írt más prédikációjának a használatáról is, amely lehet felejthetetlen és ösztönző, s a Szentírás mellé vezető kalauz. A legációk kapcsán pedig azzal biztatja hallgatóit, hogy bármilyen szerény, de saját prédikációkkal induljanak a szolgálatba, mert így lesznek „Krisztus dicsősége” (2Kor 8,23). RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. III. A Sas*, 4.

⁵⁶⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Hanyatló papság, emelkedő prófécia* – I. Ároni ház, 1947. szeptember 30. – október 4., az 1Sám 1–4. alapján, in: Révész Imre bibliatanulmányainak és előadásainak vezérfonalai és jegyzetanyaga. Több különálló füzetben. DRK Kézirattára R 2623.

⁵⁶⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Hanyatló papság, emelkedő prófécia*.

ennek van realitása. De annak is, hogy a lelkészek megértsék, Krisztusban nem azt hallják, hogy „*ego sum consuetudo*”, hanem azt, hogy „*ego sum veritas*”,⁵⁶⁶ azaz nem a szentélyhez, hanem Isten kijelentett igéjéhez kötődnek.

A Jézusnak való *odaadás* és a hozzá való *kötődés* ugyancsak egy központi kérdés Révésznél, hiszen kizárólagosan csak ez a kapcsolat teszi lehetővé az isteni áldások és iránymutatások észrevételét, azaz Isten akaratának megértését. *A szőlőtő és szőlővesszők*⁵⁶⁷ című igehirdetésében éppen ezt, a Jézussal való összenövés parancsát tolmácsolja hallgatóinak egy nagycsütörtöki istentiszteleten. Jézust életforrásnak mutatja be, aki önmagában élhetné az ő dicsőséges és királyi életét, de ő csak bennünk akar élni. Ez és kizárólag csak ez a vágya vezette arra, hogy a szenvedést, az Istentől való elhagyatottság poklát és a halált is vállalja el, mert az „*Ő kínszenvedéseinek megalázkodott teljességében, az Ő halálának tökéletes elvégeztettségében fakadhatott föl a gyümölcstermő életforrás...*” a számunkra. Az ember feladata tehát nem is lehet más, csak az, hogy egyesüljön a „*királyi szőlőtő életével*”.⁵⁶⁸

VI.8.4. Az oroszlán – a teológuslét királyi arca

A negyedik kép az oroszlán képe, amely a *királyi* tisztséget ábrázolja ki Isten valóságából. Örökkévaló királyunk igéjével és Lelkével kormányoz, a váltságban oltalmaz és megtart (HK 31.), hogy a bűn és az ördög ellen szabad lelkiismerettel harcolhassunk és vele mindenek felett uralkodjunk (HK 32.), azaz a Mk 3,14 szerint, hogy „*hatalmunk legyen ördögöket kiűzni*”.

Isten országára mutat fel Révész, amely szó szerint „királyság”, ahol mindenek felett Isten abszolút, Krisztusban gyakorolt egyeduralma jelenik meg. Már ez működik ott, ahol a lelkek neki engedelmeskednek; azonban egészben véve mégis eljövendő ország a Sátán leveréséig (1Kor 15,23–28). Ezután megszűnik ez az ország, mert onnantól a Szentháromság zavartalan uralma jön. Addig viszont Isten országában szakadatlan *harc* folyik, amit a *király Krisztus* vív.⁵⁶⁹

Krisztus királysága elsősorban maga az *Egyház* (HK 54.), ahol boldogan és önként adják oda magukat a választottak Krisztus alá. Az *egyházban lenni annyi, mint Krisztusban lenni* a kiválasztott társaimmal. De eközben a bűn és a világ fejedelme ellen ebben a világban harcolni, emiatt szenvedni és az ószövetségi néphez hasonlóan menetelni az ellenséges sivatagon keresztül, de Isten kegyelmének bizonyágaiból élve haladni. Ezzel az egyház Krisztus királyi igényét hirdeti meg, már most, ebben a világban.

A teológus feladata: *építeni Isten országát*. Nem sablonos egyházi munkaként, nem is világi kultúrtevékenységként. Isten országát Isten építi, sőt már készen is van, majd alá fog szállni (Jel 21,2). „*Nem szabad abba a gögös és elvakult képzelődésbe esnünk, hogy amit Isten, mint eschatologikus nagyságot és mint saját legszemélyesebb tettét állítja elénk: annak létrehozásáról az »eschaton« előtt mi ábrándozzunk.*”⁵⁷⁰ Az egyházat *Krisztus királyságává*

⁵⁶⁶ Tertullianus szavait idézte. RÉVÉSZ IMRE: *Hanyatló papság, emelkedő prófécia*.

⁵⁶⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A szőlőtő és szőlővesszők*, in: Uő: *Az Ige fénye*, 120–122.

⁵⁶⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A szőlőtő és szőlővesszők*, 122.

⁵⁶⁹ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma, IV. Az Oroszlán*, 1.

⁵⁷⁰ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma, IV. Az Oroszlán*, 2–3.

kell tenni, ahol igéje és Szentlelke az Úr; ne legyen benne a világ szelleme. Lelki fegyelemmel és a gonosz ellen való felbátorodással (ördögűzés), gazdasági, politikai, tudományos, művészeti területeken az egyháznak ugyanúgy hallatnia kell Urának királyi hangját: „*Jesus ist Sieger!*” (Blumhardt).⁵⁷¹

VI.8.5. Az ember – a teológuslét emberi arca

Az utolsó, ötödik kép Isten valóságának az *emberarca*. Isten legdicsőbb megjelenése, végső epifániája földi, emberi szolga-alakban. Ő az ember Jézust akarta főpappá, főprófétává és királlyá tenni, így dicsőséges isteni vonások jelentek meg emberi valóságban (Krisztus, Messiás). A teológus egzisztencia nemcsak azt jelenti, hogy Krisztus az övét *tisztjeiben részesíti, hanem azt is, hogy őket a maga szolgálatába állítja és átalakítja*.

A gyarló lelkipásztor gyakran eljut ideig, hogy „*én is ember vagyok!*” A Róma 7,24 így mondja: *Én nyomorult ember!* S ez már nem mentegőzés, hanem önelítélés. Tehát ez a nyomorult, ha megváltott, már egzisztenciájában meghatározott ember.⁵⁷²

Mit jelent tehát a teológus egzisztencia? Papként a szenvedő mellett sírni a sírókkal és a Főpaphoz vezetni őket. Prófétaként figyelni és az emberi gondolkodásba belevinni az ígét. Királyként a lelkész közéleti munkája kerül a középpontba, azaz a szövetkezettől a parlamentig jelen lehet, de csak úgy, hogy a Krisztus dicsősége növekedjen, ne a zsebe teljen, s ne a karrierje épüljön.

„*A lelkipásztor, a teológus is »csak ember?!« Úgy van, de Krisztus hatalmába esett ember, akit napról napra jobban gyúr és formál a theologus existentia!*”⁵⁷³ Ennek az utolsó mondatnak a rendszerességet kifejező időhatározója – a „napról napra” – tulajdonképpen visszacsatolás is lehet az előadás-sorozat címében szinte észrevétlenül jelenlévő „ma” szócskára. A Krisztus hatalmába esés pedig azt erősíti meg és igazolja, hogy Révész krisztológiai látásmódja a legstabilabb és megdönthetetlen alapon, Jézus Krisztuson áll. Ha az Újszövetséget a kezünkbe vesszük, s megvizsgáljuk a „ma” kifejezés előfordulásait és azok kontextusát, megerősödik bennünk az, hogy a „ma” olyan időpont és rendszeresség, amely önmagában kevésbé értelmezhető, sőt elválaszthatatlan Jézus Krisztusnak a személyétől és a hatalmától.

„...*üdvözítő született ma nektek, aki az Úr Krisztus, a Dávid városában.*” (Lk 2,11); „*ő pedig így kezdett beszélni hozzájuk: Ma teljesedett be ez az írás a fületek hallatára.*” (Lk 4,21); „*Jézus így felelt neki: Ma lett üdvössége ennek a háznak, mivelhogy ő is Ábrahám fia.*” (Lk 19,9); „*Jézus így felelt neki: Bizony mondom neked, ma velem leszel a paradicsomban.*” (Lk 23,43). Valamennyi „ma” Jézus Krisztus jelenlétét hirdeti meg, s ebben a teljes és valóságos jelenlétben, a „má”-ban jelenik meg a megváltás kézzelfogható csodája, történik meg régi ígéretek beteljesedése, változik reménytelivé a reménytelen világban élők élete és ebben a „má”-ban nyílik meg az a távlat, aminek egyedül csak a feltámadott Krisztus jelenlétében van realitása. S mivel Révész nemcsak egy festményt elemez, és nemcsak a Bibliát magyarázza, hanem *ifjú teológusokat* kíván minél felkészültebben kiküldeni az egyház

⁵⁷¹ RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma, IV. Az Oroszlán*, 3.

⁵⁷² RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma, V. Az ember*, 1.

⁵⁷³ Révész ezt az előadását Dietrich Vorwerk *Des Pfarrers Predigt an sich selbst* című versével fejezte be. RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma, V. Az ember*, 1.

szolgálatába, ezért mindezek mögött fel kell ismerni az egyház „maiságának” a lényegét és csúcását, azaz azt a feltételét, hogy Krisztusnak jelen, azaz benne kell lennie. A mai egyház és a mai lelkipásztor sohasem a korszellemhez és a világhoz igazodik, hanem hagyja magát megtalálni Jézus által.

Mert az egyház csak és kizárólag akkor kor- és életszerű, csak akkor aktuális, csak akkor lehet a benne szolgálóknak egzisztenciális érintettségük, ha minden erre a Jézus Krisztusra mutat, azaz, ha krisztocentrikus. Ez pedig egy olyan krisztológiát eredményez, ami önmagában véve is a Szentháromság felé mutat, mert Isten jelenlétét és megdönthetetlen királyi uralmát tartja szem előtt.

Azt hiszem, hogy a fejezet elején a Barth által felvetett tisztázó kérdésre – noha nem kérdésként hangzott el – egyértelműen megtaláltuk a választ. Révész Imrének volt krisztológiája. Olyan gondolatrendszere, amely minimum negyven év alatt szakaszosan, igény és szükség szerint került címlapokra, folyóiratokba, könyvekbe és hangzott el szószékekről, vagy pulpitusok mellől. Még csak nem is pusztán teológia, több. Egy nem akármilyen mélységben és kristályos részletességben kiábrázoló, egy ember tudásszomjából és az emellett megjelenő felelősségérzésből fakadó életforma ez, amely soha nem maradt bent egy dolgozószobában, hanem az első lépésektől fogva nyilvánosságot kapott és sokakat segített az elgondolkodáshoz, a tisztánlátáshoz és a hitben való éléshez. Amit azonban nem lehet elhallgatni, az az, hogy az a történelmi kor, egyházi helyzet és teológiai útkeresés nemcsak feladatot jelentett az ő életében, hanem sokszor megoldhatatlannak tűnő kihívások elé is állította. Útközben sok minden és mindenki változott, nem meglepően ő is, de az Úr Jézushoz fűződő viszonya a papírlétből kiemelkedve erős maradt. Ennek okát abban találjuk meg, hogy valaki olyanról írt és tett bizonyosságot, *akit élete Királyának tartott.*

Révész Imre életművét – az ő szavával – nevezhetjük tépelődésnek, ami kimondottan sok belső küzdelemmel és fájdalommal járt, de talán mégis, valamilyen titokzatos módon megjelenik benne egy megérlelt, letisztult, az értéktelentől és a feleslegestől elváló és elválasztó gondolatrendszer, amelybe az utókornak nemcsak lehetősége, hanem kötelessége bekapcsolódni.

VII. RÉVÉSZ IMRE EKKLÉZIOLÓGIÁJA

Ha van olyan tematika, amelyben a révészi életmű kicsúcsosodott, az éppen az egyházzól szóló tanítása volt. Már franciaországi ösztöndíja is az egyház múltjának és jelenének a kutatásával és elemzésével telt, különös tekintettel a magyar kálvinizmusra, amit kitűnő professzorával, Émile Doumerguével művelt. Nagyapja és apja érdeklődési és tudományos köre, s az ezzel együtt járó képzettsége szinte arra predestinálta, hogy az egyháztörténet hatalmas világában elinduljon és felfedezéseivel segítse mások, de elsősorban a református egyház megújításáért tenni akarók tájékozódását is.

Szélesebb kitekintésben felsorolva a Révész Imre személyéhez valamilyen módon kötődő fogalmakat, egy egész könyvtárnyi anyag jelenik meg a szemünk előtt, a teljesség igénye nélkül a legfontosabbak: egyháztörténet, egyháztörténész, egyházszervezet, egyházalkotmány, egyházpolitika, egyházkép, egyháztagság, egyházatyák, egyházi vezetés, egyházi megújulás, egyházi tanítás, közegyház, hivatalos egyház, intézményes egyház. S a sort hosszan lehetne folytatni ennek a munkásságnak az eredményeként, amely valóban további kutatásokra biztatja a magyar református és az egyetemes egyház iránt komolyabban érdeklődőket. Több tudományos elemzésre és feltárára van szükség ahhoz, hogy a révészi egyházkép és egyházlátás jellegzetességei minél szélesebb körben nyilvánosságra kerüljenek, de nemcsak a pusztán intellektuális és enciklopédikus igények kielégítéséért, hanem a leghatározottabban, egyházépítő és egyházmegújító sarokpontok kiemelése és az egyházkritika józan és mértékadó művelése értelmében.

A folyamatos feldolgozás alatt lévő publikált és publikálatlan forrásgyűjteménynek az ismeretében és ezen dolgozat korlátozott terjedelmének szem előtt tartásával témakörünk megközelítésének és vizsgálatának fő szempontja Révész személyes érintettsége. Ez alapján – négy nagyobb egységre osztva az anyagot – kerül bemutatásra gondolkodásának néhány alapvető sajátossága. Elsősorban tehát itt sem az egyháztörténeti oldal kerül megvilágításra, hanem az események mögött meghúzódó és a sokszor, több helyen elhangzó szigorú biblikusságon és kérlelhetetlen igazságkeresésen alapuló, mindenkitől fegyelmezettséget követelő, időszerű tanítás.

Először bemutatjuk az egyházat, ahogy Révész Imre „*tanulta*” és „*tanította*”. Ennek keretében a montaubani ösztöndíj hatásai, kutatásai kerülnek előtérbe az édesapjával folytatott levelezés alapján, amelyek mellé odaállítjuk tanársága néhány igen karakteres tanulmányának és igehirdetéseinek sorsdöntő tanulságait. Valamennyi az elvi alapok lerakását segítette.

Majd az egyház történetének az a korszaka következik, ahogy Révész Imre „*megélte*”, különös tekintettel az 1938-as püspökválasztás körülményeire. Sajátos megközelítésünk oka, s egyben célja, hogy az események között rámutassunk a stabil elvi alapokkal rendelkező professzor szembesülésére, tisztségértelmezésének felülvizsgálatára és a mindezek ellenére tanúsított, egyháza iránti tettekészségére. Ennek megértésében különös értéket képvisel a nyugdíjas korában írt *Vox clamantis in deserto* című kéziratot jegyzete.

Ennek az életútnak „jeremiási” irányultsága a legkomolyabb „*szenvédéseket*” okozta Révésznek, ami a világháború borzalmai mellett éppen az egyházon belülről szakadt rá, amikor 1945-ben – eredeti szándéka ellenére – újra megválasztották püspöknek. Kíméletlen

helyzetek előtt állva, amit a két főbb mindennapos kihívás, az egyház és az állam kapcsolatának különös alakulása vagy a zsidókérdés nehezített, nem felejtette el azt, hogy neki és egyházának elsősorban Isten előtt van számadási kötelezettsége.

S elérkezett az az idő, amikor a kívülről (állam) és belülről (egyház) érkező nyomás oly mértéket öltött, hogy szeretett egyházával minden kapcsolatot megszakított, és maradt számára a befelé fordulás, annak minden további fájdalommal és tehetetlenségével, ekkor tehát már csak „szemlélődött”. De a teológus tovább elmélkedett, folyamatosan írt és ezzel teremtett különös esélyt arra, hogy az utókor vele együtt magába szálljon és esetleg levonja a megfelelő tanulságokat.

Közismert tény, hogy az egyház állammal való kapcsolatának rendezése és a zsidókérdés ügye mellett nagyon sok kérdéskört lehetne érinteni, többek között gondoljunk itt az iskolakérdés, a földosztás, a szeretetszolgálat, a lelkészek és segédlelkészek ügye, a missziói célkitűzések, a lelkészképzés megoldatlan ügyeire, vagy éppen az Egyezmény megszületéseinek körülményeire és aláírásának következményeire.

Az előző bekezdésben felsoroltak közül pedig néhány vissza-visszatérő, vagy eleve elengedhetetlen feladat abban az időben, de az első két fő kihívás – a későbbiekben kifejtésre kerülő téma – mind politikai, mind társadalmi szinten a legérzékenyebb és évtizedeken át cipelt terhet jelentette mindenki számára, de Révész Imre számára különösen.

A tény – tény, és az is marad, hogy a nyugalmazott egyetemi tanár ebben a teherhordozásban addig a felismerésig jutott, hogy „*a jelenleg fennálló egyházak és vallások bármelyikében csak történelmi, szociális és kulturális, de semmiesetre sem hitbelileg, világnézetileg abszolút értékeket hajlandó elismerni.*”⁵⁷⁴

Annak a fényében, hogy 1921-ben – a legnagyobb nyilvánosságot vállalva – elindította a *Hit és Élet* folyóirat-mellékletet, ez egy nagyon nehezen érthető mondat. Akkor a református egyház építője és megújítója akart lenni azzal, hogy az evangéliumi gyökerű kálvinizmus örökérvényű felismeréseit újra a figyelem középpontjába emelte. Mindezt úgy, hogy azt a sajátosan magyar, sőt erősen tiszántúli indíttatású lelki kálvinizmust a lelkek ébresztésének szolgálatába állítsa. Magas tudományos szintekre viszi az olvasóit, de úgy, hogy az ne valami száraz megemlékezéssé silányuljon, hanem mint aktuális szellemi- és életkérdéseket továbbgondolásra ajánlja, többek között a vallás, egyház, erkölcs, iskola tekintetében. A cikkek tartalma igazolja, hogy a szerkesztő nem a saját önmegvalósítására törekedett, s nem is csak a maga szellemi és lelki igényeinek kielését kereste, hanem közösségben, református egyházban és mindenekelőtt Isten dicsőségének szakadatlan felmutatásában vélte megtalálni sokra hivatott tehetségének kibontakoztatását.

Ezt a paradoxont észrevenni és a helyén kezelni csak az tudja, aki Révész Imrének nem csak egynémely írásából tájékozódik, hanem a személyes érintettség nyomvonalán a lehető legtöbb írásán keresztül akarja megérteni. Mindegyik egy külön világot alkot, mert mindegyik más történelmi korban, más körülmények között született meg.

Mindezek azért megszívlelendők és reménykeltők a számunkra, mert ugyan az említett és első olvasásra talán kiábrándító megállapítás 1965. március 4–6.⁵⁷⁵ között, mégpedig

---

⁵⁷⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 76.

⁵⁷⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 76–81.

közvetlenül az 1951. február 13–20. között alapvetően lezárt feljegyzései után született. Az után az elmélkedés – vagy ahogyan Révész nevezi: „tépelőds” – után, amelyik 60 oldalon keresztül éppen a Magyarországi Református Egyház holnapját kívánja segíteni. S ebben egyházunk működésének már korábban lefektetett időtálló szabályai bőségesen kapnak helyet.

Saját bevallása szerint nem kívánczik semmifajta nyilvánosság elé, de hálával fogja fogadni, ha egy-két testvéri „*visszhangot*” kaphat rá,⁵⁷⁶ még annak a kockázatát is vállalva, hogy valaki rászól: „*si tacuisses...*”⁵⁷⁷

Révész felé címzett személyes visszhangra nekünk sincs lehetőségünk, de mindezt és a korábbiakban megfogalmazottakat továbbgondolni és a Magyarországi Református Egyház holnapja érdekében bölcsen mérlegelve hasznunkra váltani nemcsak lehetőséget jelent, hanem egyenesen kötelességet ró mindnyájunkra.

VII.1. Az egyház, ahogy Révész Imre „tanulta” és „tanította” – elvi alapok

VII.1.1. A felkészülés időszaka, első írásai

A legkorábbi időszakokban, mielőtt a fiatal Révész Imre megkezdte montaubani tanulmányait és a Doumergue professzor által megírt könyv (társ)szerkesztését, már egy jól körülhatárolt *egyházképe* volt. Ezt igazolják a korabeli erdélyi egyházi sajtóban megjelent cikkei, amelyek az ösztöndíjas évének élményeiről szólnak.⁵⁷⁸ A huszonéves ifjú az idegen földön látottakat meglepő rálátással és bölcsességgel hasonlította össze a hazai helyzettel. Nézett, látott és továbbgondolásra szánt véleményt alkotott.

Még a Montaubanba való megérkezése – 1910. október 29. – előtt megírta első úti beszámolóját.⁵⁷⁹ Az olasz- és franciaországi tapasztalatait osztotta meg az olvasókkal, amelyek mintegy figyelmeztető jelleget öltöttek. A *világegyházról* feljegyezte, hogy a művészet és a kultúra fejlődése magával hozta a hitélet másodrangúságát, de ennek ellenére vagy éppen ezért, a maroknyi valdens közösségek szívós élni akarással és elképesztő közadakozással fenntartják templomaikat, papi állásaikat és építik virágzó gyülekezeti életüket. S azt is látta, hogy Milánóban⁵⁸⁰ két pap vezetésével élénk *belmissziós* szolgálatok folytak, és az iskolai hitoktatás eltörlése után a vallásoktatás megszervezésében, a kórházi szolgálatokban, illetve a munka- és cselédszolgáltató iroda működtetésében jártak élen.⁵⁸¹

1910. november 29-én már Montaubanból jelentkezett.⁵⁸² Megragadó helyszíni szemlével és történelmi visszatekintéssel mutatta be ezt a régi kisvárost, amely akkor a francia

⁵⁷⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődségek*, 60–61.

⁵⁷⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődségek*, 61. „*Ha hallgattál volna...*”

⁵⁷⁸ Maga Révész gyűjtötte és fűzte össze 19 írását naplószerűen egy 56 oldalas füzetbe. A könnyebb követhetőség kedvéért elsősorban az általa kézzel felírt számozást követjük a hivatkozásoknál. RÉVÉSZ IMRE: *Vegyes dolgozatok a Közlönyből és az Egyházi Ujságból 1910–1917.* (A továbbiakban: *Vegyes dolgozatok.*) TtREL I.8.d) Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai

⁵⁷⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Levél a szerkesztőhöz*, in: *Vegyes dolgozatok*, 1–4.

⁵⁸⁰ Milánó mellett Veronában, Genovában, Nizzában és Marseille-ben láthatta Révész a „miniatűr” egyházak sokoldalú tevékenységét, amelyekben „*a szétszórt csoportoknak prédikáló*” protestantizmus életjeleit fedezte fel. RÉVÉSZ IMRE: *Levél a szerkesztőhöz*, in: *Vegyes dolgozatok*, 3.

⁵⁸¹ RÉVÉSZ IMRE: *Levél a szerkesztőhöz*, in: *Vegyes dolgozatok*, 2–3

⁵⁸² RÉVÉSZ IMRE: *Levél a szerkesztőhöz*, in: *Vegyes dolgozatok*, 5–7.

protestáns tudományosság és egyházi élet központja volt. Széles tájékozottsággal írt a hugenotta egyház 19. századi szakadásáról és az így kialakult irányokról (ortodox, liberális, közvetítő), ezután a jelen bemutatásába kezdett.

Eszerint a montaubani teológiának és a hugenotta egyháznak aktív és kiváló élettevékenységei döntő mértékben a régi kálvinista ortodoxia keretében zajlottak. Jellemzői a tisztes és erőteljes *tan*, a metodista kovással bíró *újjászületési* mozgalom (*Réveil*), az *egyházi élet* újjászervezése, a *bel- és külmisszió* megteremtése és egy harcias dialektikájú tudós irodalom.

VII.1.2. Doumergue közvetítésével Kálvin közelében

Ösztöndíjas éve alatt folyamatos levelezésben⁵⁸³ állt elsősorban édesapjával és édesanyjával, de ismert az is, hogy néhány ismerősét és a korabeli magyar teológiai élet egyes szereplőit⁵⁸⁴ is igyekezett bevonni abba a szellemi keringésbe, amelyben Émile Doumerguének a magyar kálvinistákról szóló könyve⁵⁸⁵ született.

Révész egyik legkülönlegesebb élménye a könyv előkészítése és szerkesztése mellett ebben a tanévben az volt, hogy Doumerguével hetente minimum háromszor találkozott egyháztörténeti órán, ahol a reformáció volt a téma. Maga vallott arról, hogy az „öreg úr” nagyszerű előadásokat tart *Kálvin egyházfogalmáról*: „*Jól esik az embernek látni, mit is jelent tulajdonképpen kálvinistának lenni = nem lutheránusnak lenni; hogy mekkora ég és föld különbség van a sociális és kulturális alkotóerejű kálvinizmus, és a lutheri kvietizmus között.*”⁵⁸⁶

Hogy mennyire nyitott volt már ekkor is a kálvini egyházkép megismerésére, azt az a levele igazolja, melyben arról írt, hogy már alig várja, hogy megjelenjen Doumergue „négykötetese”, amely felett Kálvin teológiájáról és egyházáról mélyen elmélkedhet.⁵⁸⁷

Olyan órán is részt vett, ahol a professzor tanítását „*itt helyben*” szerette volna tolmácsolni az édesapjának. Tudniillik Doumergue olyan „*logikával hasogatta szét a kérdést, és mutatta ki, hogy a lutheranizmus tulajdonképpen féluton megállott katholicizmus az egyházfogalom és alkotmány dolgában. Még sosem csudáltam annyira az elmeerejét és a tudását, mint ez órában!*”⁵⁸⁸ – írta Révész.

Ezek a levek igazolják, hogy a 22 éves ifjú nagy elszántsággal és komolysággal vetette bele magát az egyház fogalmának, céljának és egyáltalán a szervezete megismerésének, amiben Doumerguén keresztül Kálvin lett a tanítómestere. Nem elhamarkodott kijelentés azt állítani, hogy egész életét és munkásságát ez az elszántság és komolyság, illetve a Kálvinhoz

⁵⁸³ Ez a levelezés sok mindenre kiterjed, többek között a Doumerguével való kapcsolatra, a fakultás tanáira és tantárgyaira, Révész Kálmán bevonására, a konzisztóriumra és a zsinat-presbiteri rendszerre, Pokolyra és Zoványira, s különösen is a „kis” Révész mindennapos munkáira és programjaira. RÉVÉSZ IMRE: *Montaubani tanévem alatt 1910/11 hazáért leveleim*. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára, R7485-87 (A továbbiakban: *Révész Imre montaubani levelei*)

⁵⁸⁴ Például Nagy Károlyt és Bartók Györgyöt (kolozsvári tanárok) 5. levél; Ravasz Lászlót (kolozsvári tanár) 8. levél, Balogh Ferencet (debreceni tanár) 17. levél, Rácz Lajost (sárospataki tanár) 20. levél, Bernáth Istvánt (Kálvin Szövetség alelnöke) 20. levél.

⁵⁸⁵ DOUMERGUE, ÉMILE: *La Hongrie Calviniste*, Toulouse, Société d' Edition de Toulouse, 1912.

⁵⁸⁶ *Révész Imre montaubani levelei*, 20. levél, 1911. február 18.

⁵⁸⁷ *Révész Imre montaubani levelei*, 21. levél, 1911. február 25.

⁵⁸⁸ *Révész Imre montaubani levelei*, 23. levél, 1911. március 11.

való szoros kötődés jellemezte. A montaubani levelezéshez képest majdnem pontosan negyven évre, amikor a nyugdíjba vonulása utáni egyik legnagyobb, bár legkevésbé ismert *Történelmi olvasókönyvét*⁵⁸⁹ megírta, a 244 oldalas kézirat első, azaz „programadó” bekezdése az egyházzól Kálvintól származik: „*Az Evangéliumnak mindenkorú útítársá: a Kereszt.*” Azaz a halálveszedelemben lévő egyház csak Isten keze által nyerhet védelmet.⁵⁹⁰

Révész Imrének 1911 és 1950 között megszámlálhatatlan előadása, tanulmánya és igehirdetése született, amelyekben Kálvin János közvetlenül, vagy közvetve, de szóhoz juthatott. Jellemzően mindig azt kereste, hogy hogyan lehet az Isten által különleges vezetés alatt álló reformátor felismeréseit és egyházzlátását a 20. századi Magyarországon, a Tiszántúlon és Debrecenben minden félreértés és szellemi erőszak nélkül alkalmazni és nem utolsósorban továbbgondolni.

VII.1.3. Az identitáskeresés útján (1910-es évek)

1914-ben már nem a befogadás és a tanulás, hanem a *tudományos igényű tanítás* és a minél szélesebb körű tájékoztatás, mi több, eszméltetés volt a célja, amikor megírta *Az óegyház történetéből* című tanulmányát.⁵⁹¹ Ebben a nagyon gazdag írásban a reformáció egyházzképének kialakulásán túl a keresztyénség elindulása és az óegyház születése, eredeti célja, illetve az *antik világgal és az állammal* való kapcsolata és az egyetemes kultúrában elfoglalt helye érdekelte, továbbá vizsgálta a fejlődés és megtorpanás, növekedés és hanyatlás feszültségeinek külső és belső okait. A gyökereket és az identitás alapjait kereste, hogy ezzel segítsen hazájában is az egyházi, szellemi és tudományos zűrzavarok kiútkeresésében tájékozódni.

Eredményességét nagyban meghatározta az, hogy különösen a német kötődésű, de más nemzetek teológiai gondolkodásának legkarakteresebb képviselőit mutatta be. Több mint ötven teológus, döntő többségében dogmatikus, de filológus és filozófus konkrét műve és kutatási eredményei szerepelnek ebben a tanulmányában. Ez a nemzetközi kitekintés teszi alapvetően távlatossá Révész Imre teológiai gondolkodását, amelynek sok egyéb mellett egyik legnagyobb erénye, hogy a tudósokra nem pusztán csak epigonként tekint, hanem róluk elsősorban az egyházzhoz való kötődését és az annak megújításáért való cselekvés felelősségét megélt teológus bátorságával és bölcsességével saját véleményét alkot. Adott esetben akkor is, amikor nem tud teljes mértékben azonosulni azok véleményével.

Esszéje az 1913-as Konstantinus-jubileum katolikus megünneplésének apropóján született. Révész problémája ezzel az volt, hogy „*ez a nagy évforduló is elsősorban a keresztyén egyház külső hatalmának szilárd, állampolitikai biztosítására hívta fel az ünneplők figyelmét, nem pedig a belső értékekre...*”⁵⁹² Ugyanakkor a katolikusok „kizárólagosságtudata” mellett megemlítette a protestáns „nemtörődömséget” is, amely így a jubileum teljes kisajátításához vezetett.

---

⁵⁸⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv a keresztyén tanítás és egyéb missziói munkák céljaira*, Bp., 1950. DRK Nagykönyvtár Kézirattára R 7472.

⁵⁹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv*, 3.

⁵⁹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, in: *Protestáns Szemle* 1914/4., 245–271.

⁵⁹² RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 246.

Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy gondolkodásában gyakran az *osztatlan keresztyén egyház* szerepelt, amely az említetten túl a *reformáció négyszáz éves évfordulójának* 1917-es ünnepi megemlékezéseinél is előkerült. Egyik előadásában⁵⁹³ a reformációról úgy beszélt, mint a szentek egyességének olyan hálaünnepéről, amelyet azoknak is el kellene ismerniük, akik éppen azóta foglalták le maguknak „*a közönséges anyaszentegyház dicsőséges nevét: a »katholikust«, holott az ő, valójában végtelenül partikuláris, egyházi közösségük is csak a reformáció öntudatra ébresztő és ellenhatásra ösztönző hatásának köszönheti egész mai létének legerősebb biztosítékát: »hatalmas elzárkózását«*”.⁵⁹⁴

E tanulmány különös értéke a gazdag külföldi (elsősorban német, de részben francia és angol) források használata, amely ráadásul a legújabb kutatási eredményeket mutatta be az 1903 és 1914 közötti időszakból. Mindez megnyugtatóan igazolja a fiatal teológus véleményformálásának jogosságát, aki meg volt győződve arról, hogy mind a katolikus, mind a protestáns emberre ráfér a keresztyén ókor szellemének és legfőbb kérdéseinek alaposabb ismerete.⁵⁹⁵

Révész kétfajta egyházképet emelt ki és állított egymás mellé: a *katolikust*, amely az isteni eredet hangsúlyozásával és a saját lényegének „kifejlésével” számol, ezzel teremtve meg a „*csalhatatlan pápaság mai világegyházának*” létalapját, illetve a *protestánst*, amely legelőször is belátta ennek az egyházdogmának és az ebből felépített viláгурalmi követelésnek és a püspöki és a papuralmi egyházkormányzatnak az alaptalanságát. Az *államegyház* kialakulását pedig fokozódó hanyatlásnak és eltévelyedésnek tekintette.

A reformáció mindezek miatt visszahelyezkedett a „tiszta tan” és a „tiszta egyház” őskeresztyén alapjaira. Kálvin és a kálvinizmus ezt az elméleti meggyőződést gyakorlati útra terelte, hiszen az újszövetségi gyülekezetek isteni kijelentésen alapuló berendezkedéséből indult ki, tehát visszakanyarodott az őskeresztyénség szabályozó erejű állapotaihoz.⁵⁹⁶ Majd ezt követően a 17. század vége és a 18. század közepe között teljesedett ki egy ún. „*kritikai történeti munkásság*”, amely egyenesen „történetietlennek” tekintette az említett, 16. századi ortodox protestáns álláspontot, s az „*érthetetlen kibontakozás vagy az épp oly érthetetlen másfélvezredek hanyatlás dogmatikus elmélete helyett a szerves, egységes, folytonos fejlődés egyedül történeti és egyedül tudományos elvének alkalmazását követelte*”.⁵⁹⁷

Ezek után történeti, tudományos talajon állva megpróbálta megmutatni azt a fejlődési folyamatot, amely nemcsak az elismerés, hanem a pontosítás és akár a szigorú kritika jegyében vizsgálható.⁵⁹⁸

⁵⁹³ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, in: Vegyes dolgozatok, 43–47.

⁵⁹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, in: Vegyes dolgozatok, 43–44.

⁵⁹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 246.

⁵⁹⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 247.

⁵⁹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 248.

⁵⁹⁸ A tanulmányban bemutatott korabeli műveket Révész jól ismerte, tisztelettel kezelte, de nem minden fenntartás nélkül viszonyult hozzájuk. Például E. Cairdnek a görög filozófiából levezetett teológiafejlődés-elméletét alaposnak tartotta, de látta a kevésbé előnyös egyoldalúságát is (252); Harnack már említett *Dogmatörténete* zseniális, a logikai szükségszerűségek meglátója, viszont bizonyos pontokon merev (254); R. Seeberg, aki a modern-pozitív irány vezérembere, megbízható és tárgyilagos, de „*az őskeresztyénségben »a váltáságvallás tiszta típusát« látja s ezt mint »történeti mértéket« akarja alkalmazni a dogmafejlődés egész folyamatára*”. Viszont ez a felfogás rokon az őskeresztyén hit történetietlen eszményítésével, lásd a kritikai-

Baurtól⁵⁹⁹ megtanulta, hogy „megérteni valamely történelmi jelenséget s így a keresztyén vallást is csak lényegéből és miliójéből lehet –, úgyde a lényegét addig soha tisztán felismerni nem bírjuk, amíg meg nem állapítottuk, micsoda idegen elemek rakódtak rá a miliójéből, nőttek össze vele olykor a szinte teljes felismerhetetlenségig”.⁶⁰⁰

A vallástörténeti felfogás jegyében az ókeresztyén dogmának a görög szellemmel és filozófiával való összefüggéseit Adolf von Harnack⁶⁰¹ mutatta be *Dogmatörténetében*. De Révész szerint ez még nem elég, mert „a dogmaalkotást mindig az élő, a gyakorlati, a népi vallásosság kifejlődése előzi meg...”, ami azt jelenti, hogy az őskeresztyénség is „a római birodalom tömérdek tarka-barka, egymással sokszorosán összefonódó, sőt egybeolvadó vallásának mithologiai képzeteiből, szertartásaiból, misztériumaiból, népszerű bölcselkedéséből és moráljából szitt fel”.⁶⁰²

Következésképpen nemcsak valami korlátozott látókörű „papi céh” feladata, „hanem egyetemes, tudományos és emberi érdek”, hogy a sokrétű kapcsolat és hatás felderítése megtörténjen és ezáltal a keresztyén vallás- és dogmafejlődés minél átláthatóbb legyen.⁶⁰³ Röviden summázva ennek lényegét, Révész ezzel a tanulmányával is megpróbálta érzékeltetni, hogy a dogmák kialakulásának bizonyos fázisai az antik világ életszerűségeit követték.⁶⁰⁴

Mintegy a gyakorlati vallásosság és a dogmafejlődés kapcsolatának hitelesítéseként említett Révész egy számára nagy hatású könyvet, Wilhelm Bousset⁶⁰⁵ *Kyrios Christos* című alkotását (1913). A mű szerint az őskeresztyénség Jézus Krisztusra naiv vallásos tudattal mint a kultusz hőisére tekintett, s ez alakult át idővel istenítéssé. Bousset megállapítja, hogy „az istentisztelet fölött teljes erejében uralkodik az egy Úr: a Jézus Krisztus; nemcsak mint gondolat, mint dogma, eszme, hanem sokkal több: mint mindig, újra meg újra tapasztalható, élő valóság”.⁶⁰⁶ Révész ezt emelte ki újra: a gyülekezeti élet és az istentiszteleti gyakorlat szerepét.⁶⁰⁷

A dogmafejlődés megértéséhez járuló legelső források – Révész szerint – a *patrisztika* korának művei. Hat szerzőt emelt ki, akik részletesebben is foglalkoztak a patrisztika korával, irodalmával és legjelentősebb képviselőivel.⁶⁰⁸ Ebben a tanulmányában, mint ahogy

---

történeti munkásságot a törzsszövegben. Révész látásmódja az, hogy „feltétlenül érvényes és kötelező mértéket, eszményt a történeti vizsgálódás egymagára sohasem adhat: ez nem tartozik a lényegéhez s így feladata sem lehet” (255). F. Wiegand, A. Winer és K. Dunkmann is hasonló elismeréseket kapott (kitűnő és világos művek), bár elvontak maradtak (256).

⁵⁹⁹ Bruno Baur (1809–1882), német evangélikus teológus, filozófus, történész.

⁶⁰⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 249.

⁶⁰¹ Adolf von Harnack (1851–1930).

⁶⁰² RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 249.

⁶⁰³ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 249.

⁶⁰⁴ A kölcsönhatás jegyei figyelhetők meg abban a definíciószerű megállapításban is, amelyet maga Harnack így fogalmazott meg: „A keresztyén hit átolvasztása történeti és eszmei elemekből álló »kijelentett« görög filozófiai tanná, amelynek apostoli jelleg tulajdonítatik s amelyet szent szertartások, tekintély s eszme tartanak fenn, valamint az »apostoli« püspökség kormányozta látható jogi egyház azonosítása a Krisztus (láthatatlan) egyházával: ez a katholicizmus lényege.” RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 263.

⁶⁰⁵ Wilhelm Bousset (1865–1920), Erlangenben tanult, Ernst Troeltsch barátja, Lipszében Harnack tanítványa volt.

⁶⁰⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 256–257.

⁶⁰⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 257.

⁶⁰⁸ Ezeknek a szerzőknek a konkrét műveit szintén röviden, de precízen értékelte: Bardenhewer, Rauschen és Jordan patrisztika korabeli összefoglalásokat, Windisch és Feder Justinusról, Adam pedig Tertullianusról írt.

dogmatörténeti jegyzetében is, komoly hangsúlyt fektetett arra, hogy az egyházatyák tanításait minél mélyebben mutassa be.⁶⁰⁹ A montaubani tanévében Augustinust – órarendbe iktatva – alaposabban tanulmányozták,⁶¹⁰ tehát az itt összefoglalt ismeretközlése alaposnak tekinthető.

A tanulmány utolsó részében előkerül még a püspöki tisztség és az állammal való kapcsolat új dimenziójának felvetése is. Az első témakört Révész tisztségértelmezéséről az V.3.2. pont alatt fogjuk részletesen tárgyalni, a másodikról pedig Révésznek az egyház megújulásáról szóló ígéhirdetéseinek elemzésénél volt szó (IV.3).

VII.2. Egyház- és gyülekezetépítés

VII.2.1. A lelki kálvinizmus meghirdetése

Az 1920-as évek elején ahogy az egész országban, úgy Debrecenben is egy útkeresésben lévő református egyházat látunk. Nagy szükség volt arra, hogy egyrészt a 19. századi teológiai sokszínűségben, kiváltképpen a liberalizmus által átítatódott egyházi életben és az első világháború okozta sokk után újra felismerésre és kimondásra kerüljenek azok a kálvinizmus által megfogalmazott tanítások, amelyeknek az előző századokban megtartó erejük volt. Ezeknek elsősorban a teológiai eszmélkedést és az egyház megújulását segítő szerep jutott.

Ezek között a próbálkozások között találunk konferenciákat, programokat, folyóiratokat, amelyek egyházi és egyesületi keretekben mutattak rá a református egyház megújulásának, a lelkipásztorok szellemi és lelki igényei emelésének és az egyháztagok öntudatra ébresztésének a szükségére.⁶¹¹ Ugyanakkor különböző teológiai irányok is megjelentek, amelyek nemcsak az egyházban, hanem a tudomány területén is, tehát széles körben felfedezhető krízisekre és hiányosságokra is figyelmeztettek. Ez a hazánkban megfigyelhető útkeresés, ha nem is teljességgel, de jól követhető határozottsággal, a nemzetközi szinten is egyre erősödő új teológiai orientációtól függetlenül indult be. Értjük ez alatt Révész Imrének a debreceni lelkészkedése idején elindított *Hit és Élet* című folyóirat-mellékletét,⁶¹² amely a kálvinizmus szelleme evangéliumi tanításainak erejét kívánta „felszabadítani”⁶¹³ és egy személyes hitre épített kegyesség „lelki” vetületeit akarta bemutatni, amivel a magyar reformátusok öntudatra ébresztését célozta meg.

Három éven át ebben a folyóiratban publikált és igyekezett hatással lenni a korabeli egyházi és teológiai élet megerősödésére. Hogy milyen eredménnyel, azt az mutatja, hogy Koncz Sándor teológiatörténeti összefoglalójában – bő két évtizeddel utána – a *Tradicionális teológia* című fejezetben helyet adott neki.⁶¹⁴ Sőt, még a hetvenes évek végén is úgy tekintett

---

Természetesen Harnackot sem hagyta ki, hiszen említett művének (*Dogmengeschichte*) Augustinusról szóló fejezetéről azt írta, hogy azokon a lapokon szárnyal a legmagasabbra. RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 258–259.

⁶⁰⁹ RÉVÉSZ IMRE: *XIII. Dogmatörténet*, in: Egyetemi előadások jegyzetei, DRK Kézirattár R 2630.

⁶¹⁰ Révész Imre montaubani levelei, 5. levél, 1910. november 25.

⁶¹¹ BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: A református egyház 1918–1948 között, in: Barcza József – Dienes Dénes: *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*, Sárospatak, 1999, 7–100, 27–33.

⁶¹² A *Tiszántúli Újság* – politikai lap – mellékleteként jelent meg, 1921 és 1923 között.

⁶¹³ RÉVÉSZ IMRE: *Lelki kálvinizmus*, in: *Hit és Élet* 1921/1. sz., 2–3.

⁶¹⁴ KONCZ SÁNDOR: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, 1942, 121–122.

Révészre, mint a teológiai megújulás megindítójára,⁶¹⁵ akiben felismerte a magyar tradicionális teológia erős konfesszionális szellemét, ami nagyapja *Figyelmezőjének* a szellemét sugározta, a francia kálvinizmus *Foi et Vie* című folyóiratának szem előtt tartásával. Ezek után talán már az sem meglepő, hogy Jánossy Imre is elismeréssel emlékezett meg róla, hiszen a magyar református teológia újraindulását Makkai Sándorral karöltve neki tulajdonította.⁶¹⁶

Révész úgy szerkesztette ezt a lapot, hogy az minél teljesebben tájékoztasson a kálvinizmus régi és újabb történetéről, hogy minél pontosabban határozzon meg fogalmakat, továbbá minél erőteljesebben hangsúlyozza az ige kizárólagos létjogosultságát. Nem a teljesség igényével, de érdemes bemutatni néhány fogalom révészi tisztázását: a „hinni” annyit jelent, hogy bízva engedelmeskedni, hiszen a „hit” „a bizalom nagy, önmegadó, termékeny életmozdulata Isten felé”,⁶¹⁷ s csak ekkor remélhet az ember „felmagasztaltatást”, ami külső nagyság és belső gyökerekkel bíró erő egyszerre. Ebből a beköszönő cikkéből egyértelműen kivehető, hogy a trianoni diktátum utáni, az igazságot Istentől követelő indulatokkal szemben, a magyar szívek Jézus Krisztushoz, az egyetlen igazsághoz való közeledését állította a középpontba.⁶¹⁸

Az is egyértelmű cél nála, hogy a kálvinizmus fogalma ne csak definíciószerűen jelenjen meg – nem mellékesen hat oldalról megfogalmazva –, hanem az is láthatóvá váljon, hogy az hogyan lehet „hitté és életté”, azaz olyan erővé, amely egykor megszentelte az atyák szívét, agyát és karját, felemelte a nemzetet és megteremtett egy „nemes zamatu” magyar kultúrát.⁶¹⁹ Ugyanakkor a Sebestyén Jenő vezette történelmi kálvinizmust tápláló holland Abraham Kuyper látásmódjával szemben azt állítja, hogy a kálvinizmus nem veszhet bele a világba és a kultúrába, hanem meg kell maradnia annak, ami a lényege volt, vallásnak és erkölcsiségnek.⁶²⁰

Az 1923-ig megjelenő és egyre népszerűbbé váló folyóirat mindvégig megtartotta említett sajtóságait. Hogy mégsem folytatódhatott ez a szellemi út, az részben az anyagi nehézségek következménye (ezt később a *Protestáns Szemle* szerkesztői cáfolták⁶²¹), részben pedig azért történt, hogy a három évvel korábban megszűnt *Protestáns Szemle* újraindításából fakadó esetleges kellemetlenségek elkerülhetők legyenek. Révész búcsúzóul megjegyezte, hogy ez a régi-új folyóirat legyen a magyar protestantizmus szellemi képviselője, a lelki értékek és kultúrkinccsek közvetítője. A *protestáns egységre* egyébként is nagy szükség volt ezekben az időkben, amely régi, megbecsülendő kálvini hagyomány, tehát a lelki kálvinizmus megkezdett útját Révész nem féltette a *Protestáns Szemlétől*.⁶²²

A *Protestáns Szemle* szerkesztője nagy hálával köszönte meg ezt az önzetlen és önfeláldozó döntést, melyet Révész hozott „*ábrahámi férfias áldozatkésztséggel és simeoni*

⁶¹⁵ KONCZ SÁNDOR: *Révész Imre, mint a teológiai megújulás megindítója*, in: *Református Egyház* 1979/1., 17.

⁶¹⁶ JÁNOSY IMRE: *Teológiai irányzatok*, in: Bartha Tibor – Makkai László (főrszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*, (Studia et acta ecclesiastica 5.), Budapest, Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1983, 357–384, 360–367.

⁶¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Hit és Élet*, in: *Hit és Élet* 1921/1. sz., 1.

⁶¹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Hit és Élet*, 1–2.

⁶¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Hit és Élet*, 2–3.

⁶²⁰ RÉVÉSZ IMRE: *A kálvinizmus lényege*, in: *Református Szemle* 1915. június 4., 361–363, 363.

⁶²¹ Név nélküli szerző érintette ezt a kérdést, amiből arra következtethetünk, hogy az egyébként Révésztől hallott indok nem lehetett több udvarias kifogásnál.

⁶²² RÉVÉSZ IMRE: *Búcsúzó és felhívás*, in: *Hit és Élet* 1923/11–12. sz., 190–191.

örvendező hódolattal, páratlanul szerény búcsúszóban...”⁶²³, ezután bátorításul írja, hogy a megújuló evangéliumi magyar keresztyénség szent ügye az ilyen áldozatos tüzekről lobogni fog.

Ebben mélyen benne van, ahogy Révész Imre az egyházzal gondolkodott. *Egy, szent és osztatlan egyházat*, a Krisztus testét látta maga előtt, amelynek lutheri és kálvini szellemiségtől átítatott igazságai minden egyháztagra építő hatással vannak, a nagyvilág előtt pedig példamutatással bírnak. Mindez nem meglepő, hiszen 1914-ben már a német lutheránus Preussnak a lutheri és kálvini vallásosságról írt tanulmányát és a magyar fordítás minőségét elemezve több pontatlanságot, s esetleges „élcélődést” felfedve végeredményben azt állapította meg, hogy „*a protestáns közösség és erő ügyét Magyarországon az ilyen apró, de annál érzékenyebb tyúkszemrehágásokkal sohasem fogjuk előbbre vinni...*”⁶²⁴ Mindkét felekezet képviselőinek egykori szellemi vezetőiknek a mély megismerését és ezáltal egymás gazdagítását és kölcsönös inspirálását kívánta.

Debrecenben komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy ne csak a protestáns egység, hanem a keresztyén egység is kialakuljon. Egy prédikációsorozatában erről szólt, s az egyik igehirdetését így fejezte be: „*az emberiség nem szürke gép.... [...] Család, melyben az atya előtt a csecsemő épen olyan érték, mert épen olyan halhatatlan, megváltott lélek, mint a megaggott [...] bölcs. [...] Istent a különböző »értelmek« szerint, de egyforma hűséggel szolgálván a Jézus Krisztusban, hitünk fejlődésének minden legkisebb lehelletnyi lépésével jobban fog összezregorodni köztünk a keresztyén egység egyetlen komoly akadály.*”⁶²⁵

VII.2.2. Révész Imre szószéki szolgálatai

Révész nem maradt meg kizárólag csak a tudományos igényű tanításnál (folyóirat szerkesztésnél) és a katedránál, mert Debrecenbe való megválasztásától kezdve megjelent nála a gyakorlati jellegű tanítás is. Hétről hétre kellett szólnia Isten igéjét, hogy abból útmutatás, belső békesség és hitre jutás lehessen. Érezte, hogy az egyházi élet, s kiváltképpen is maga az egyház biblikus képének, egyben az Isten ember elé támasztott elvárásának a bemutatására van szükség. Fogalmi tisztázások, egyértelmű üzenetek, egyéni és közösségi célkitűzések, őszinte kritikák, illetve közéleti és nemzeti események és kérdések kerültek szóba 1922 közepétől, amikor *Egyházunk megújodása* címmel belekezdett egy kilencrészes sorozatba.⁶²⁶

Mivel a krisztológiai sajátosságok között a Krisztus királyságának és uralmának tárgyalásakor már több igehirdetést elemeztünk, most itt csak röviden, az egyházra és a krisztusi életre vonatkoztatva néhány kulcsszó segítségével azt a gondolkodási struktúrát és lelkipásztori szándékot nézzük meg, amely a fogalmi tisztázásokkal kezdődik és egy eszmény bemutatásával ér véget.

⁶²³ Név nélkül: *Az idők jelei*, in: *Protestáns Szemle* 1924, 132–133.

⁶²⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Lutheri és kálvini vallásosság*, in: *Református Szemle* 1914. április 17., 251.

⁶²⁵ RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyén egység. Négy prédikáció*, Debrecen, 1921, 11–12.

⁶²⁶ Az első igehirdetés 1922. június 25-én jelent meg a *Hit és Élet* folyóiratban, *Az egyház neve és mivolta* címmel (II. évf., 26. sz.), az utolsó pedig 1922. október 15-én *Tisztaság* címmel (38. sz.). Majd 1923-ban kerültek bele *Az Ige fénye* című gyűjteményes kötetbe (35–68. oldalak).

Az első igehirdetésben kiemelten van jelen *Isten dicsőségének* és szolgálatának félreérthetetlen szüksége, ami az egyházban élők életcéljának lényege.⁶²⁷ Ez már megadja az *egyháztagság* értelmezésének az irányát is, amelynek egy különleges, kétirányú „viszony” a feltétele. Egyrészt feladat-megjelölésként elhangzik Péter felé, hogy „...hozzád nyugodtan kapcsolódhatnak [...] más emberszívek is...”⁶²⁸, másrészt „az egyháznak csak azok a tagjai [...], akiknek királyuk, életük, üdvösségük, mindenük: egyszóval Krisztusuk a Jézus”.⁶²⁹

Révész a *református lélek* fogalmát is tisztázta, miszerint ez egy olyan krisztusi uralom alatt való élet, amely nem lehet a világ szövetségese. Érződnie kell az egyháztag világnézetében és életfelfogásában, azaz a tan, az erkölcs, a szellem és a jellem területein. *Kritikusan* állapítja meg, hogy a reformátusok ezekben kevésbé elmélyültek, mert életük nem „lehel” istenuralmat, hanem „örökös kompromisszumok vergődéseiből áll...”.⁶³⁰ Ennek az uralomnak az istentiszteletben és az egyházfegyelemben is jelen kellene lennie, mivel csak ez utóbbi útján találhatók meg a válaszok arra, hogy a református egyház egyház-e, keresztyén-e, illetve, hogy milyen lelke van, és csak így lehet a megújulást remélni, de az igehirdetések formálisak, a keresztelesek gépiesek, az úrvacsorában nincs közösségjelleg, az alkotmány akadályozza a Krisztus-uralmat és nem ad lehetőséget az erkölcsi, illetve a szellemi érdekekkel való foglalkozásra.

Révész azt is tisztázta, hogy a megújulás nem az állammal való viszony rendezésével, a kálvinibb egyházszerkezet kiépítésével, a bel- és külföldi erőforrások megnyitásával, vagy a lelkészképzés reformjával kezdődik, mert ennek első lépése a *megtérés*,⁶³¹ ami az ember „útváltoztatását,” megfordulását jelenti⁶³² – a „honnan?” kérdésre is válaszolt: a közönyből, a világiasságból és a hitelenségből, hiszen „... megújhodott egyházzá [...] szent gyülekezetté csak egyénenkénti megtérés által lehetsz!”⁶³³ Így lesz az egyén megváltozása az egyház megváltozásának az elindítója.

Mindezek legvégső célja az *Isten országának*, Jézus uralmának a kiteljesedése. Ez az egyháztagok számára ennek mint keresztyén *életprogramnak* a rögzítését jelenti mind vallási, mind világi területeken.⁶³⁴ Ezért a református *intelligencia* felé kritikusan szólt, hiszen ők a keresztyénséget az ünnepi hangulatok és a vasárnapi érzelmek közé rekesztették, pedig Krisztusnak lehet beleszólása a gazdaság, a politika, a tudomány, az erkölcs világába. A megoldás Krisztus teljes hatalmának *alku és meghátrálás nélküli* elfogadása.⁶³⁵

A keresztyén embernek ehhez *életpéldákra* és történelmi mintákra van szüksége, hiszen ezek a nevelés, a hagyomány és az átöröklés útján segítséget adhatnak ahhoz, hogy istenbizonyoságaik a jelenben az Istenben való életet munkálják.⁶³⁶ A hitvallások és a Biblia világitanak a legerősebben az ő életükben.

---

⁶²⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Az egyház neve és mivolta*, 36.

⁶²⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A kőszikla*, 41.

⁶²⁹ RÉVÉSZ IMRE: *A kőszikla*, 42.

⁶³⁰ RÉVÉSZ IMRE: *A református egyház lelke*, 45.

⁶³¹ RÉVÉSZ IMRE: *Mit cselekedjünk?*, 47–48.

⁶³² RÉVÉSZ IMRE: *Mit cselekedjünk?*, 48.

⁶³³ RÉVÉSZ IMRE: *Mit cselekedjünk?*, 50.

⁶³⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus, a király*, 52.

⁶³⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus, a király*, 53.

⁶³⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Akik előttünk jártak*, 54–56.

Végül a tisztaság kötelességéről szólt, azaz „*az egyháznak és tagjainak az élete egy állandó ünnep kell, hogy legyen...*”,⁶³⁷ ami a rossz kovász kitakarítását, vagyis az erkölcstelenségnek és a hazugságnak folyamatos megszüntetését feltételezi. Egyházi élet, iskola, irodalom, erkölcsiség és egyházfegyelem roppant módon igényli a tiszta lelkiületet.⁶³⁸

A féltő szeretettel megfogalmazott kritikus hang folyamatosan jelen volt Révész szolgálataiban, hiszen több ígehirdetésében is találkozunk vele.⁶³⁹

Végeredményben megerősíthető, hogy a *Jézus Krisztusról* szóló tanítások szerves egységben vannak az egyházzal szóló tanításokkal. Révész Imre úgy prédikált, hogy minél többen megértsék, hogy Jézus Krisztus és az ő teste, az egyház, nem lehetnek egymás nélkül. A Jézusban kapott evangéliumot pedig hirdetni kell, mert „*ahol ez az evangélium nem hirdetik, ott nincs egyház [...] ott nincs kilátás az egyház megújulására*”.⁶⁴⁰

VII.3. Az egyház, ahogy Révész Imre „megélte”

VII.3.1. Az 1938-as tiszántúli püspökválasztás⁶⁴¹

Egy fontos – elsőre talán meglepő – kitérőt szükséges tennünk egy alig több mint 400 évvel korábbi genfi esemény felé. A városban akkor Guillaume (Wilhelm) Farel szolgált, akinek a vezetésével 1536. május 21-én a polgárság képviselői ünnepélyes esküvel ugyan elfogadták a reformációt,⁶⁴² de az eddig tapasztalt visszasságok nem csitultak le. Ez a rendkívüli helyzet egy rendkívüli embert követelt.

Az említett gyűlés után néhány hónappal Farel megtudta, hogy Kálvin János éppen a városban van, ezért megkereste, hogy a genfi reformáció élére állítsa. Kálvinnak egészen más tervei voltak, hiszen még írni akart és semmilyen vitára és küzdelemre nem vágyott.⁶⁴³ Mindezek ellenére Farel mégis meggyőzte őt, többek között ezt mondva: „*Te a magad nyugalmaért és kedvelt munkatervedért aggódsz, én pedig a Mindenható Isten nevében, akinek akarataival szemben dacoskodom, hirdetem néked: munkádon nem lesz áldás!*”⁶⁴⁴ Kálvin ezek után Genfben maradt.

Debrecenben 1938. július 7-én Makláry Károly, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke hirtelen elhunyt. Lehetséges utódjaként többek neve is felmerült, mint például a Baltazar halála után is aspiráló Harsányi Pálé, aki ugyan a legnagyobb magyar egyházmegye esperese volt, mégis egyre többen álltak Révész mellé. Olyannyira, hogy –

⁶³⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Tisztaság*, 65.

⁶³⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Tisztaság*, 66–67.

⁶³⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, 45–46; 48–49; 52; 58–60; 63–64; 67.

⁶⁴⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Evangélizáció*, 59.

⁶⁴¹ Az 1938-as és az 1945-ös újraválasztásáról szóló fejezetek LOVÁSZ KRISZTIÁN *Az episzkopális kukoricacsörgetéstől a jeremiási küldetésig* című tanulmányának rövidített változata. A tanulmány megjelent: Csorba Dávid – Szatmári Emília (szerk.): „...*Tanácsaid hűség és igazság.*” *Tisztelgő irások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*, Budapest – Sárospatak, KRE HTK, Tiszáninnen Ref. Egyházkerület, 2021, 155–178.

⁶⁴² RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv*, 82.

⁶⁴³ RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv*, 83.

⁶⁴⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv*, 83.

Révész Naplója⁶⁴⁵ szerint – Maklár temetéséről még haza sem értek, amikor lelkeszi és nem lelkeszi személyek „kapacitálták, hogy most már igazán ő következik, a püspökké választás elől ne térjen ki”.⁶⁴⁶ Révész Naplója így folytatódik: „Kézze-lábbal tiltakoztam, könyörögve, hogy hagyjanak nekem békét, ne húzzanak el erőnek erejével tanári katedrámtól és íróasztalomtól.”⁶⁴⁷

Szabótól az is megtudható, hogy Révész ezek után a helyi lapokban közreadott egy rövid nyilatkozatot, melyben kijelentette: „a püspökségre nem vállalkozhatom, azt még abban az esetben sem fogadnám el, »ami különben is valószínűtlen«, ha a szavazatok többsége rám esnék is (...)».⁶⁴⁸

Jól megfontolta ezt a döntését, melyet egyrészt erősített egy igen őszinte önkritika, többek között elméleti beállítottságára, rugalmatlanságára és gyakorlatiatlanságára vonatkozóan,⁶⁴⁹ másrészt tudatosan kimaradt mindenféle szervezkedésből és politikai helyezkedésből.⁶⁵⁰ Harmadik indoka volt, hogy már belekezdett az említett nagy egyháztörténeti műve II. kötete 1. fejezetének írásába.⁶⁵¹ A negyedik, egyben legnyomósabb érvét egy rövid kitérő bemutatása után részletesen vizsgáljuk.

Révész a nyilatkozatok után a maga részéről lezártnak tekintette az ügyet és folytatta a tervezett könyv megírását. Ezt a zaklatott időszakot a Naplójában legendás humorával így jegyezte le: „az *episcopalis kukoricacsörgetés számomra most már – végre-valahára – végetér.*”⁶⁵²

Mindezek után július 15-én, a püspökjelölő értekezleten, amelyen az esperesek és a gondnokok vettek részt, „megdöböntő egyhangúsággal”⁶⁵³ Révészt jelölték, aki Szabó feljegyzése szerint kétségbe esett. Ezután kapta meg a Parádon nyaraló, általa is nagyra becsült Szentpéteri Kun Béla jogászprofesszor – akit a „kerület eszének” tartottak – levelét, melyben a következő állt: „Az élő Istenre kényszerítelek, hogy vállald a püspökséget.”⁶⁵⁴

Ezek után saját meggyőződésének feláldozásával végül elvállalta a jelöltséget. Az 1938. július 22-i tanácskozáson, zárt körben elmondott nyilatkozatának első mondatában ezt olvassuk:

---

⁶⁴⁵ Szabó Gábor – Révész egykori tanítványa, majd püspöki irodatisztje, később nyírmártonfalvai lelkipásztor – értékes feljegyzéseket hagyott hátra abból a korból, melyeknek nemcsak a személyesség, hanem egy sokat emlegetett – Révész Imre által vezetett, de időközben eltűnt – *Napló* adta az alapját. A Szabó-hagyaték egyik kicsi papírján forrásként van megemlítve, tehát ott volt a kezében, de egyelőre – ha még megvan – ismeretlen helyen található. Szabó hagyatékát lánya, Katalin és a Dani család gondozza.

⁶⁴⁶ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/a. Forrás: Szabó-hagyaték

⁶⁴⁷ Tí. a professzor az oktatási munka mellett éppen a *Magyar református egyháztörténet* 2. kötetén dolgozott. SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/a.

⁶⁴⁸ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/b. A *Debreczeni Újság* hasábjain ez áll: „Révész Imre tudomást szerzett a személyét illető kombinációkról, s most a Magyar Távirati Iroda debreceni kirendeltségét az alábbi nyilatkozat kiadására kérte fel: – Minthogy a tiszántúli református egyházkerület megüresedett püspöki székének betöltése kapcsán az én nevem is szóba hozatott a nyilvánosság előtt: kötelességemnek tartom azonnal nyilvánosságra hozni ama megmásíthatatlan elhatározásomat, hogy e föladat betöltésére semmi szín alatt nem vállalkozhatom [...]”. Révész Imre nem óhajt szerepet vállalni a püspöki szék betöltésénél, *Debreczeni Újság*, 1938. július 13.; ld. még: TTREL Személyi Adattár I.8.d. Révész Imre ifj. III.

⁶⁴⁹ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/b.

⁶⁵⁰ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/c.

⁶⁵¹ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/d.

⁶⁵² SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/d.

⁶⁵³ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/d.

⁶⁵⁴ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/e.

„(...) a püspöki rendszernek elvi ellensége vagyok.”⁶⁵⁵ Azonban szomorúan állapítja meg, ha „Isten kezétől kényszerítve” kell elfoglalnia a püspöki széket, az számára csak háromévi próbaidőre lehetséges, mert 1941 második felében alkotmányos formában fogja kikérni a presbitériumok véleményét, s ha ezen túl továbbra is megmarad püspöknek, 1945-ben újra tisztújításnak veti alá magát, noha ő maga is tudja, hogy a törvény nem kötelezi erre.⁶⁵⁶

Mind a nyilatkozata, amit az esperesek és a gondnokok aláírtak, mind pedig a Szabó Gábor által idézett Naplója egyéb feltételeket is tartalmaz, amelyeknek részletes ismertetésétől e dolgozat terjedelmének korlátai miatt el kell tekintenünk. Az azonban jól látható, hogy a fent említett „fareli–kálvini”⁶⁵⁷ küzdelem valósult meg a hívó egyházkerület és Révész Imre között. Mindkettő erősen ragaszkodott a maga elveihez és határozott elképzelések mentén érvelt annak a másik részéről való elfogadása mellett.

Ezek után az események után érkezünk meg a negyedik, legnyomósabb érve kifejtéséhez, amelyet az említett júliusi tanácskozáson határozott, bár a korábbi megnyilatkozásait ismerve nem túl meglepő módon indokolt.

VII.3.2. Révész Imre tisztségértelmezése

a) A legkorábbi hatások és utalások

A legelső nyomokat Révész tisztségértelmezésének megértéséhez a montaubani fakultáson töltött években találjuk, ahol tananyagként és egyéb okokból is volt alkalma ezzel mélyebben foglalkozni. Az ifjú ösztöndíjas volt a közvetítő az édesapja és Émile Doumergue között folyó konzultációban, amely a konzisztóriumok Zoványi-féle értelmezéséről folyt.⁶⁵⁸ A több levélen keresztül követhető disputa arról szólt – ami Doumerguének abszolút újdonságot jelentett –, hogy a genfi konzisztórium a strasbourgi konzisztórium kópiája-e, vagy nem. Egy rögtönzött válasz is megfogalmazódott az egyik levélben, miszerint ha igen, a konzisztóriumot mégiscsak a kálvini szellem tette az újkori protestantizmus és a modern társadalmi fejlődés alapjává.⁶⁵⁹

Azt sem szabad elfelejteni, hogy Révész mindenben ott állt Doumergue mellett, amikor írta a magyar reformátusságról szóló könyvét. Történeti tudásával és a magyar néplélek, különösen is a református típus ismeretével magas elismerést vívott ki a professzorától, s nem utolsósorban így kerülhetett különös kapcsolatba Kálvinnal. Édesapjának is megírta, amikor Doumergue a zsinat-presbiteri rendszer magyarázatához érkezett,⁶⁶⁰ sőt, a következő levele mellékleteként – ami sajnos nincs a hagyatékban – ennek „a lehetőségig precíz kivonatát” is elküldte. Azt is leírta, hogy a professzor a strasbourgi barátaitól kért levéltári segítséget Kálvin és a strasbourgi konzisztórium kapcsolata nyomainak kiderítésére.⁶⁶¹

⁶⁵⁵ Révész Imre: *Nyilatkozat*. 1938. július 22. TTREL Személyi Adattár I.8.d. Révész Imre ifj. III.

⁶⁵⁶ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/f.

⁶⁵⁷ Erre a történelmi párhuzamra Pákozdy is rámutatott. PÁKOZDY LÁSZLÓ MÁRTON: *Révész Imre – A presbiter püspök* (kézirat), elhangzott 1987-ben Révész Imre halálának 20. évfordulóján a Budapest-Kelenföldi Református Egyházköztségben, 5. Forrás: Szabó-hagyaték.

⁶⁵⁸ *Révész Imre montaubani levelei*, 20. levél, 1911. február 18.

⁶⁵⁹ *Révész Imre montaubani levelei*, 21. levél, 1911. február 25.

⁶⁶⁰ *Révész Imre montaubani levelei*, 23. levél, 1911. március 11.

⁶⁶¹ *Révész Imre montaubani levelei*, 24. levél, 1911. március 21.

Röviden illő megemlíteni ennek a könyvnek a IX. fejezetét, amely a „*Szervezet, tanítás, élet*” címet kapta.⁶⁶² Az „öregúr” a fokozott egyházi testületek bemutatásakor határozottan kijelentette, hogy „nyilvánvalóan az alkotmánya nem pontosan a történeti kálvinista egyház alkotmánya, noha lényegi vonásait megőrizte. (...) Úgy tűnik, keveredés van a kálvinizmus és a lutheranizmus, sőt az episzkopalizmus között. Bár nem feledhetjük, hogy Kálvin elvileg soha nem zárta ki a püspökséget. Híres levele a lengyel királyhoz erről vall...”⁶⁶³

Ezek a francia földön eltöltött hónapok döntő módon befolyásolták és egy életre meghatározták Révész Imrének a református egyház szervezetéről kialakított látásmódját. A tanulás időszakát lassan felváltotta a tanítás korszaka, amely során az ifjú egyháztörténész tanulmányok írásába és tankönyvek szerkesztésébe fogott.⁶⁶⁴ Mielőtt a kálvini egyházszerveztéről írt volna, a gyökerekhez lépett vissza, és a keresztyénség legkorábbi szakaszát igyekezett bemutatni.

Az előzőekben tárgyalt, az óegyházi fejlődésről szóló cikk bevezetőjében az olvasható, hogy a keresztyén vallás szervezkedik, harcol, s ebben a küzdelemben fölénybe kerül az antik világ hatalmaival szemben, ami majd magával vonja az államvallássá lételet. Ennek a politikai világalomhoz való kötődésnek következménye a katolikus egyház világalma.⁶⁶⁵ Éltető szelleme, dogmarendszere és szervezete „mindenestől fogva isteni eredetű, mert az Úr Jézus Krisztus alapítása”, de saját lényegének fejlődésében már ott nyugszik „a csalhatatlan pápaság mai világegyháza”.⁶⁶⁶

Révész az igen alapos áttekintésének későbbi szakaszából kiemeli Harnack egyik akadémiai felolvasását, mert többek között az egyházi tekintélyről, azon belül is a püspöki tisztség kérdéséről szól, amely „az apostoli hagyomány egyenes, megszakíthatatlan vonalú örököse s így feltétlen tanbeli és fegyelmi tekintély, istentiszteletvezető és egyházkormányzó hivatal”.⁶⁶⁷ Mindez a tekintély és funkció óriási erőt adott az óegyháznak a kívülről érkező szellemi és fizikai támadások és a belülről támadó válságok idején, s ezt az erőt bölcs politikával használta fel Nagy Konstantin császár a saját világhatalma erősítésére. Majd

⁶⁶² DOUMERGUE, ÉMILE: *La Hongrie Calviniste*, 169–180.

⁶⁶³ DOUMERGUE, ÉMILE: *La Hongrie Calviniste*, 172–173. A királynak írt levelének egy részlete: „Az óegyház beiktatta a páriárkákat, egyeseknek közülük elsőbbséget adott bizonyos tartományokban azért, hogy az egyes püspökök (episcopi) jobban egyesülhessenek az egyetértésben, éppen ilyen lenne manapság Lengyelország fényes királyságában, ha volna egy érsek, akinek nem volna hatalma a többiek fölött, aki nem követelhetne magának másoktól elvett jogokat, de aki a jó rend érdekében elnökölne a zsinatokon és vigyázna az egység szentségére a testvérek és a kollégák között; tehát lenne egy vidéki vagy városi püspök, aki kifejezetten azzal foglalkozna, hogy a rendet fenntartsa. Így, amint a természet is jelzi, azt, akire a legfontosabb gondoskodás bízta, kollégái közül kellene választani. De más dolog elnyerni az emberi képességekhez kapott tisztességet, mint az egész világra egyetlen birodalom igáját kivetni.” (*Opera Calvinii*, XV. P. 332–333, december 1554.) 173–174. (Franciából fordította Kiss Endre József)

⁶⁶⁴ Ez utóbbiak döntő mértékben az 1920-as, 1930-as években készültek. Valamennyiben hasonló felépítést követve van jelen az egyházalkotmány, a szervezet és a kormányzat témaköre. RÉVÉSZ IMRE: „*Akikre nem volt méltó a világ...*” *Képek a keresztyénség történetéből*, Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület, 1923, 28–30; RÉVÉSZ IMRE: *Egyháztörténelem I. Az őskeresztyénségtől az ellenreformációig, II. Az ellenreformációtól napjainkig (az 1930-as évekig), különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére*, Bp., KGRE HTK, 1993., II. könyv, 16.; RÉVÉSZ IMRE: *A magyarországi protestantizmus történelme*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925, 22–25. A téma legrészletesebb tárgyalása: RÉVÉSZ IMRE: *Magyar református egyháztörténet, I. kötet, 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, 1938, 180–224.

⁶⁶⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 245.

⁶⁶⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 246.

⁶⁶⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 261.

ugyanazt az erőt függetlenítette az államhatalomtól, s így lett szintén világhatalom a római püspökség. Mindenesetre Révész ezt a „szédületes” jogot és kiváltságot a kegyes legendák közé sorolja, s nem a történeti valóság területére. Az viszont vitathatatlan tény, hogy a római gyülekezet központi helyzete és összeköttetései kivételes tekintélyt biztosítottak a közösségnek, s ebből csak logikus fejlemény volt a pápai egyeduralom követelése.⁶⁶⁸

Révész ezek után megemlíti a római katolikus egyházban zajló forradalmi jelenséget, a modernizmust, amely tudományos színvonalú kritikával szállt szembe a dogmává tett östörténettel, illetve a pápaság koholt történelmi jogcímeivel is. Itt Hugo Koch⁶⁶⁹ segítségével Cyprianus karthágói püspök álláspontját vizsgálja meg: ő tulajdonít-e elsőségi jogot a római püspöki széknak? A válasza: nem; tehát így egy, a katolikus egyházhoz hűséges tag bizonyítása értelmében a dogmává emelt történeti bizonyságok egyik alappillére omlott össze.⁶⁷⁰

Néhány év múlva – 1917-ben – szintén a katolikusokat állította a figyelem középpontjába, kiemelve, hogy a keresztyénség fejlődése és világvallássá alakulása a hatalmi törekvések küzdelmei között súlyos következményekkel járt.⁶⁷¹ A reformációra emlékezve kijelentette, hogy ez az osztatlan keresztyénségnek a hálaünnepe, s kritikusan jelezte, hogy ezt a katolikusoknak is el kellene ismerniük. Viszont saját egyházára tekintve azt kérdezte: vajon ők-e a reformáció papsága?⁶⁷²

Az egyetemes papság reformátori tanításakor Révész a legfontosabb feladatnak a háttérbe szorított evangélium újrafelfedezését tartotta, bár a keresztyénség ide jutására szükségszerűségként tekintett avégre, hogy „*a tények nyelvén is megbizonyíthassa világvallás mivoltát. Mert ennek [...] csak egyetlenegy útja volt: a »világegyházzá« válás. E világegyház viszont [...] csak »tömegegyház« lehetett és a tömegek lelkében [...] a keresztyénség egész lényegének és így a keresztyén, azaz egyetemes papság gondolatának is ép oly erős törést kellett szenvednie, mint bármely más olyan gondolatnak, mely a lelki nagykorúság igényével tömegek közé lép és azokra akar hatni.*”⁶⁷³ A királyi papságra elhívott nép nem lehetett tehát sem királyi, sem papság.

Ezután a „papság” alapmotívumát mutatta be, melynek lényege az „elköteleztetés” és a „lelki nevelés”, melyek átalakultak. Az elsőből jog, a másodikból pedig dologi hatás lett, mert minél nagyobb tömegeket irányítottak, annál kénytelenebb és kényelmesebb dolog volt a hagyományban gyökerező „apostoli jogukra” támaszkodni.⁶⁷⁴ A papból „áldozár” lett, azaz a váltság titkainak természetfeletti erejű sáfára, aki inkább volt jogi tekintély, mint személyes „érték”.⁶⁷⁵ Az egyszerű hívő pedig „laikus” lett, aki azért kiskorú, mert nem pap, így pedig soha nem lehet nagykorúvá. Ez a jogi és sakramentális papság a – logikus – terméke az egész katolikus fejlődésnek (egyetemesség igénye, tömegvallás, tömegegyház), s a keresztyénségnek

⁶⁶⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 262.

⁶⁶⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 264. Hugo Koch *Cyprian und der römische Primat. Eine Kirchen- und Dogmengeschichtliche Studie* című munkájára (1910) hivatkozik.

⁶⁷⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, 264. Révész itt említi meg – a másik modernista – Guignebertet, aki szintén heves kritikával illette Péter apostoli primátusának alapjait.

⁶⁷¹ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, in: *Vegyes dolgozatok*, 43–47. A Kolozsvári Református Egyházmegye reformációs megemlékezésén, vélhetően lelkipásztorok előtt elhangzott előadás.

⁶⁷² RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, 44.

⁶⁷³ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, 44.

⁶⁷⁴ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, 44.

⁶⁷⁵ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, 44–45.

hosszú ideig így kellett élnie a római „világegységben”. De ez a „kényszer-egység” nem maradhatott meg, mert olyan erők fordultak vele szembe, mint a személyes (élet-odaadó), szellemi (csak az ígére támaszkodó) keresztyénség és az evangéliumi hit; azaz a bizalom Istennek Jézus Krisztusban kijelentett kegyelmében. Itt alakulhat ki a lelki nagykorúság, amely az egyetemes papság gondolatában valósul meg.⁶⁷⁶ Tehát az eszmény fényében csak az egyetemes papság a reformáció papsága.

Az egyháznak és az evangéliumnak hatnia kell a világra, amit a civilizáció és a kultúra keretei között csak a „nevelésre szoruló” népegyház (tömegegyház) által tud megtenni, amihez szükségük volt – a katolikus értelmezéstől eltérően felépített – papokra. Még pontosabban olyan Isten kegyelmi ajándékával megáldott személyre – egy testvérré –, aki elsegíti testvéreit a személyes, szellemi keresztyénség csíraszerű állapotából az egyetemes papság dicső teljességébe, de nem egy kiváltságos csatornaként, hanem lelki vezetőként, lelkipásztorként. Abból az uralkodás következett, ebből – Luther szerint – csak a szeretet szolgálatának formája következhet.⁶⁷⁷ Ott a pap, itt Krisztus uralkodik (Kálvin), ott a pap uralkodó, itt nevelő, lelki szülő. Mindkettőnél népegyház folyik, de míg ott az a cél, hogy „a tömeg [...] örökre tömeg maradjon [...] emitt pedig az a nevelés célja, hogy a tömeg mind tökéletesebben differenciálódjék, predestinált, választott egyéniségek szabad közösségévé, csupa nagykorú lelkekből álló »szent néppé, királyi papsággá« magasztosuljon.”⁶⁷⁸

Mindeközben Révész arra is figyelte, hogy a „milyennek ne tartsuk az egyházat” tanítás mellett határozottan látható legyen az a sajátossága, amiért megalakult. Az eddigiekkel szemben megjelenik egy újnak számító, az ösgyülekezetben fellelhető egyenrangúság, és a szolgálatközpontúság modelljéhez közelítő látásmód. Ismereteink szerint ez az első olyan írása, amely konkrétan a presbiteri rendszer kialakulásáról, fejlődéséről és benne a püspöki tisztség jellegzetességeiről tanít.

Egy 1919-es sorozatának második fejezete Kálvin egyházalkotmányának normájáról, benne a presbiteri rendszerről és a püspöki tisztségről szól.⁶⁷⁹ Vázlatosan mutatja be az újszövetségi alapokat a három „nagy tény” szem előtt tartásával, azaz 1) az egyháznak egyedül Krisztus a feje, 2) Krisztusban mindenki egyenlő, 3) a hívők felett „*egyedül a Krisztus gyakorolhat uralmat, ember soha*”.⁶⁸⁰

Véleménye szerint a presbiteri rendszer más bibliai eredetét ezeken kívül nem lehet felmutatni, de tulajdonképpen ennyi teljesen elég is. Mert ezekből már a lényeges közösségi életformák felismerhetők, melyeknek lényege: „*A Krisztussal való helyes, normális viszonyunk rá kell nyomnia a bélyegét a Krisztusban hívők látható, konkrét életviszonyaira és életközösségére is.*”⁶⁸¹ Ezen a ponton szintén a történelmi fejlődésre hívta fel a figyelmet és elsősorban a lutheri eredetű alkotmányra és presbiter-típusra mutatott rá, amelyen belül is fontos helyet kap az egyetemes papság elve. Tehát a „presbiteri rendszer” nem Kálvintól ered,

⁶⁷⁶ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, 45.

⁶⁷⁷ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, 46.

⁶⁷⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A reformáció papsága*, 46.

⁶⁷⁹ Önálló gondolatai mellett kimondottan Doumergue elképzeléseit találjuk meg itt. RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin egyháza, II. Az egyházalkotmány normája*, in: *Református Szemle* 1919. október 17., 260–262.

⁶⁸⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin egyháza, II. Az egyházalkotmány normája*, 260.

⁶⁸¹ RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin egyháza, II. Az egyházalkotmány normája*, 260.

hanem egy helyes, normális és evangéliumi életviszonyból kiforrott szükségszerűsége a közösség életének.⁶⁸²

Ezután a püspöki tisztség kálvini értelmezését mutatta be nagyon röviden az *Institutio* IV. könyve szerint. Lényegét tekintve azt emelte ki, hogy a reformátor a püspöki egyházalkotmánnyal szemben „*egyáltalán nem helyezkedik mereven elutasító álláspontra*”.⁶⁸³ A korabeli püspök még mint a rend és a békeesség felelőse elnökölt és nem uralkodott a társain, ráadásul „*alá volt vetve a gyülekezetnek*”;⁶⁸⁴ Kálvin ezért nem támadta az érseki tisztség felállítását. Az élet és a gyakorlat hozta elő a későbbi átalakulásokat és a papi testületek tagozódásait. Révész szerint ez az elvi meggyőződés vezette Kálvint odáig, hogy a lengyel királynak megírja híres levelét.

Kálvin egyházalkotmányának normája tehát nem áraszt dogmatikus merevséget, hanem az étellel, a történelemmel és a kapcsolatok alakulásával magyarázható. Ez pedig az egész életet „szellemnek” köszönhető, amely vagy az uralom, vagy a szolgálat irányába mutat. „*A magyar református egyháznak is »ebből« a szempontból kell elsősorban revízió alá vennie egyházalkotmánya tényleges állapotát [...] ha Kálvinon keresztül komolyan vissza akar jutni a Főig, aki Krisztus.*”⁶⁸⁵

b) *A nagy színrelépés (1935)*⁶⁸⁶ és a nagy „*tépelődés*” (1951)⁶⁸⁷

1935. augusztus 24-én az Országos Református Lelkészegyesület sárospataki konferenciáján Révész tartott egy előadást „*Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*” címmel.⁶⁸⁸ Ennek az előadásnak a középpontjában egy olyan egyházalkotmányi reform állt, amely „*a püspökség antikálvinista intézményét felszámolja*” és „*tiszta presbiterianus alapokra fekteti*”.⁶⁸⁹ Óriási hullámot indított el ezzel, hiszen maga Révész egy – Nánássy Andor nagyállói lelképásztornak írt – levelében vallotta be, hogy ezért „*...még Ravasz László is megneheztelt, Farkas Géza pedig Patakról majdnem ki akart hordatni*”.⁶⁹⁰

Pákozdy László Márton, aki előadást tartott „*Révész Imre – A presbiter püspök*”⁶⁹¹ címmel, még hozzátette, hogy ez valóban nagy port kavart az „*ókonzervatív és túlnyomóan feudális és archaikus »főrendek«, az »egyházi és világi méltóságok« között*”,⁶⁹² mivel a

⁶⁸² RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin egyháza, II. Az egyházalkotmány normája*, 261.

⁶⁸³ RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin egyháza, II. Az egyházalkotmány normája*, 261.

⁶⁸⁴ A püspöki tisztség megjelenéséről és az első évtizedekben a püspököket ért kihívásokról, illetve az apostoli tekintély és hagyomány megőrzéséről részletesen írt *A vallásunk a történelemben* címmel, in: Kecskeméthy István et al.: *A mi vallásunk. A nagy reformáció négyszázados évfordulójára*, Kolozsvár, Kolozsvári Ref. Theológiai Fakultás, 1918, 199–206.

⁶⁸⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin egyháza, II. Az egyházalkotmány normája*, 261–262.

⁶⁸⁶ Ebben az évben hangzott el a *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?* című előadása.

⁶⁸⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, a korábban már említett, személyes hangvételű „*magános tépelődések*”.

⁶⁸⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, in Uő (szerk.): *Tegnap és ma és örökké*, Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből, Debrecen, 1944, 298.; Eredetiben: *Theológiai Szemle* 1935, 133–141; Többek között megjelent még a *Reformátusok Lapja Tiszta forrásból* c. rovatában 1995. január 8-án. A szerkesztés során a tíz szakaszt alcímekkel választották szét.

⁶⁸⁹ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/f.

⁶⁹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Levél Nánássy Andor úrnak*, 1945. júl. 15., forrás: Szabó-hagyaték.

⁶⁹¹ PÁKOZDY LÁSZLÓ MÁRTON: *Révész Imre – A presbiter püspök*, (kézirat), elhangzott 1987-ben Révész Imre halálának 20. évfordulóján a Budapest-Kelenföldi Református Egyházközösségben. Forrás: Szabó-hagyaték.

⁶⁹² PÁKOZDY LÁSZLÓ MÁRTON: *Révész Imre – A presbiter püspök*.

világiak miniszterségre, az egyháziak pedig püspökségre áhítoztak. Mindezek ellenére – Révész megjegyzése szerint – a határozati javaslatokat a konferencia teljes egyhangúsággal elfogadta.⁶⁹³

Elgondolkodtató, hogy ha nehezen is, de ez a révészi meggyőződés széles körű egyetértésre és visszhangra talált. Felmerülhet a kérdés, hogy ennek vajon miért nem lettek következményei. S később, püspökségének ideje alatt, vajon miért nem tudta érdekeltté tenni az illetékes döntéshozókat és egyházi testületeket, hogy e tekintetben változások történjenek? A nyugdíjas Révész Imre személyes megnyilvánulásából az derül ki, hogy ebben a kérdésben közvetlen munkatársainak és a döntéshozó grémiumok hozzá közel álló tagjainak a támogatására nem számíthatott.

Mindezek ellenére, vagy éppen ezért az említett előadásból kiolvasható tisztség- és egyházalkotmány-értelmezése, és egyáltalán az egyház szervezeti felépítésének kérdései tovább foglalkoztatták, de az azokban tapasztalható „mozdulatlanság” az idő múlásával még nyomasztóbb súllyal nehezedett rá. 1951-ben, nyugdíjba menetele után két évvel, amikor a hivatalos egyház irányában már semmilyen kötődése nem volt, ráadásul az egyházi előjárók és döntéshozók korábbi ígérvényei ellenére semmilyen formában nem igényelték gondolatait, írásait, ezért a benne megfogalmazódott látásmód kifejezésére jegyzeteket készített.⁶⁹⁴ Ezeknek sorából kiemelkedik a *Vox clamantis in deserto* című spirálfüzete, amelynek alcíme mindenféle magyarázat nélkül tökéletesen érzékeltet legalább két kétségbevonhatatlan tény. Révész Imre állapotát és a református egyház helyzetét: „*Magános tépelődések a magyarországi református egyház holnapjáról.*”

A következő szakaszokban összehasonlítjuk az 1935-ös előadást és az 1951-es kéziratot. A két teljesen eltérő történelmi korszak és az egészen más egyházi helyzet – nem is szólva Révész Imre személyes életének történéseiről – különös megvilágításban engedi látni ezeket a dokumentumokat. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy minden gyökeresen megváltozott. A fő kérdés, hogy vajon az egykori révészi vélemény engedett-e az idők szavának?

Miután az ORLE-előadás élőben hangzott el és ezután több kiadást is megélt, a kézirat anyagának részletesebb bemutatását látjuk indokoltnak. Megmutatjuk a közös pontokat és azokat a tanításokat is, amelyek újdonságként jelentek meg a „Tépelődésekben”. Természetesen ennek a két dokumentumnak a teljes „összefésülése” nem lehet célunk, de lényegi összefüggéseik felismerése, közös üzenetük megtalálása vagy módszertani azonosságuk bemutatása igen. De olyan is megtörténhet, amikor nem találunk párhuzamot az említett problémafelvetésekben.

---

⁶⁹³ RÉVÉSZ: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 310.

⁶⁹⁴ Ez nem azt jelentette, hogy értékes felismeréseit és tudását ne osztotta volna meg a nyilvánossággal. Sőt, majdnem minden évben megjelent tőle egy történelmi tanulmány, vagy – elsősorban a református egyházat érintő – monográfia, amely sokak elismerését váltotta ki a tudós akadémikus felé. Külön említést érdemel a szintén nyugdíjas Ravasz Lászlóval folytatott levelezésének valamennyi darabja, amelyekből a „leányfalui hattyú” rögtönzött recenziói és az azokból áradó tisztelet olvasható ki. Egyszer Révész egy könyvet – a *Sinai Miklós és kora* címűt (1959) – küldött Ravasznak ajándékba, aki így köszönte meg: „*Még csak a borítólapját és tartalomjegyzékét olvastam át, de sietek kifejezni csodálkozásomat, örömet és gratulációmát. Úgy érzem, nagy ajándék ez a könyv az egész szellemi életnek. Ezenkívül engem boldoggá és büszkévé tesz a dedikációd.*” Révész–Ravasz levélváltások a kezdetektől 1959-ig, DRKN Kézirattára R 7533., 20. levél: 1959.08.10., 54.

Már az első (számozatlan) lap egy különös idézettel kezdődik: „*Munkám hiábavalóság volt, életem kudarc, az utókorban hiszek, de a süketek apostola címére nem vágyom*” – írta Dienes András, amihez az öreg püspökök az a személyes megjegyzése, hogy „*egész életemalkonyomra ez csaknem szószerint ráillik*”.⁶⁹⁵

Az első fejezet – *Vacuum abhorrendum* – szerint ennek a kéziratnak a megírása 1951. február 13-án kezdődött.⁶⁹⁶ A „borzongató üresség” pedig abból fakadt, hogy a törvény értelmében 1951. február 28-án járt le az 1939. március 1-jén megnyílt ötödik budapesti zsinat mandátuma, amely kapcsán a rendelkezésére álló információk aggodalommal töltötték el, amit – ahogy fogalmazott – „*ha másnak nem, a türelmes papíromnak el kell mondanom*”.⁶⁹⁷

c) A Tépelődések és az ORLE-előadás összehasonlítása

A *Tépelődések* egy egyháztörténeti összefoglalóval kezdődik, melyben először az 1646 óta eltelt időszak nyolc országos zsinata kerül bemutatásra, melyek közül az utolsó hatot az elmúlt 70 évben hívták össze tíz-, illetve tizenkét évenként.⁶⁹⁸ Az ez alatt megalakult egyetemes konvent megnyugtatóan működött. A zsinattól kapott felhatalmazás szerint az országos egyházat képviselték például az állammal, vagy más felekezetekkel szemben, illetve bizonyos belkörü intézkedéseket is végezhetek a zsinat együtt nem léte idején. Ezek kezdetben az egyházkerületek előzetes konszenzusán alapultak.⁶⁹⁹

Ez a sajátságos „*bifurkált*” (zsinat-konventi) rendszer 1945-ig tűrhetően működött, de kimutatható, hogy az ehhez tartozó alkotmányos gépezet kevésbé volt hatékony. Az elhúzódó (iskolaügy, lelkészképzés, misszió egységesítése) és a megoldatlan ügyek (egyházi teherviselés antiszociális aránytalansága, tömeg- és törpegyülekezetek antinómiái, segédlelkészkérdés, stóla) igazolják mindezt. Ezek 1945 előtt – Révész szerint – nem mutatkoztak, vagy nem tudatosultak az egyházi közéletben.⁷⁰⁰

Az ORLE-előadás kiindulási alapja – I. szakasz (*Dunántúlon kezdődött*)⁷⁰¹ – szintén egy egyháztörténeti áttekintés, amely a presbitérium megjelenésének igényeit és a sajátos magyarországi történelmi fejlődésének mozgatórugóit mutatja be, máig használható, körültekintő alaposággal. A „*miért van szükség presbitériumra?*” kérdéskör tisztázásakor szintén megemlítésre került egy negatívum, a „*nagy eltorzulás,*”⁷⁰² amit most nem tartalmi, hanem pusztán tényyszerűsége miatt említünk, azaz amiatt, hogy Révész mindig igyekezett objektíven megkeresni és kimondani az elhajlásokat, vagy éppen a történelmi fejlődésben megmutatkozó torzulásokat. Hiszen a történelmi fejlődés pozitív vagy negatív következményeiről gondolkodni szükségszerűség. Egyébként a budai zsinat második kánonáról van szó, amikor a „*világiak megengedik*” a lelkészeknek az egyházkormányzásban való részvételt.

⁶⁹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, [1.]

⁶⁹⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 1.

⁶⁹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 1.

⁶⁹⁸ Nincsenek ezek közé számítva a korábbi erdélyi, s az 1920 utáni utódállamok területein tartott zsinatok. RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 3.

⁶⁹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 4–5.

⁷⁰⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 4–6.

⁷⁰¹ Ezek az alcímek a *Reformátusok Lapja* 1995. január 8-i számában kerültek a szakaszok élére – valószínűleg Barcza József megfogalmazásában, mivel ebben az időszakban csak ő írt cikket Révész Imréről.

⁷⁰² RÉVÉSZ IMRE: *Presbitéri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 133–134.

A *Tépelődések* hangsúlyozza, hogy 1945 után hónapról hónapra látható volt, hogy a zsinat-konventi bifurkáció és az ezzel szorosan összefüggő „*egyházkerületi »autonomikus« szervezet túlélte önmagát s képtelen a megfelelő rugalmassággal teljesíteni mindazokat a követelményeket és feladatokat*”, amelyeket az országban zajló belső átalakulások, a világpolitikai helyzetek, s az egyház előtt álló lelki és szervezeti kihívások jelentettek.⁷⁰³

Ezek miatt volt szükség már 1944 előtt a zsinati tanács felállítására, amely különösen az 1948 óta eltelt időben fontos lépéseket tett az állásfoglalások, akaratnyilvánítások és a cselekvések területén. Révész sajnálatosnak véli, hogy a zsinati tanács jól működő funkcionálásának következményeit a záruló zsinat „vonakodott” levonni, azaz nem szüntette meg a konventet, s annak hatáskörét nem ruházta át a zsinati tanácsra.⁷⁰⁴ Majd megkérdezi: mi fog történni az említett zsinat megbízatásának lejáta után?

Az ORLE-előadás – IX. szakasz (*Csak és egyedül a Zsinat*) – már ekkor kimondta, hogy a konvent az egyház egyetemes életével nem tudott egységben lenni, s egyáltalán nem lehet az egyház főkormányzati testülete. Az egyházkerületek pedig a szuverenitásuk okán szintén hátráltató és olykor káros hatást fejtenek ki az egységes akaratnyilvánítás szempontjából.⁷⁰⁵

Az egység kifejezésére egyedül a zsinat lehet alkalmas, vagy annak nem létekor „*egy időközileg teljhatalmú, de az újra összeülő Zsinatnak teljesen felelős kormányzó bizottsága*”,⁷⁰⁶ amely a fenti helyzetekben képes előremutatóan dönteni, vagy megnyilvánulni. Véleményem szerint éppen ezt a célt töltötte be a „tanács”.

A *Tépelődések* külön figyelmet szentelt annak, hogy tisztázásra kerüljön, mit jelentene az egyházalkotmány megújítása: „*Instauratio non abhorrenda*”,⁷⁰⁷ azaz Révész itt az *instauratio* kifejezésen nem a mélységig ható újjáalakítást, hanem a helyreállítást, rendbetételt érti, tehát az bizonyos „*követelmények levonásából fogna állani*”.⁷⁰⁸ Ami nem a régi „*egyházalkotmányunk épületének lebontásáról*” szólna, hanem annak tisztázásáról, hogy vajon milyen formában történne a tervezett átépítés.

„...*az egyház pusztá »esse«-jénél [...] az egyház »bene esse«-je*” a kívánatosabb, ezért meggyőződése, hogy az említett szolgálatok a presbiteri-zsinati típusban még inkább lehetségesek. Ha az egyház a jobban értett ige és a Szentlélek vezetése szerint, „*az idők jeleit is jobban megértve*” halad előre, akkor időszerű és szükséges törekvés az „*instauratio*”.⁷⁰⁹

Mindezt úgy, hogy ő tudja, hogy az egyház rendje és alkotmánya is lehet a Szentlélek eszköze, „*sőt az is kell, hogy legyen [...], lehetetlen, hogy a tervbevett egyházalkotmányi reformot ne úgy fogja fel, mint éppen a Szent Lélek szolgálatának – objektív és szubjektív*

⁷⁰³ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 6–7.

⁷⁰⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 7. Itt Révész egy két évvel korábbi egyházalkotmányi reform alapelveit tisztázó, „*alsóbbfokú önkormányzati testületek*” által „*ritka egyértelműséggel*” megnyilvánuló véleményre hivatkozik, ami szerint a konvent megszüntethető.

⁷⁰⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 140.

⁷⁰⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 140.

⁷⁰⁷ „A létrehozásától/helyreállításától nem kell félni.” RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 33.

⁷⁰⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 33.

⁷⁰⁹ Ez egy kerettörvényt, egy néhány lapra terjedő „alkotmányt” jelentene, melynek pontosítása és a gyakorlatba való átültetése bizonyos státutumok feladata lenne. RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 34.

értelemben... ”⁷¹⁰ Itt említi meg az egyház iskolarendszerét, gazdasági alapjait, pénzügyi szervezetét, s a járulékos igazgatási és bíraskodási rendet, amelyek csak „dagasztották” és bonyolították a korábbi törvénykönyvet. Ezért kell mindezt leegyszerűsíteni, s „*ki fog derülni, hogy a presbiteri-zsinati rendszer a maga lényegének megfelelően igazán akkor tud jól funkcionálni, hogyha az egyház a maga minden fölöslegessé vált és megítéltetett tehertételétől megszabadul s feladatainak az Igében megszabott lényegére koncentrálja magát, helyesebben: engedi magát koncentráltatni a Lélek által.*”⁷¹¹

Az ORLE-előadás X. szakaszában (*Szeretetszolgálat nélkül nem megy*) Révész végül kimondta, hogy nem az volt a célja, hogy bárkinek is kellemetlen érzéseket okozva „*menjünk neki egyházalkotmányunknak és szedjük csákánnyal széjjel. Nem a mai szervezet eldobásáról van szó.*”⁷¹² Nyomatékosítva kéri, hogy a szavait rombolásra senki ne használja.

A helyreállítás jegyében tart Révész szemlét, így a *Tépelődések* következő szakasza a presbitériumról szól. Leszögezi, hogy a múltban sok minden rakódott rá az eredeti presbiteri-zsinati stílusra, amiket le kell bontani.⁷¹³ „leegyszerűsíteni” (redukálni)⁷¹⁴ szükséges. Ezek csakis az új gyülekezeti élet érdekében történhetnek, amiben „*a presbitériumnak kell a kristályosodási pontnak maradnia...*”,⁷¹⁵ mert ennek minőségétől és munkájától függ az egészséges és új gyülekezeti élet.

Ez a presbitérium összetételét és a felsőbb fokú egyházigazgatást tekintve azt jelenti, hogy az arra alkalmas női egyháztagok teljes egyenrangúságot kapjanak.

Ezt támasztja alá a „*következetesség*”: például ha helytállnak a diakóniában és a katchézisben, akkor az egyházigazgatásba is lehet beleszólásuk.⁷¹⁶ Az „*állami és társadalmi élet analogiája*” szerint ha jó hatásúnak mondható a nők alkalmazása például a törvényhozás, a közigazgatás, a tudományos élet és egyéb területeken, akkor az egyháznak sem szabad elzárkóznia ettől.⁷¹⁷ S végül emellett szól „*a gyakorlati célszerűség*” is, hiszen az alkalmas férfiakból az egyházi igazgatásban mindenhol komoly hiány lesz.⁷¹⁸

A másoktól emlegetett elnöiesedés kiküszöbölésére pedig egyházalkotmányi síkon lehetne tenni például azzal, „*hogy a női presbiterek stb. létszáma az illető testület létszámának 1/3-át nem haladhatja meg.*”⁷¹⁹ Itt lábjegyzetben írja Révész, hogy a női lelkészség gondolatát nem utasítaná el.

⁷¹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 36.

⁷¹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 37.

⁷¹² RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 140.

⁷¹³ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 36.

⁷¹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 37.

⁷¹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 38. Még Györy Elemér püspök is úgy írt erről 1950-ben, hogy óriási változások fognak történni a gyülekezetekben, de a hogyan és a mikor még titok. RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 37.

⁷¹⁶ Ebből kifolyólag az 1Kor 14,34–35, ami alapján a nők szerepvállalását ellenzik – „*A ti asszonyaitok hallgassanak a gyülekezetekben, mert nincsen megengedve nekik, hogy szóljanak; hanem engedelmesek legyenek, a mint a törvény is mondja. Hogyha pedig tanulni akarnak valamit, kérdezzék meg otthon az ő férjüket; mert éktelen dolog asszonynak szólni a gyülekezetben.*” –, a keresztyén tanításra is vonatkozna, amit már régóta végeznek. RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 38–39.

⁷¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 39. Kiemelés Révésztől: „*nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.*” (Gal 3,28b)

⁷¹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 39.

⁷¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 39–40.

Az ORLE-előadás ide vonatkozó szakasza – VI. (*A megsértett alapelv*) – szerint a magasabb kormányzótestületeknek a gyülekezeti étellel nincs kapcsolatuk, mivel presbiteri tisztséget nem viselnek, tudniillik nem alkalmasság alapján, azaz hitvalló és szolgálatra kész életük alapján választottak meg őket, hanem „kizárólag a világi életben állásuk, születésük, politikai és társadalmi befolyásuk alapján nyert tekintélyük szerint, ”⁷²⁰ s ez a tendencia a presbitériumokban is megfigyelhető.

A következő nívumot Révész a *Tépelődésekben* így summázta: „*A kettős elnökség rendszerét mind a presbitériumban, mind a magasabb testületekben megszüntetendőnek vélem.*” Kimondandónak tartja, hogy az elnöki tisztelet „egy személy”, mégpedig a lelkész töltheti be, két alelnök választása mellett, akiknek egyike nem lelkész, azaz presbiter.⁷²¹

A „világi” képviselők társadalmi helyét megvizsgálva (dzsenti, főnemes, nagyparaszt, „burzsoá”- értelmiségi) mindegyiket úgy említi, mint akik „*teher tételei lettek az egyháznak*”.⁷²² Ez magával hozta az egyház rossz irányú „elpolitizálódását,” „*s egy, a halálos ítéletet már akkor magában hordozó társadalmi rendhez és osztályuralomhoz való szívós és görcsös odatapadását*”.⁷²³ Mindenki megtanulhatja az egyházban a budai zsinat nagy felismerését, hogy „*Praesidium non imperium!*”⁷²⁴, mert az elnökséget ezzel szemben inkább nehéz szolgálatnak és súlyos felelősségnek kell tartani.

Az ORLE-előadás a IV. szakaszban (*A paritás csapdája*) éppen a kettős vezetés csapdájára figyelmeztetett, ami a papi és a világi elemek uralmi és hatalmi versengésének köszönhető, s egyáltalán nem tartozik a presbiteri rendszer lényegéhez, s a jelenben sem a legalkalmasabb arra, hogy segítse az evangéliumi szolgálatot. Viszont a zsinati és az alsóbb fokú képviselőben megjelenhet, de nem a tisztségekben, sem az elnökségben.⁷²⁵

Révész itt is határozottan leszögezte, hogy az egyházi rendszer kizárólagosan vagy uralomra vagy szolgálatra van felépítve, de egy régi költemény szerint „*nincsen együtt lakásuk*”.⁷²⁶

A *Tépelődések* itt kitér az egyszemélyes elnökség papi impériumának elkerülésére, ami egyébként nem az ülések vezetésén múlik, hanem a folyó ügyek gyűléstől gyűlésig való intézésén. A hatályban lévő egyházalkotmány ugyan a kettős elnökséget „*fétisszerűen konzerválta, a lelkészi főtisztviselőknek (esperes, püspök) mégis olyan széleskörű és megvonhatatlan intézkedési jogköröket biztosított, amelyek tele voltak és vannak az »impérium« legkülönbözőbb kísértéseivel*”.⁷²⁷ Az új alkotmánynak ezt a nem őszinte helyzetet kellene teljesen felszámolnia, mégpedig úgy, „*hogy az időközi ügyintézés mindig társas*

⁷²⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 138.

⁷²¹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 40. A kettős elnökség intézményét a magyarországi reformátusokon kívül sehol nem ismerik. Ez nálunk egy sajátos történelmi korban (Révész szerint kb. 1728 és 1848 között), sok harc után, „kényszeredett kompromisszum” eredményeként alakult ki, majd maradt meg; a politikai életben háttérbe szorított református közép- és főnemesi rétegnek szükségük volt az egyházra, mint társadalmi bázisra, másfelől a szorongatott egyháznak és lelkészeinek is szükségük volt a feudális és feudálkapitalista elemek anyagi segítségére.

⁷²² RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 41.

⁷²³ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 41.

⁷²⁴ Azaz: Az elnökség nem hatalom! RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 41.

⁷²⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 137.

⁷²⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 137.

⁷²⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 42.

formában végeztetnék, vagyis azt sohasem egy személy, hanem mindig egy prezídium gyakorolná”⁷²⁸ – azaz mindezeket az igazgatási ügyeket gyűléstől gyűlésig kezelve, beszámolási kötelezettséggel és a felelősségre vonhatóság fegyelmében intéznék.

A prezídium használatával lehetőség nyílna az elnökség fogalmának kiszorítására. Bizonyos külföldi reformátusoknál az elnök a „moderator” és a „moderaman” nevet viseli. Az említett testület (prezídium) tagjai minden fokon „az elnök, a két alelnök, egy jegyző s a két magasabb testületben (egyházmegye, zsinat) ezek mellé választandó kevés számú (2–4), felerészben lelkészi, felerészben nemlelkész-presbiteri elnökségi tag”.⁷²⁹

Az ORLE-előadás VII. szakasza (*Nem öncélú rend*) a nem öncélú rend kialakulása ellen szól. Leleplező őszinteséggel kezdődik, miszerint „főtisztségeink (esperes, püspök, egyházmegyei gondnok, egyházkerületi főgondnok) oly széles hatáskörrel vannak felruházva, amilyennel az elnöki tisztek betöltői az igazibb presbiteri-zsinati egyházalkotmányokban nemcsak régen nem bírtak, de még ma sem bírnak”.⁷³⁰ Ez pedig magával hozza a hatalmaskodás és a „bizantinizmus” kísértését.

Az első hely üres voltának ténye „a rendszeren évenként változó moderátorság és a zsinattól zsinatig való kormányzásnak kettőnél többtagú kollégiumok által vezetésére” figyelmeztet. A fennálló gyakorlat – a rend, fegyelem, tekintély, egység jegyében – a „tömeggyülekezeteket tartja szem előtt; a hitvalló gyülekezeti rendszer alapján nem fogadható el. Lényegében római észjárásra vall...” Ugyanakkor mindegyik fontos, de nem öncélként, hanem csak mint „Krisztus királyságának eszköze”.⁷³¹

A *Tépelődésekben* megjelenik az egyházkerület megszüntetésének szükségessége, amit erősít a konvent akkori lelkészi elnökének 1948 őszén elmondott püspöki székfoglalója is.⁷³² Révész akkor még megtartandónak vélte a kollégiumok és a bíraskodás miatt, de az egyházkerületi „főtisztségeket” akkor is és régóta eltörölnélőnek tartotta. De a bekövetkezett fejlemények jobbra tanították, s úgy látta, hogy „egyházkerületi szervezetünk minden tartozékával együtt befejezte történelmi feladatát s megrázkódtatás nélküli lebontására talán az utolsó idő van itt”.⁷³³

Gazdasági megfontolásból, hiszen az ehhez tartozó apparátus személyi és dologi terheinek akkori biztosítása a – folyamatosan csökkenő – államsegélyből történt. Továbbá az iskolaügy és a bíraskodás feladatköreinek „összeszűkülésével” az ehhez kapcsolt apparátus fenntartása sem volt szerinte indokolt. Az állammal való kapcsolat intézése és a missziói irányítás pedig átkerült a konventhez, tehát az egyházkerületek jobb esetben csak „postahivatali” feladatokat láttak el. S ez nem Révész, hanem a konventi elnökség és tanács megállapítása.⁷³⁴

Ebben a szolgálati út megtartására hívták fel a figyelmet, amely csak az egyházkerület bevonásával teljesülhet, bár lehetnek olyan esetek, amikor annak megkövetelése köz- vagy

⁷²⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 42.

⁷²⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 42.

⁷³⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 138.

⁷³¹ RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 138.

⁷³² BEREZKY ALBERT *Püspöki székfoglaló beszéde, 1948. szeptember 28.*, Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, [1948].

⁷³³ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 47.

⁷³⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 48.

magánérdeket sérthet. „Egyházi legfőbb igazgatásunk teljes centralizálását egy teljesen centralizált államélet kebelében – maga az élet követeli meg...”⁷³⁵ Az egyházkerület tehát egy szükségtelen „duplikáció.” „Maradna még az egyházmegyék és az egyházközségek feletti »episcopalis« felvigyázás feladata: ez kétségtelenül lelki szempontból is nagy érték, de sokkal olcsóbban és kevésbé parádésan...”⁷³⁶

Révész nagyon jól tudta, hogy az egyházkerületek fenntartása mellett két érv szól: a történelmi és az egyházvédelem érve.⁷³⁷ Az első abból fakadt, amikor a három részre szakított országban megalakult superintendentiák az egységes zsinat hiányát „voltak hívatva pótolni [...] ugyanazon szuverén alatt álló nagyobb országdarabra nézve”,⁷³⁸ amelyek különböző okok miatt végül fennmaradtak. A másik pedig az, hogy az államhatalom esetleges jogosulatlan beavatkozásával szemben jobban helyt tud állni egy egyházkerületi decentralizáció (pátensharc).⁷³⁹

Az ORLE-előadás VIII. pontjában (*Kálvin egyetértésével*) Révész a püspöki tiszt és a püspökszentelés gyökereire és még inkább a kísértéseire, illetve azoknak a presbiteri-zsinati szellemiséggel ellenkező voltára mutatott rá. Hangsúlyozta, hogy az emberuralom és az emberimádat veszélyei a legnagyobb odafigyeléssel és a legalkalmasabbnak tűnő személy odaállításával sem kerülhetők el, azaz a „*ius humanum*” mellett óhatatlanul megjelenik a „*ius divinum*”, ami „*Krisztus szuverenitását sérti*”.⁷⁴⁰

Mindezen közös témakörök mellett van még egy fontos kérdés, amely csak a *Tépelődésekben* kerül elő, ez az egyházmegye kérdése. Fogalma: „*a gyülekezeteket a Krisztus testének építése és a »szentek tökéletesítése« céljából a szolgálat közös munkájára összefogó magasabb testület...*”,⁷⁴¹ amelyet az új egyházalkotmány hatáskörének kijelölésével szabályozhat. Egyházunk legősibb és legjobban bevált, nélkülözhetetlen igazgatási szerve, ami korábban egyenesen „nélkülözhetővé” tette a „superintendentialis” igazgatást. Az egyházmegyei felvigyázás döntően meghatározza a gyülekezeti igehirdetés, katekézis, missziói munkák, a fegyelem és a háztartás előmenetelét. Kívánatos, hogy „...*a holnap egyházmegyei a szó legmagasabb evangéliumi értelmében munkára képes és munkabíró testületek legyenek*”.⁷⁴²

Mindezek alapján az egyházmegyei közgyűlés és tanács fenntartása a kívánatos, ez utóbbi a jelenleginél „kiterjedtebb” hatáskörrel. A közgyűlésnek esetről esetre választott elnökkel és két alelnökkel kellene működnie, akik nem lehetnek azonosak az egyidejű prezídiumi elnökséggel; ők csak a tanácsban elnökölnének, a számadás és felelősségre vonás könnyítésére.

⁷³⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 49.

⁷³⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 49.

⁷³⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 50–54.

⁷³⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 51.

⁷³⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 52–53.

⁷⁴⁰ A püspökszentelés, a püspöki javadalmi föld, a főpásztori áldás és maga a főpásztor megnevezés is bekerült az eredeti VIII. szakasz főszövegébe és lábjegyzetébe úgy, mint „romanizáló tendenciák”. RÉVÉSZ IMRE: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, 139.

⁷⁴¹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 43. Az Ef 4,12 alapján.

⁷⁴² RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 43.

„Meggzúnnék tehát mind az esperesi, mind az egyházmegyei gondnoki tisztség.”⁷⁴³ Korábbi feladataikat a prezídium látná el. A kánoni látogatásokat pedig át kellene alakítani „missziói kiszállásokká, evangélizációs és egyéb missziói összejövetelekkel és a helyi pásztoroknak tervszerűleg nyújtandó testvéri lelki segítséggel”⁷⁴⁴ Így a gyülekezet tagjai is tudnának erről a látogatásról, és a „hivatalos egyházzal” szemben tapasztalt hideg és testvérietlen attitűd megváltozhat.

Az ily módon redukált igazgatást végzők a napidíjak helyett csak az esetenként felmerülő „puritánul felszámítandó készkiadásaik fedezésére tarthatnának számot”.⁷⁴⁵ A gyülekezetek ezt szívesen fogják teljesíteni, ha meglátják, hogy „az egyházmegyei igazgatásból és annak összejöveteleiből éppúgy közvetlenül áradnak rájuk a lelki áldások, mint pl. egy evangélizációból”.⁷⁴⁶ Ez a legfelső egyházigazgatásban is kívánatos lenne.

Révész elvi, gyakorlati és méltányossági okokból a hároméves tisztújítást és újjáalakítást hozná be a prezídiumok, az egyházmegyei közgyűlés, a zsinat és a presbitérium számára. A „cum honore” váltásra szükség van, még ha elégedettek is a szolgálataikkal.⁷⁴⁷

Végül az egyházmegyei és a zsinati bíraskodási rend és ügyvitel formáinak a leegyszerűsítésével zárta gondolatait.⁷⁴⁸

d) A Tépeldésekben található egyedi gondolatok

Révész az Úr Jézus rendelkezése alapján – János 6,12–13⁷⁴⁹ – a hosszú távú tervezést és a mielőbbi cselekvést hangsúlyozta a zsinat számára.⁷⁵⁰ Amikor az egyháznak a népi demokrácia új magyar államához való viszonyulását külön fejezetben tisztázta, kijelentette, hogy a szocializmus építése és a békeharc egyenesen megköveteli, hogy a presbitériumok teljes képviselete, a törvényhozás és a legfőbb intézkedés jogával felruházott zsinat és annak plénumai beszéljenek és cselekedjenek, ne csak a konvent.⁷⁵¹

Az új énekeskönyv véglegesítése szintén a zsinat hatáskörébe tartozik.⁷⁵² Két lehetősége maradt a vezetőségnek: beletörődik abba, hogy bizonytalan ideig nem ad ki újabb

⁷⁴³ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépeldések*, 44.

⁷⁴⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépeldések*, 44.

⁷⁴⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépeldések*, 45.

⁷⁴⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépeldések*, 45.

⁷⁴⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépeldések*, 46.

⁷⁴⁸ A tanácsbírói tiszt megszüntetendő, helyettük az egyházmegyei közgyűlési, ill. zsinati tagokból 3 évente megalakított fegyelmi bizottságok (székek) döntenének, ahol nem lennének jelen az egyházi igazgatás vezetői. Minden lelkészi és nemlelkészi tisztviselő fegyelmi ügye első fokon az egyházmegye fegyelmi széke elé kerülne, ahonnan egyfokú fellebbezéssel a zsinati fegyelmi szék döntene véglegesen. Az egyháztagok fegyelmi ügyei a presbitériumból csak az egyházmegyéig volnának vihetők; kivéve a különösen súlyos eseteket, amik a zsinathoz másodfokra felterjeszthetők. RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépeldések*, 46–47.

⁷⁴⁹ „Amint pedig betelének, monda az ő tanítványainak: Szedjétek össze a megmaradt darabokat, hogy semmi el ne vesszen! Összeszedék azért, és megtöltének tizenkét kosarat az öt árpakenyérből való darabokkal, amelyek megmaradtak vala az evők után.” (Károli ford.)

⁷⁵⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépeldések*, 11–12. Ezen a ponton Révész exegetikai érveket hoz fel a Máté 6,11 alapján („A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma!”) a mellett az álláspont mellett, amely úgy fordítja a görög ἐπιούσιο kifejezést, hogy „a holnapra való...”, azaz Isten gyermekeinek van joguk, sőt kötelességük gondoskodni földi családjukról.

⁷⁵¹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépeldések*, 12.

⁷⁵² RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépeldések*, 15.

példányokat, vagy a próbaénekeskönyvből szerkeszt egy „rövidített” kiadást. Az első egy anarchiával, a második egy megmentéssel érne fel.⁷⁵³

A lelkészképzés ügyéről is szolt Révész, különös tekintettel a lelkészi succrescentiára,⁷⁵⁴ hiszen a négy teológián „*túltermelés*” tapasztalható (350 fő). Mindez állástalanságot és éhbéren tengődő segédlelkészséget eredményez („*erkölcsi hajótörés*”).⁷⁵⁵ Állítja, hogy 250 főnél többet nem szabad felvenni a teológiákra, hiszen a gyülekezetek teherbíró-képessége jelentősen csökkent.⁷⁵⁶ Illetve arra a kérdésre is megoldást kell találnia a zsinatnak, hogy elbírák-e az egyháztagok a négy teológia szükségleteinek a fedezését, ha az Egyezményben megállapított támogatás fokozatosan csökken és húsz esztendőn belül megszűnik.⁷⁵⁷ Ezen a ponton nemcsak kritikai megjegyzéseket, hanem megoldási javaslatokat is találunk, hiszen „*lehet és kell is ezután is fenntartani valaminő teológiai tanító munkát (miért ne lehetne az egyikbe országosan koncentrálni a jelenleg szétszórt és tervtelen lelkészi továbbképzést, a másikba a nemlelkészi egyházi munkások magasabbfokú bibliai tanfolyamait, a harmadikba a teológiailag megalapozott kántori és egyházzenei képzést?) – de kifejezetten lelkészképző főiskolából az egész szükségletet kielégítheti és ki kell, hogy elégítse egy, legföljebb két intézet.*”⁷⁵⁸

A „szabad egyház szabad államban” elv szerint az önfenntartás kérdése a tagok áldozatkészségén alapul, amitől eltérni nem szabad, „*mert ezzel körülbelül bevégezné – lelki és erkölcsi szempontból – a maga földi történetét...*”⁷⁵⁹ Mindenkinek komolyan kell vennie 1954. január 1-jét – az állami támogatások csökkentésének határidejét – és nem szabad annak elhalasztásáért könyörögni. Reméli, hogy az egyház vezetői most szilárdak és három év múlva is azok lesznek ebben a kérdésben.⁷⁶⁰ Bizonyos abban, hogy az egyházi előjáróknak megvannak az elképzelései az önfenntartás fokozatos felépítésére, amire a hátralévő idő nagyon szűkös, az egyházfenntartó réteg anyagi ereje pedig csökken.⁷⁶¹

A nagy, közép, kis és törpegyülekezetek ellátásán gondolkodik, hiszen a realitás óriási aránytalanságokat mutat. Van, ahol 5000 egyháztagra 3-4 lelkipásztor javadalmának biztosítása jut, máshol ennyien 18-20 lelkészről gondoskodnak. Javaslatára szerint az

---

⁷⁵³ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 16–17. A zsolttárok számának csökkentésére utalva, mivel ez egy kényes kérdés, senki más, csak a zsinat vállalhatja érte a felelősséget. Egyébként ilyen szelektálás a Szenczi Molnár-féle szövegekkel „*a történelemben most esnék meg legelőszőr*” – írja Révész, i. m., 17.

⁷⁵⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 17.

⁷⁵⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 18.

⁷⁵⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 20.

⁷⁵⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 22. Tudniillik a konvent lényegénél és összetételénél fogva soha nem fog tudni az egyházkerületi érdekek fölé emelkedni.

⁷⁵⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 25.

⁷⁵⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 28. A két nagy reformátor példáját említi meg, akik szintén „bevégezték” volna, ha meggondolatlanul cselekszenek életük egyik-másik döntő pontján. Ha például Luther másnap letépte volna a 95 tételét, vagy Kálvin az öt Genfben meglátogató Sadoletto Jakab kardinálisnak kezébe adja a tridenti hitvallást.

⁷⁶⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 28. A gondoskodó családapa példáját hozta fel, akinek a feladata a holnapi kenyér biztosítása. Ha nem tesz meg mindent az övéiért, nem hajthatja le fejét nyugodt lelkiismerettel.

⁷⁶¹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 29.

egyházmegegye egyházközségei beoszthatók lennének 5-6 körlelkészségbe.⁷⁶² A korábban működő támogatási formák pedig nagyon megváltoztak, hiszen földjavadalom már nincs, a támogató „*zsíros civis*” is eltűnt, tehát „*itt az utolsó óra a kérdés egységes központi rendezésére, amelynek végső célja [...] központi javadalmi pénztár előkészítése és felállítása*”.⁷⁶³

Végül még a stóla és a legáció témáját említi, melyek kapcsán évszázadokra visszamenő visszaéléseket tapasztalt.⁷⁶⁴ Eme szent üzletek miatt az ébredésről szóló mindenféle beszéd komolytalanná válik, s megvallja, „... én sehogysem bírok ébredést látni ott, ahol a »Szentlelket« darabszámra, pénzért mérik”.⁷⁶⁵

Mindezen problémák megoldásához munkára képes zsinatra, „permanens” tanácsra és elnökségre van szükség, amelyek mellett van egy nem „díszmagyar”, hanem „munkazubbony”, nem „hadvezéri nehéz buzogány”, hanem egy „dolgozó ember könnyű és erős kalapácsa” jellegű „*olyan egyházi alkotmány, szervezet és igazgatás*” is, ami az akkorinál sokkal rugalmasabb.⁷⁶⁶

VII.3.3. A türelmes papír titka

A még nem püspök és a már nem püspök státusa nagy szabadságot adott Révész Imrének és feljogosította arra, hogy a véleményét elmondja, felismeréseit okulásul közölje, és aggályainak hangot adjon. A szubjektív és objektív megnyilatkozások igen fontosak abban, hogy együtt hívjon gondolkodásra másokat, ebben a helyzetben a református egyház mindenkori döntéshozóit. A két megnyilatkozás óriási és kibékíthetetlen feszültsége, hogy az első publicitást nyert, a második viszont csak egy „türelmes papírnak” szólhatott, és újra megerősödik az a tényállás, hogy valóban minden megváltozott, de a lényeg nem.

Révész Imre a hivatalos egyháztól távol is azért „tépelődött”, mert ezt a sokszor lesajnált, megkritizált és megbecstelenített egyházat még mindig figyelte. Tépelődni csak az tud, akit érdekel az a másik, aki nyitott és figyelmes tettei készségegyel igyekezne változtatni a felismert visszasságokon, rendetlenségeken.

Tépelődni az egyház miatt csak az tud, aki végeredményben sohasem csak emberi szervezetet, vagy egy „profitorientált” céget, vagy egy megtúrt roknt lát benne, hanem azt a csodás életközösséget, amibe Jézus Krisztus – tehát nem emberek –, a világ kezdetétől fogva – tehát nem csak egy adott korban –, Szentlelke által – tehát nem pusztán emberi érdekekből –, az igaz hitben megegyező – tehát nem földi kritériumok és emberi elképzelések alapján –, az örök életre – tehát nem pusztán csak egy emberöltőre és nem is csak néhány ciklusra – gyűjti össze gyermekeit. S aki hiszi, hogy az egyház alapja nem a tisztség-hordozók felkészültségében és talpraesetségében, netalán rafináltságában van, hanem a mindeneget

⁷⁶² RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 30. Ez a kérdés már száz éve megoldásra vár, de a nagy gyülekezetek önelégültsége és a „nagypapok” önzése gyakran akadályokat jelentett, illetve a kisgyülekezetek földjavadalma a létminimumot biztosítani tudta, s „*minden csontra akadt kutya*”.

⁷⁶³ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 31.

⁷⁶⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 31. Simon Mágus szellemének hagyatékaként tekint az ilyenekre (ApCsel 8,17–24).

⁷⁶⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 31.

⁷⁶⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 32.

oltalmazó krisztusi kegyelemben, amelynek különleges ereje mindennek a kizárólagos személyes megélése.

A személyesség és annak alkalmazása, hogy az egyházban az első hely soha emberé nem lehet, kínál lehetőséget, de sohasem garanciát arra, hogy Krisztus teste betöltheti küldetését. Révész Imre – 1911-től majdnem haláláig tartó – írásgyűjteménye az egyházzal és a tisztségekről azt erősíti meg, hogy a Heidelbergi Káté 54. kérdés-feleletének minden mondatrészére, azaz a biblikus alapokra és az Isten eszközeiként munkálkodó elődök tanításaira szükség van ahhoz, hogy az egyház, s annak református része ne megbotránkoztassa és taszítsa, hanem vonzerejével befogadja a lelkeket.

Révész tehát figyelt és tépelődve írt. Véleménye a két írás között eltelt 16 év tükrében aligha változott. Sőt, minden tapasztalatát és bölcsességét annak rendelte alá, hogy református egyháza holnapja számára útmutatást adhasson. Igaz, hogy nem úgy, nem ott és nem akkor, ahogy, ahol és amikor akarja, azaz az időzítés és az alkalmosság tekintetében bizonytalanságot érzett, hiszen annak a kornak egyházi főszereplői közül – bevallása szerint – addigra már néhány „nyíltan és durván értésemre adta, hogy a mostani egyházi életnek már nincs reám szüksége és kívánatos is, hogy minél kevésbé legyek láb alatt”.⁷⁶⁷

Az Isten ügye iránti elköteleződése és az emberi nagysága nyilvánul meg ebben az időben, hiszen jóakarásának még ezek a vélemények sem szabhattak gátat, tehát írt, mert ez nem róla szólt, hanem itt a Magyarországi Református Egyház holnapja volt a tét. Azzal mélységesen tisztában volt, hogy egyházmegújító szándéka és gondolkodásmódja egyelőre nem nyerhet publicitást, de írásában Dienes András szavaival nekünk, szellemi örököseinek azt üzeni: „*az utókorban hiszek.*”

S hogy mégis miért vállalta el Révész a jelöltséget? Mert kezdetben azt remélte, hogy legalább közreműködhet ennek az egyházalkotmányi rendszernek a megreformálásában.⁷⁶⁸ Naplójában leírta, hogy már eljutott arra a pontra, hogy beismerje, „*itt valami csodálatos isteni közbenjárásról van szó, amelynek engedelmeskedni kell, ha tetszik a gyarló embernek, ha nem...*”⁷⁶⁹ Püspöki székfoglalójában mindezt a Szentlélek munkájának mondta.⁷⁷⁰ Saját véleménye szerint szó sincs itt alkalmasságról, hanem arról, hogy legyen valaki szolga és eszköz, aki ezekben a történelmi megpróbáltatásokban elhordozza Jahve szenvedő szolgájának tisztét.⁷⁷¹ Ezért a püspöki beiktatásakor őszintén kért mindenkit, hogy senki „*ne várjon tőlem, az egy embertől mindent és főképp ne várjon csodát*”,⁷⁷² s erre éppen gyarlósága lesz a „garancia”.

---

⁷⁶⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 77.

⁷⁶⁸ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/f.

⁷⁶⁹ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/e.

⁷⁷⁰ 284. sz. határozat, in: *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről*, Debrecen, 1939, 35. TtREL I.8.d) Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai

⁷⁷¹ SZABÓ GÁBOR: 1938, 8/e.

⁷⁷² 284. sz. határozat, in: *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről*, Debrecen, 1939, 35. TtREL I.8.d) Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai

VII.4. Az egyház, ahogy Révész Imre „szenvetde” – egyházlátása

VII.4.1. A második újraválasztása (1945)

Amennyire nyugodt volt az 1941 végén történt tisztújítás, annyira feszült volt az 1945-ös. Ígérete szerint Révész Imre 1945. augusztus 21-én kelt bejelentésében öt pontban indokolta meg, hogy ezen a tisztújításon miért nem kíván már részt venni.⁷⁷³ Visszavonulásának legfontosabb oka, hogy 1941 óta szabadulni akart a püspöki állástól, de a közelgő világháborúra való hivatkozással eltántorították ettől. Egészségügyi és családi indokok is előtérbe kerültek, melyek részletes kifejtése után kérte a közgyűléstől az azonnali hatályú felmentését. Megígérte, hogy az utód beiktatásáig kész az ügyintézésre, s egyúttal mindenkitől belenyugvást kérte, fogadják el, hogy az ő neve a tisztújításban már nem fog szerepelni. Imádságos viaskodások gyümölcseként jelentette ki, hogy „*egyszerűen úgy látom a dolgot, hogy Isten most [...] megmutatja az őrségváltás szükségét.*”⁷⁷⁴ Saját feljegyzéséből ismert, hogy a jelenlévők püspökük terveit meghallva, még a tisztújításról sem akartak tudni, nemhogy a visszavonulásáról.⁷⁷⁵

Ez az említett saját feljegyzése egy 1945. november 16-án született személyes nézőpontú és hangvételű *Tájékoztató Jegyzet*,⁷⁷⁶ amely a tisztújítás eseményeit foglalja össze kronológiai sorrendben. A legelső időpont 1945 nyara, amikor először – nem hivatalos úton – értesült arról, hogy a nyíregyházi Békefi Benőről úgy beszélnek, mint következő püspökről. Erről ő akkor így vélekedett: „*[...] ha egyszer komolyan vettem és akarom vetetni a püspöki tisztújítást, akkor természetesnek kell találnom, sőt örömmel kell vállalnom más egyének szobahozását.*”⁷⁷⁷ A püspök igyekezett még a látszatát is elkerülni annak, hogy ez a kérdés izgatja, ezért a július 30-i személyes találkozásukon közömbösen viselkedett Békefivel, ahol szoba sem került a jelölés.

Ekkorra Révész már eldöntötte lemondását, s egy lelkészbarátjának, Nánássy Andornak július 15-én – sok egyéb mellett – arról írt, hogy „*akkor volnék igazán boldog, ha a kerület szépen elbocsátana, mert éppen elég volt.*”⁷⁷⁸

Augusztus 16-án Bereczky Albert és Karácsony Sándor kereste fel Révészt, hogy megtudják, visszamegy-e az egyháztörténeti katedrara.⁷⁷⁹ Mivel vágyai szerint visszamenne, megnyugodva jegyezték meg, hogy „*[...] a püspökséget más is el tudja látni, de egyháztörténész ma a magyar református egyházban csak Révész Imre.*”⁷⁸⁰ Békefi neve ekkor sem hangzott el, pedig a főgondnoki tiszt esetleges várományosaié igen.

⁷⁷³ Dr. Révész Imre püspöki tisztségről való lemondása (Debrecen, 1945. augusztus 21.). TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, III. *Révész Imre 1945-ben püspökké választásával kapcsolatosan összegyűjtött iratok*, 1. Bejelentését Juhász Nagy Sándor, Ormós Lajos, Kállay Kálmán, Papp Ferenc és Ferenczy Károly hallották. A nevek az irat bal szélén Révész saját kezű írásával vannak feltüntetve.

⁷⁷⁴ Dr. Révész Imre püspöki tisztségről való lemondása (Debrecen, 1945. augusztus 21.). TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai.

⁷⁷⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 4. pont (Révész tagolását követve egyértelműbb az általa használt pontokat és nem az oldalszámokat jelölni.)

⁷⁷⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, hatoldalas összefoglalás.

⁷⁷⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 1. pont

⁷⁷⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Levél Nánássy Andor úrnak*, 1945. július 15., forrás: Szabó-hagyaték

⁷⁷⁹ Soós Béla augusztus 6-i halála után megüresedett az Egyháztörténeti tanszék.

⁷⁸⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 2. pont.

Egy nappal később Nyíregyházán az evangelizációs konferencián összegyűlt lelkészek már egy mozgalom elindítását szervezték, szándékuk szerint Békefi Benő püspökké választása miatt.⁷⁸¹ A már említett 21-i bejelentéskor a jelenlévők Békefi nevét Révészről hallották először, ami után még inkább megerősödtek püspökük marasztalásában.⁷⁸²

Augusztus 27-én, a közgyűlésre készülve értekezletet tartottak,⁷⁸³ s újra erősen kérték, hogy maradjon. „Az indokuk az volt, hogy a püspöki tisztújítás során nem kívánatos zűrzavar támadhat, beleviszik a politikát, a nemzetgyűlési választások izgalmait át fogják csapni egyházi terepre stb.”⁷⁸⁴ A „Békefi-kombináció” – így írja Révész – nagy valószínűséggel már mindannyiuk előtt ismert lehetett, jóllehet komolytalannak, de zavarkeltésre alkalmasnak ítélték. A püspök a végsőig ragaszkodott ahhoz, hogy a tisztújításban részt vegyen. „Erre deferáltak”⁷⁸⁵ – írja.

a) Az 1945-ös tisztújító közgyűlés

A másnapi értekezleten többen kérték, hogy a tisztújításból a püspöki tisztség maradjon ki, de ő hajthatatlan maradt. Ezen a tanácskozáson már nyíltan elhangzott Békefi Benő neve is. Az augusztus 29-i közgyűlés eseményeit elsősorban az ott készített jegyzőkönyvből⁷⁸⁶ ismerjük. Ebből ismert, hogy Révész püspök a Lk 22,31–32⁷⁸⁷ alapján prédikált, s arra figyelmeztetett, hogy a Sátán össze akarja zavarni Isten népét, akiknek az ereje a Megváltó értük való imádsága, hogy el ne fogyatkozzon a hitük. A püspök szerint az imádkozó és naponként megtérő egyház egyetlen reménye, hogy Isten lefogja a Sátán kezét.⁷⁸⁸

Majd a püspöki jelentés következett, ami szerkesztett változatban a *Debreceni Protestáns Lap* októberi számában is megjelent.⁷⁸⁹ Itt a püspök az új korszakkal kapcsolatban fejtette ki meglátásait, ami mögött Isten ítéletes és ígéretes akaratát vélte felfedezni. Ezek után önmagát az egyházkerület bírálata és felelősségre vonása alá helyezte, majd lemondott a püspöki állásról, hogy azt a presbitériumok rendelkezésére bocsássa.⁷⁹⁰

Érdeemes megidézni azt a jegyzőkönyvet, amiben az egyházkerület a püspök válságos időkben tanúsított helytállásáért elismerő köszönetét fejezi ki, a jövőt illetően pedig a legteljesebb bizalmáról és ragaszkodó szeretetéről biztosítja, majd hozzájárul a püspöki tiszt

⁷⁸¹ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 3. pont.

⁷⁸² RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 4. pont.

⁷⁸³ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 5. pont. Jelen volt: Sz. Kun Béla, Juhász Nagy Sándor, továbbá id. Porzolt István, Török József, Kiss Lajos, Peleskey Sándor esperesek, Horváth Zoltán beregi espereshelyettes, Hegedűs Kálmán bihari espereshelyettes, Nagy Lajos debreceni espereshelyettes, Tóth Dezső hevesnagykunsági espereshelyettes, dr. Ferenczy Károly, Futó András, Ormós Lajos, Vásáry István, Papp Ferenc.

⁷⁸⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 5. pont.

⁷⁸⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 5. pont.

⁷⁸⁶ *Jegyzőkönyvi kivonat a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Debrecenben, 1945. augusztus 28–29. napján tartott közgyűléséről*, TtREL I. 1. a) 62. k. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1944–1948, 163–169. sz. határozatok.

⁷⁸⁷ *Jegyzőkönyvi kivonat a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Debrecenben, 1945. augusztus 28–29. napján tartott közgyűléséről*, 163.sz. határozat alatt. TtREL I. 1. a) 62. k. Az alapige: „Monda pedig az Úr: Simon! Simon! Imé, a Sátán kikért titeket, hogy megrostáljon, mint a búzát. De én imádkoztam érted, hogy el ne fogyatkozzék a te hited: te azért idővel megtérvén, a te atyádfiait erősítsed.” A prédikációt a *Debreceni Protestáns Lap* a címlapon közölte: RÉVÉSZ IMRE: *A Sátán rostál, vagy az Isten?*, in: *DPL* 1945/8., 1.

⁷⁸⁸ RÉVÉSZ IMRE: *A Sátán rostál, vagy az Isten?*, 1.

⁷⁸⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Részletek az egyházkerületi közgyűlés színén felolvasott püspöki jelentésből*, in: *DPL* 1945/9., 1.

⁷⁹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Részletek az egyházkerületi közgyűlés színén felolvasott püspöki jelentésből*, 1.

tisztújításra bocsátásához, amivel „...csak arra kíván módot adni, hogy a püspök úr személye és működése iránt érzett osztatlan bizalom újból ünnepélyesen megnyilatkozassék...”⁷⁹¹

Szeptember 22-én Bereczky Albert jelent meg a püspöki hivatalban egy Rákosi Mátyás által Tildy Zoltánnak írt levéllel, amelyben Révésznek egy, a debreceni rendőrfőkapitányhoz az előző nyáron írt levelét közli. Bereczky figyelmeztetett, hogy ezt akarják felhasználni ellene, ezért jobb lenne, ha önként visszalépne az újraválasztatásától. Azt is elárulta, hogy ellene és Ravasz ellen már adatgyűjtés folyik, aki előbb-utóbb szintén visszavonulásra fog kényszerülni.⁷⁹² Révész tisztázta, hogy ő már nem léphet vissza, hiszen a szavazás elkezdődött. Azt pedig tudja, hogy akik ebből a jelentéktelen ügyből eljárást akarnak csinálni, azoknak erre mindig módjuk lesz. „»Igen, de – felelte – ha téged ezért mint püspököt vesznek elő, akkor az egész magyar református egyház melléd kell, hogy álljon.« Ebből a feleletből vettem észre, hogy tulajdonképpen miről van szó!”⁷⁹³

Békefi neve ezen a beszélgetésen sem hangzott el. Révész nem kérdezett, Bereczky nem említett semmit.

b) A Békefi-kampány beindul

Másnap, szeptember 23-án született meg a Békefi Benő és Bereczky Albert által szerkesztett *Körlevél*,⁷⁹⁴ amit a tiszántúli lelkészeknek és a presbitériumoknak küldtek ki. Ebből derült ki, hogy a nyíregyházi presbitérium főszerepet akar vállalni lelkipásztora püspökké választásában.

Az iratban Békefi Benő személyéről és a *Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátai Társasága* tevékenységéről, illetve a nyíregyházi gyülekezetben tapasztalható áldásos szemléletváltásról van szó. Lelkészüket tudniillik nemcsak prédikálja, hanem éli is az evangéliumot. Az egyház sok mulasztása után tehát eljött az idő, hogy így tegyenek az egyház megújulásáért és a magyarság jövőjéért.⁷⁹⁵ A *Körlevél* egyik „szónoka”, Bereczky Albert akkori kultuszállamtitkár a Mikecz Miklós nyíregyházi főgondnoknak írt levelében úgy nyilvánul meg, hogy „ebben a munkában páratlan ajándéknak tartottam kezdettől fogva Békefi Benőt [...], jogotok és kötelességetek a tiszántúli egyházkerület püspökválasztó gyülekezeteit tájékoztatni arról a rendkívüli értékről, amit Békefi Benőben az egész magyar református egyház kapott.”⁷⁹⁶

A *Körlevélben* található egy névsor, mely a püspöktől kezdve minden tisztségre konkrét neveket ajánl, továbbá az aláírók ugyan fájdalukat fejezik ki pásztoruk püspökké

⁷⁹¹ A jegyzőkönyvi kivonathoz csatolva, határozati szám nélkül, de a 169.sz. határozatot követően. *Jegyzőkönyvi kivonat a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Debrecenben, 1945. augusztus 28–29. napján tartott közgyűléséről*, TtREL I. 1. a) 62. k.

⁷⁹² RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 7. pont.

⁷⁹³ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 7. pont.

⁷⁹⁴ *Körlevél a Tiszántúli Egyházkerület Valamennyi Lelkipásztorához és Presbitériumához*, Nyíregyháza, 1945. szeptember 23. TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 4. sz.

⁷⁹⁵ *Körlevél a Tiszántúli Egyházkerület Valamennyi Lelkipásztorához és Presbitériumához*, 1.

⁷⁹⁶ *Körlevél a Tiszántúli Egyházkerület Valamennyi Lelkipásztorához és Presbitériumához*, 1.

történő választásával kapcsolatban, de ők meghozták ezt az áldozatot.⁷⁹⁷ Végül hét pontban foglalták össze lelkészük alkalmasságát a püspöki tisztre.⁷⁹⁸

Révész ezt a *Körlevelet* – saját feljegyzése szerint – szeptember legvégén kapta kézhez.⁷⁹⁹ De addig még sok minden történt a püspöki hivatalban.

c) A Révész–Békefi levélváltás, és ami mögötte van

1945. szeptember 26-án Békefi levelet írt Révésznek, mivel lelkiismereti kérdésnek tartotta a jelölésével kapcsolatos tájékoztatás megtételét, majd a mentegetőzés hangján írta: „*Bizonyára tetszik annyira ismerni, hogy ez részemről nem ment könnyen.*”⁸⁰⁰ A püspök valóban, már hosszú évek óta ismerte őt.⁸⁰¹ Sőt, a nyíregyházi időszakában tapasztalt viselkedése miatt többször fejtette ki felé elismerését és háláját.⁸⁰²

Békefi önmaga bevallása szerint akaratlanul került bele a püspökválasztási procedúrába, s utalt Bereczky korábbi nyíregyházi „családlátogatására” is.⁸⁰³ Majd jelezte, hogy hallotta, hogy az 1919-es forradalom utáni ún. „kommunista lelkész” perekben elfoglalt álláspontja miatt adatgyűjtés indult Révész ellen. „*Átláttam a politikai helyzetet és a politikai sakkhuzást és belerémültem abba a lehetőségbe, ami abból a helyzetből adódna, ha Főtiszteletű Püspök Urat újra megválasztanák...*”⁸⁰⁴ Ezek után kapott aznap igei vezetést (Róm 1,8–16) és ez döntően hatott rá. „*»Azért ami rajtam áll, kész vagyok...« – döntötte el bennem, hogy Bereczky Alberték látásának engedek.*” Ugyan számít arra, hogy őt sokféleképpen fogják megítélni ezért, és arra is, hogy rá nézve valószínűleg sikertelen lesz a választás, de mégis vállalja.⁸⁰⁵ A püspöktől azt kérte, hogy újra vigye ezt az ügyet Isten elé, mert nem „*...ellenfélként engedtem bele magamat ebbe az ügybe*”. Majd pedig az aznapi „*aranyigéjével*” (Róm 4,20–21) köszönt el Révésztől.⁸⁰⁶

Révész püspök október 2-i válaszában először is megköszönte Békefi baráti figyelmét, majd mintegy megnyugtatóan jelezte, hogy már 1938 nyara óta Isten akaratára bízta a tisztújítás ügyeit. Majd így folytatja: „*A Szentlélek Isten tudja a maga dolgát s bizonyára mindazok tudják a magukét – az Ő irgalmas vezetésére támaszkodva – akik ebben a dologban valamiképpen érdekelve vannak. Én is tudom.*”⁸⁰⁷

⁷⁹⁷ *Körlevél a Tiszántúli Egyházkerület Valamennyi Lelkipásztorához és Presbitériumához, 2.*

⁷⁹⁸ 1. Bereczky Albert véleménye mellett „*magas és felelős közéleti méltóságban élő személyek is őt látják a legalkalmasabbnak*” 2. Mellette szól teológiai tehetsége és irodalmi munkássága. 3. Az evangelizációs szolgálata kiemelkedő. 4. Az anyagi és adminisztrációs ügyek végzésében kiváló, és helyben megszervezte az egyházi életet. 5. Diakonissza testvérházat alapított. 6. A Kálvineum intézményeit és a város iskoláit újra szervezte. 7. Országos konferenciákat szervezett meg és elindította a *Magyar Ébredés* című folyóiratot, mellyel bűnbánatra és a megbékéltetésre hívja az embereket.

⁷⁹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 8. pont.

⁸⁰⁰ BÉKEFI BENŐ: *Levél Révésznek*, Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátai Társasága, Nyíregyháza, 1945. szeptember 26., TtREL I. 8. d. 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 6.

⁸⁰¹ Már tanítványként és egykori dévaványai segédlelkész korából is jól ismerte. Mindkét időszakában komoly ügyei voltak, amelyeket a püspök tudott, s olyan is adódott, amikor csak az ő segítségével rendeződött a helyzete. RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 11. pont.

⁸⁰² RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 11. pont.

⁸⁰³ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 7. pont.

⁸⁰⁴ BÉKEFI BENŐ: *Levél Révésznek*.

⁸⁰⁵ BÉKEFI BENŐ: *Levél Révésznek*.

⁸⁰⁶ BÉKEFI BENŐ: *Levél Révésznek*.

⁸⁰⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Válasz Békefinek*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 6a.

Tájékoztatójában később erről az ügyről azt mondta, hogy „nem az fáj, hogy Békefi velem szemben fellépett püspökjelöltnek. Bár tette volna idejében, nagy hála kötelezett volna vele... [...] Ellenben az nagyon fáj, és súlyos csalódást okoz, hogy Békefi ebben a dologban vagy maga használt olyan eszközöket, amelyek semmiképpen nem illenek össze az ő evangéliumi és egyházreformáló törekvéseivel, vagy pedig olyan erők elvakult eszközéül engedte oda magát, amelyeknek az evangéliumhoz, a reformációhoz, általában az egyházhoz vajmi kevés közük van... Ezzel önmagának is, főképp pedig az evangélizáció s az új reformáció mozgalmának nagyon sokat ártott, mert azt sok lélekben hitelvesztetté tette.”⁸⁰⁸

d) A politikai nyomás erősödése

Bereczky Albert Révésznél tett utolsó látogatása előrevetítette, hogy csak idő kérdése és egészen új terep nyílik meg a tisztújítás körül és egyáltalán az egyház és az állam kapcsolatában. 1945. szeptember 24-én tudniillik egy igen szokatlan esemény történt az egyházkerület területén. Sándor Lajos, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt szeghalmi szervezetének elnöke levelet írt Debrecenbe, hogy Tildy Zoltán pártvezető utasítására a vármegyei központok szólítsák fel a községi szervezeteket, „*hogy a református egyházközségek presbitériumainál hassanak oda, hogy [...] a tisztújításra elrendelt szavazással várjanak addig, amíg a szeghalmi református egyház körlevelét meg nem kapják*”.⁸⁰⁹

Ezután a levél után, szeptember 29-én érkezett a következő, amit Fazekas János nyíregyházi polgármester, illetve Pásztor József, a Szociáldemokrata Párt nyíregyházi szervezetének elnöke írt alá. A levél címzettjei barátok és elvtársak megszólításban részesülnek, s már az első sorban ezt olvassuk: „*...dr. Révész Imre tisztéről lemondott. – Lemondása összefügg az elmúlt 25 év alatti eseményekkel, a Horthy rezsimmel, különösen az 1918/19. évi eseményekkel, valamint az 1939. év szeptember 1. után történetekkel. [...] Most az új erőre kapott reakció megváltoztatta vele ezt az elhatározását, s értesülésünk szerint újra püspökké óhajtja magát választatni.*”⁸¹⁰

Leírásuk szerint a birtokukban lévő dokumentumok azt igazolják, hogy Révész az 1919/20. évi ellenforradalom éveiben a munkások mellett álló papok elleni fegyelmi eljárásban, különösen is a Jánosi Zoltán lelkész⁸¹¹ elleni ügyben is részt vett. Ráadásul 1939-től kezdve a fasizmust kiszolgáló kormányok szolgálatában állt, s ez arra készíteti őket, hogy megosszák a nyíregyházi presbitérium felismerését, akik belátva az elmúlt évek egyházvezetésében tapasztalt hibákat, ezért új vezetőket kívánnak szolgálatba állítani. Meggyőződtek Békefi Benő emberi és vezetői alkalmasságáról, ráadásul első perctől kezdve mellettük állt. S így zárták soraikat: „*...kövessetek el mindent a városotokban, községekben*

⁸⁰⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 11. pont.

⁸⁰⁹ SÁNDOR LAJOS: *A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Szeghalmi Szervezetének levele a Hajdúvármegyei központnak*, Szeghalom, 1945. szeptember 24. (67/1945.) TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 5. sz. Tildy Zoltán neve megtalálható a Körlevelben szereplő tisztikarban mint „lelkészi tanácsbira”.

⁸¹⁰ PÁSZTOR JÓZSEF–FAZEKAS JÁNOS: *A Szociáldemokrata Párt körlevele*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 7. sz.

⁸¹¹ RÉVÉSZ IMRE: *Jánosi*, in: *Hit és Élet* 1921/7., 1–2. Ebből a cikkből kiderül, hogy a Tiszánineni Egyházkerület bírósága tárgyalta az ügyét és hivatalos kötelességek megszegésében ugyan bűnösnek találtatott, ezért pénzbüntetésre ítélték, de a lelkészi állásba visszahelyezést nyert. Révész a nyugdíjas éveiben írt néhány megemlékező sort a „Jánosi-ügyről”, hogy legalább a családja tudja az igazságot vele kapcsolatban.

levő református egyház presbitériumánál, hogy a presbitérium a püspökválasztás során szavazatát Békefi Benő nyiregyházai lelkészre adja le.”⁸¹²

Október 4-én a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt országos központi megbízottja, Ternay István küldött ki egy körlevelet.⁸¹³ Szerinte sem mindegy, hogy ki lesz a püspök, ezért az országos közhangulatnak engedve Békefi Benőben látják „a magyarság és reformátusság időszerű kérdéseinek Kelet-Magyarországon élő legnagyobb megoldóját...” Mindenkit arra kérnek, hogy az ő megválasztását minden erejükkel támogassák, illetve a felvilágosítás és a ráhatás útján a presbitériumok tagjait segítsék.⁸¹⁴

Október 7-én a Magyar Kommunista Párt Szabolcs Vármegyei Szervezete is üzenetet fogalmazott meg a püspökválasztással kapcsolatban.⁸¹⁵ „Reformátusok!” és „Magyarok” megszólítással akarnak hatni az emberekre. Révész kemény hangú lejárata után a garanciát jelentő „jámbor ember” kiemelése következik, aki eredményesen végezheti a demokratikus népi megújulást. „Békefi Benőben látjuk azt az embert, aki a szabad magyar nép akaratának kifejezője lehet a püspöki székben.”⁸¹⁶

Végül október 8-án egy interjú jelent meg Békefi Benővel a *Szabolcsi Hétfő* című hetilapban. Arra a kérdésre, hogy tud-e a körlevelekről, a következő választ adta: „Kényes kérdés ez, kérem. Egyik-másik körlevélről tudok. (Fejét kezébe hajtva hosszan eltöpreng, mintha ki akarna térni a kérdés elől.) Sohasem gondoltam arra, hogy nevem és személyem a legnagyobb magyar református egyházkerület püspöki tisztével kapcsolatban valaha is szóba kerül. [...] Megvallom őszintén, félek én ettől az egész üggyől.”⁸¹⁷

Majd Révészt óvatos kritika alá veszi mind emberileg, mind egyházkormányzóként és a pártok által pellengérré emelt múltat is megemlíti. Ugyanakkor a maga alkalmatlanságának is hangot ad, amelynek feloldását Bereczkynek köszönheti.

Végül az egyéni és közösségi bűnbánatot és a Jézus evangéliumához való őszinte megtérést tanácsolta. Az esélyeket nem latolgatja, a kérdést inkább Isten akaratára bízta.

A történeteknek további jelentőséget ad, hogy októberben Vásáry István korábbi pénzügyminiszter⁸¹⁸ szintén találkozott Révésszel, miután Tildy Zoltánt is megkereste, aki mindenért vállalta a felelősséget és azt üzent a püspöknek, hogy jobb lesz, ha visszalép, mert ha megválasztják is, a kommunisták a rendőrségi dolog miatt ki fogják löni.⁸¹⁹

⁸¹² PÁSZTOR JÓZSEF–FAZEKAS JÁNOS: *A Szociáldemokrata Párt körlevele*.

⁸¹³ TERNAY ISTVÁN: *A Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt központi körlevele*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 8. sz.

⁸¹⁴ TERNAY ISTVÁN: *A Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt központi körlevele*.

⁸¹⁵ *A Magyar Kommunista Párt körlevele*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 9.

⁸¹⁶ *A Magyar Kommunista Párt körlevele*.

⁸¹⁷ Révész Imrét szívesebben látná újra az egyházkerület az egyetemi katedrán, in: *Szabolcsi Hétfő* 1945. október 8., 3–4., TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 10.

⁸¹⁸ Vásáry István dr. 1925-től Debrecen polgármester-helyettese, 1928-tól 1935-ig polgármestere. A Debrecenben alakult Ideiglenes Kormányban 1944. december 21-től 1945. július 2-ig a pénzügyminiszteri tárcát töltötte be. Forrás: [https://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1s%C3%A1ry_Istv%C3%A1n_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1s%C3%A1ry_Istv%C3%A1n_(politikus)). (Letöltve: 2021. augusztus 1.) Ebben az időszakban egyházkerületi tanácsbíróként is szolgált.

⁸¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, 12. pont.

e) A választás eredménye és értékelése

Eközben a tiszántúli reformátusok között már zajlott a tisztújítás. A szavazatok összesítése és megszámlálása után a következő végeredmény született: Révész Imre 786, Békefi Benő 26, Makkai Sándor és Uray Sándor pedig 4–4 szavazattal zárta a választásokat.⁸²⁰

Révész Imre 1945. november 24-én az egyházkerületi tanácsülésen⁸²¹ beszélt a püspökválasztásról. Elfogadta, hogy Isten immár másodszor adja oda neki ezt az ígát. Beszédében őszintén vall személyes vágyának meg nem értéséről és reagál minden kellemetlen támadásra és a másik oldaltól megtapasztalt, egyházi tisztújításhoz nem illő folyamatokra. Bevallja, hogy mindent megtett, hogy békességgel tehesse le a püspöki tisztséget.⁸²² De „*az eredményben is, amely előttünk van, Isten akaratát vagyok kénytelen felismerni. [...] Mekkora lelki felszabadulást jelentett volna pedig számomra, hogyha az egyházkerület most békességben elbocsát, az időközben újból megüresedett egyetemi tanszékre visszaenged!*”⁸²³

Hálás lett volna, ha időben neveznek meg egy új jelöltet, aki sokkal jobban tudta volna végezni a feladatokat, mint ő. Majd konkrétan beszélt az augusztusi és szeptemberi „akcióról”. Elmondta, hogy neki csak az esett rosszul, hogy ez az akció nem indult meg korábban.⁸²⁴ Egyébként pedig neki senkivel szemben nincs elszámolnivalója.

S ezek után egy kényes témát hozott a nyilvánosság elé, mert nagyon sajnálta, hogy ebbe a választásba három politikai párt is beavatkozott. Részéről a röpirat és sajtóhadjárat minden része kifogásolható, mert még a tisztességesnek vélt része sem tudott megállni az igazság mérlegén. „*Ez a jelenség az elmúlt évtizedek püspökválasztásaiban egészen példátlan, sőt arra is alig van példa, hogy [...] ilyen leplezetlenül avatkoztak volna be politikai pártok.*”⁸²⁵

Különös fájlalta, hogy egy olyan szervezkedésről van szó, amely kimondottan az evangéliumi megújulás és az új reformáció érdekében akarta püspöki állásba juttatni a jelöltjét. Ahogyan azt is, hogy hogyan akarták őt rábírní a jelöltségtől való visszalépésre, amely „*történt (jól megrágtam a szót!) terrorisztikus formában!*”⁸²⁶ S kimondta azt, ami a kívülről érkező nyomás belső erőkre támaszkodásával függ össze: ettől kezdve nem a püspökségről, hanem az egyház szabadságának védelméről volt szó. Tehát magától értetődőnek tartotta, hogy „*semmiféle külső beavatkozásra én innen nem megyek el!*”⁸²⁷

Végül tisztázta a róla megjelent vádak is. Az 1919-ben kezdődő ún. kommunista lelkészperekben nem vehetett részt, mivel 1920. május 31-ig Kolozsváron élt és tanított. S jóval az ide költözésük után, 1921 végén lett egyházmegyei, majd 1928-ban egyházkerületi tanácsbíró.

A másik rágalom Révész ellen az, hogy 1944 végéig a politikai rendszerek és kormányok kiszolgálója volt. Politikai pártonkívülisége teljesen tudatos törekvés és mindenki

⁸²⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Vallomások, Teológiai önéletrajz*, 154. (75. lábjegyzet).

⁸²¹ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából az egyházkerületi tanácsülésben, in: *DPL 1945/10–11*, 1.

⁸²² Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából, 1.

⁸²³ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából, 1.

⁸²⁴ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából, 1. (1. pont)

⁸²⁵ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából, 1. (2. pont)

⁸²⁶ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából, 1. (3. pont)

⁸²⁷ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából, 1.

előtt nyilvánvaló tény, és a náciizmussal szembeni elítélő álláspontját mindvégig vállalta. Ugyanakkor őszintén tett vallomást egy abban a korban általános tévedéséről: „*A magyarság általános külpolitikai helyzetének és feladatának megítélésében a magyar közvélemény túlnyomó többségével együtt tévedtem, de ez a tévedésem semmi olyan ténykedésbe bele nem sodort, amely akár háborús uszításnak, akár népellenességnek volna jó lelkiismerettel és igazságérzettel minősíthető.*”⁸²⁸ Mindezt a vezeklést és a számonkérést vállalja, de azt nem, „*hogy felelőtlen, hazug híresztelések és bujkáló terror előtt önként meghátráljak, mert ezzel önbecsülésemet és egyházam valódi javát egyszerre tenném kockára*”.⁸²⁹

Az Arany János *Epilógusával* összefoglalt személyes helyzetjelentését így zárta: „*az Egyház Urának és az én Uramnak titokzatos és érthetetlen akaratából egy darabig még tovább kell vinnem egy olyan szolgálatot, amelyet soha nem kerestem, amelytől jó móddal mindig szabadulni igyekeztem, amelyben soha semmi valódi örömöm nem volt és ma sincsen, de amelyet az Úrnak mégis királyi joga van megkövetelni tőlem mindaddig, amíg nem tetszik azt Őnéki átruházni más, alkalmasabb vállakra. [...] Ebben a reménységben – a megváltott bűnös ember egyetlen reménységében – kívánom szolgálni akár ebben a munkakörben, akár másban, magyar református egyházunknak a Szent Lélek új kiáradása által való megújítását.*”⁸³⁰

Ezzel a lelkülettel látott munkához, vagyis folytatta azt, amit hite és elhívása szerint az Úr várt tőle.

Révész Imre második újraválasztásának több tanulsága és üzenete van. A teljesség igénye nélkül látni kell a tisztségéhez egyáltalán nem ragaszkodó püspököt, aki bármikor kész átadni a stafétabotot egy nálánál hivatottabb és tehetségesebb lelkipásztornak. Ezt a véleményét sohasem titkolta el, sőt ebben a kérdésben többször „kért” segítséget a mellette szolgáló és bizalmát élvező munkatársaitól. De amennyire nem ragaszkodott a püspökséghez, annyira ragaszkodott az egyházában lévő rend és fegyelem megtartásához és az egyház küldetéséből fakadó lényeg félreérthetetlen felmutatásához. Ezen értjük az Isten Szentleke vezetése alatt, elsősorban a magyarországi reformátusok érdekeit képviselő, ugyanakkor az osztatlan keresztyénség javát kereső, az evangélium hirdetésének és a misszió minél több irányban történő szolgálatának a református egyház megújulásért folytatott szakadatlan lelki küzdelmét, amelyben az egyház szabadsága megmarad.

Kimondva-kimondatlanul szerette ezt a református egyházat, amelyet önző birtoklási vágygal sohasem tartott a magáénak, hiszen minden rezdülésével élte és hirdette, hogy itt, a Jézus Krisztus által elfoglalt első hely őt a feltétel nélküli önátadásra és a leghűségesebb szolgálatra kötelezi. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy semmiféle kívülről érkező akarat, döntés és hatalmi erő nem veheti át az irányítást a királyi jogokkal uralkodó Krisztus kezéből, ami az aktuális egyházi vezetőket még erősebb hozzá való elköteleződésre és az ő jelenlétének kiabrázolására (a krisztusi értékrend megélésére) tanítja és segíti. Az egyház életében és küldetésében nem lehet semmilyen cél, ígélet vagy érdek, ami eredeti küldetését

---

⁸²⁸ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából, 2.

⁸²⁹ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából, 2.

⁸³⁰ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából, 2.

hátrányosan befolyásolhatja, még akkor sem, ha az az államtól, és esetleg annak legnemesebb elgondolásából származik is.

S még egy megszívlelendő sajátossága a révészi gondolkodásnak és hozzáállásnak: jóllehet folyamatosan érkeztek hírek bizonyos szervezkedésekről, szándékos és véletlen üzenetésekről, és egyre nagyobb nyomással nehezedett rá a politika – természetéből fakadó – kegyetlensége, beleértve elsősorban a személyét ért hamis vádaskodásokat, karaktergyilkosságot, ő semmilyen méltatlan írásos, vagy élő szóban megfogalmazott csatározásba nem engedte bele magát.

VII.4.2. Révész Imre gondolkodása az egyház és az állam kapcsolatáról

a) A legkorábbi írásai alapján – a történelmi fejlődés síkján

Magától értetődő felismerésünk lehetne, hogy Révésznek az államtól, még konkrétan a politikától való tudatos távolságtartása a püspökválasztás eseményeiben természetes volt, ugyanakkor éppen püspöki-egyházkormányzati feladatai nem tették lehetővé azt, hogy akár objektív, vagy szubjektív okokból is kitűzött célja sikerüljön. Tudomásul kellett vennie, hogy ő a legnagyobb református egyházkerület püspöke. Ráadásul egyháztörténészként a legtöbb és a legszükségesebb adalékokkal is rendelkezett, ami bizonyára sok esetben inkább fokozott terhet jelentett számára.

Azt az alapvető ténytet tehát nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ifjú korától, kassai segédlelkészkedésétől kezdve foglalkozott az egyház és az állam, az egyház és a politika kapcsolatával, kölcsönhatásaival, s azoknak a társadalomra kifejtett hatásaival. A legjellegzetesebb írásainak vonatkozó részeit vázlatosan ismertetjük, hogy látható legyen Révész Imre gondolkodásának irányultsága.

1) 1912-ben írta meg legkorábbi kutatási eredményeinek összegzését, *A földesúri jog szerepe a magyarországi ellenreformáció szolgálatában* címmel.⁸³¹ Ebben a tanulmányában rámutatott arra, hogy az ellenreformáció történeti eseményeiben milyen szükségszerűség volt a vallási és az egyházi érdekeknek a politikai és a társadalmi érdekekkel való találkozása. Ez a maga konkrétságában azt jelenti, hogy a 16. század második felére komoly veszteségeket elkönyvelő katolicizmus, illetve a viláгурalmi törekvéseit kétségbeesetten folytató pápaság miként talált természetes és kívánatos szövetségest a spanyol-osztrák Habsburg birodalomban és a francia királyságban egyszerre.⁸³²

Révész ezzel párhuzamosan azt is leköveti, hogy mi történik az európai protestantizmus közösségeiben, akik mindezekből fakadóan arra kényszerültek, hogy az abszolút fejedelmi törekvésekkel szemben támadó politikai irányzatokban szintén megtalálják a maguk szövetségeseit, amelyek országonként változásokat mutatnak. Gyengeségük, hogy nincs egységes összefogás közöttük, erejük pedig az, hogy ennek következtében egy nemzetenként kialakuló erőteljes és szabad protestantizmus indul fejlődésnek.⁸³³ Ezeket igyekszik párhuzamba állítani a magyarországi sajátosságokkal az 1525-ös rákosi országgyűléstől kezdve a 18. század eleji országgyűlések vallásügyi rendelkezéseiig.

⁸³¹ RÉVÉSZ IMRE: *A földesúri jog szerepe a magyarországi ellenreformáció szolgálatában*, in: *Theologiai Szaklap* 1912. március, 161–185.

⁸³² RÉVÉSZ IMRE: *A földesúri jog szerepe*, 161.

⁸³³ RÉVÉSZ IMRE: *A földesúri jog szerepe*, 162.

2) 1914-ben az ógyház kialakulásának részleteit tárgyalva összességében kissé más irányt követett, de végeredményben mégis közel maradt ehhez a tematikához. Eredetileg itt – többek között – arra hívta fel a figyelmet, hogy nemcsak a jog, a szervezet és az alkotmány szempontjainak tisztánlátása szükséges, hanem a társadalmi lélektan áttekintése is. Ezen a területen alkotott maradandót Ernst Troeltsch⁸³⁴, aki feltárta a keresztyén vallás, tanok és élet társadalomképző erejének gyökereit. Gondolatainak lényege, „...*hogy igazi társadalomformáló erőt a keresztyénségnek az biztosított, hogy a fennálló állami, jogi, társadalmi rendhez alkalmazkodni bírt s az antik (stoikus) filozófia jogi gondolkodásából átvette a természetjog (term. törvény) alapfogalmát*”.⁸³⁵

Amikor ezt a fogalmat az egyház azonosította Mózes és Krisztus törvényével, akkor egyrészt elismerte a társadalmi rend és kultúra értékét, ugyanakkor szabályozni is kezdte azokat. Összességében az állam és a társadalom külsőképpen megmaradt annak, ami volt, viszont a lelkek hozzáállása megváltozott: „*nem törekszenek a megváltoztatásukra, de intézményeiket felhasználják a másvilági üdv és az egyetemes életbiztonság munkálására.*”⁸³⁶

Harnacktól azt emelte ki Révész, hogy a szerzetesség „világmegvető” és kultúragyűlölő szemléletét követte a keresztyénség keveredése a „bűnös” világgal, társadalmával és filozófiájával, és ez kezdte átformálni úgy, hogy maga is hozzáalakult.⁸³⁷

Az egyház állammal való kapcsolatának egészen új dimenzióba kerüléséről a milánói rendelet kiadásától (313) beszélhetünk, amikor is a vallásszabadság biztosításával megkezdődött a birodalomhoz való közeledés. Eduard Schwartz⁸³⁸ könyve alapján kiderül, hogy a menthetetlenül bomló világbirodalomnak szüksége volt az új és erős kapcsolatra az igen egységes keresztyénséggel.⁸³⁹ Nagy Konstantinról alapvetően elismerő hangon úgy írt, mint aki eszmei és szervezeti támaszt keresett dűledező birodalma mellé, de vallásos meggyőződése „*sohasem mélyült ki az egész személyiségét és erkölcsi életfolytatását átható sajátosan keresztyén vallásossággá*”.⁸⁴⁰ Végeredményben az ő személye sokat segített az egyháznak az afrikai egyházakkal szembeni fegyelmi küzdelmeiben és a niceai zsinatot körülvevő dogmatikai vitákban.⁸⁴¹

3) Az 1920-as évek írásai között az egyik legkiemelkedőbb *A mai magyar kálvinizmus* című sorozata, amely először az 1921-es *Hit és Élet* folyóiratban jelent meg. Úgy látja, hogy a magyar nemzeti lét újabb válságos korszakában élő, de a válságok súlyát átlátni és megérteni képtelen embernek egyetlen lehetősége van, „*lelkében töpreng a kivezető út fölött*”.⁸⁴² Ezt hívja Révész lelki önvédelemnek. Mert egy nemzet nem akkor hal meg, amikor feldarabolják, hanem amikor „*lelke dermed meg és hanyatlik alá léte kérdései előtt*”.⁸⁴³ Ezen az úton pedig

⁸³⁴ Ernst Troeltsch (1865–1923) heidelbergi tanár.

⁸³⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, in: *Protestáns Szemle* 1914/4., 245–271, 265.

⁸³⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 265–266.

⁸³⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 267.

⁸³⁸ SCHWARTZ, EDUARD: *Kaiser Constantin und die christliche Kirche*, Leipzig, Teubner, 1913.

⁸³⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 268.

⁸⁴⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 268.

⁸⁴¹ RÉVÉSZ IMRE: *Az ógyház történetéből*, 269.

⁸⁴² RÉVÉSZ IMRE: *A mai magyar kálvinizmus*, in: Németh Pál (szerk.): *Magyar Református Önismereti Olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 129–149, 130.

⁸⁴³ RÉVÉSZ IMRE: *A mai magyar kálvinizmus*, 130.

a vallás és a keresztyénség segít a legtöbbet, hiszen az a tapasztalat, hogy bennük van a *nemzetfenntartó és nemzetnevelő* erő.

A római katolikus és a református vallás különösen belenőtt a magyar emberek életébe, ami annyit jelent, hogy hazánkban egy nemes verseny zajlik a népnevelés területén. Mindkettőnek ki kell tisztítania a csatornáikat, hogy „viszonyos elismeréssel” Jézus Krisztus szellemében, a történelem bizonyágaival és a tudomány igazságaival végezzék szolgálataikat.

Ennek a révészi gondolatsornak végsősoron abban van a lényege, hogy a kálvinizmus adta szellemi és lelki értékek felmutatása által a református egyház mindennapos életét kívánja vonzóbbá és eredményesebbé tenni, hiszen a „*néplélek megújrodása csakis a vele jobban-rosszban mélyen és régóta összeforrott történelmi egyház keretében mehet végbe*”.⁸⁴⁴

Ehhez viszont arra van szükség, hogy az egyház tagjai hitvalló életet éljenek, hiszen nem rejthető el a hegyen épült város, azaz meg kell tanulni szembenézni azzal, hogy „*a vallás nem magánügy!*”⁸⁴⁵ Ezt tudniillik nem a világ találta ki, mert ők csak „eltanulták” a keresztyénektől. Révész Imre arra is rámutatott, hogy a világ ugyan elvárja, hogy a vallás mondjon le világalakító erejének használatáról és ne zavarja meg a társadalom új berendezkedési formáit, de attól még a keresztyénség igényének meg kell maradnia Isten elvárásainak megvalósítására. A világ mindezek ellenére látja a magukat keresztyénnek mondókat, akiknek a keresztyénség formáság és hagyomány, és látja az egyházakat, amelyek „*hatalmi törekvésektől megmámorosodva vagy burocrata gépiesség posványában vergődve, egyszerűen képtelenek a Krisztus testeként élni és a Krisztus uralmát terjeszteni*”.⁸⁴⁶ S lát a világ egy keresztyén társadalmat, amely minden fenntartás nélkül botránkoztatja meg és „sátáni önelégültséggel” zsákmányolja ki a Krisztus kicsinyeit. Tehát a vallás nem lehet magánügy, mert nem is közügy, hanem „*a vallás – vallás,*”⁸⁴⁷ amit rejtegetés nélkül meg kell vallani.

Révész ezt a szemléletmódját nemcsak a szószéken, hanem a *Hit és Élet* folyóiratban is kifejezte, amikor bizonyos fokú politikai nyomás nehezedett rájuk. 1923-ban kijelenti, hogy a többi szerkesztőtársával együtt elhatárolódnak mindentől, ami őket teológiai, vagy *politikai* alapú „*pártorgánusként*” akarja láttatni. Az ő pártjuk az élő Isten pártja, „*ahová mindenki beletartozik, aki egyszer szent komolysággal és áldozatkész elszánással kívánja és akarja Isten dicsőségét, és egyedül csak azt, megvalósulva látni a magyar református egyháznak önlelkéből való megújrodásában és a magyar nemzet evangéliumi erkölcsi újjászületésében*”.⁸⁴⁸

A szerzőket sem a királykérdésben, sem a liberális, vagy ébredő szemléletben személyesen nem kívánják megkérdezni, ha a cikkeik Krisztus királyságát hirdetik meg és a Názáreti követésére sarkallnak. Velük kapcsolatban inkvizíciós fórum sem akarnak lenni hitnézeteik ortodox kálvinista jellegének megállapításában, mert, ahogy írja: „*beérjük*

⁸⁴⁴ RÉVÉSZ IMRE: *A mai magyar kálvinizmus*, 149.

⁸⁴⁵ RÉVÉSZ IMRE: Hitvallás, in: *Az Ige fénye*, 131–139, 133.

⁸⁴⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Hitvallás*, 134.

⁸⁴⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Hitvallás*, 135.

⁸⁴⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Olvasóinkhoz*, in: *Hit és Élet* 1923/1–2., 2.

magának a Kálvin János orthodoxiájának mértékével: az Igével, amely testté – tehát nem betűvé – lett.”⁸⁴⁹ Majd a korábbi idők szellemi kötődéseiről és lélekrokonságáról is írnak.⁸⁵⁰

Ez a révészi tanulmány geopolitikai szinteken mérte meg az újra hatalomra törő, vagy ottmaradni akaró egyház, a világegyház törekvéseit, amelyek óhatatlanul is kihatnak az egyes országok és régiók társadalmi és kiemelkedően is az egyházi életére, jelesül a protestantizmus egyházainak mindennapos *élettevékenységeire* és *önvédelmi* küzdelmükben mutatott egyedi fejlődéseikre. Ennek egyik következményének tekinthetjük a sajátos református tisztségértelmezést is, amelyet az előző részben említettünk, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, sőt evidenciaként kell kezelnünk a protestantizmusnak a politika színterén való megjelenését is.

Révész Imre az óegyház kialakulásának nagyvonalakban való bemutatásakor, széles körű korabeli irodalom felsorakoztatásával a történelmi fejlődésben mutatkozó változásokra hívja fel a figyelmet, azaz az egyház és az állam folyamatos közeledésének és egymásra való kölcsönhatásának pozitív és negatív következményeit állítja egymás mellé.

A kálvinizmus liberális, pietista vagy nem pietista jellemzői tisztázását úgy teszi meg, hogy felmutatja azok pozitív és negatív hatásait is, amelyek miatt nem lehet egyoldalú személyes lelki kultúra, de még pusztán társadalmi akció sem, hanem mindennek a megélési helyeként a református egyház közösségét kell felismerni. A református egyház tehát keretet ad és szellemiségében életerőt biztosít a magyar néplélek megújulásához.

Ezek a források abban nyújtanak segítséget, hogy – a húszas évek elejéig – felszínre kerüljenek bizonyos alapvető szellemi útjelzők, amelyek Révész Imre egyház és állam kapcsolatáról kialakuló gondolkodásának fokozatos fejlődését mutatják be. Látható, hogy teljesen tisztában volt azzal, hogy az egyház, s egyáltalán a keresztyénség nem maradhat bent a templomban, nem alkothat zárt kört, hanem a társadalomban egyre nagyobb szerepet kell vállalnia. Tudta, hogy mielőtt a világ véleményt nyilvánítana Krisztus népéről és reális lényeglátással megítélné szerepét, azelőtt az egyháznak magának kell felismernie önazonosságának alapjait és küldetésének krisztusi elvárásait. Ezekben az írásokban az az érdekes, ahogy az óegyház kialakulásától kezdve, tehát az elméleti síkról, az ellenreformáció korán át, hogyan érkezik meg azokba a napi eseményekbe, ahol nemcsak az egyháztagokra és szűk környezetének visszajelzéseire kellett figyelnie, hanem már a napi politika is elérte.

---

⁸⁴⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Olvasóinkhoz*, 3.

⁸⁵⁰ A legjelentősebb hatást id. Révész *Figyelmezőjének* (1870–1879) és a francia Paul Doumergue *Foi et Vie* folyóiratainak köszönhetik. Ugyanakkor van néhány jelenleg is működő hazai folyóirat, például a *Reformáció*, amely Forgács Gyula vezetésével Pécelen kerül kiadásra. Ehhez – a lelkészeknek, presbitereknek, gyülekezeti munkásoknak írt laphoz – érzik magukat a legközelebb, ezért ugyanolyan elvekkel kívánnak működni, s a regionális olvasóközönségen túl akár az egész magyar haza értelmiségét és kálvinistáit is megcélozni. RÉVÉSZ IMRE: *Magunkról – mindenkinek, akit illet*, in: *Hit és Élet* 1921/3., 2–4. A *Kálvinista Szemle* kapcsán Révész leírja, hogy szerkesztője, Sebestyén Jenő, egy nagy tudású és lendületes ember, az újság pedig példaadó több tekintetben is, viszont megtörténhet, hogy bizonyos kérdésekben „a rendesnél nagyobb distantiát kell is majd észrevennünk. A végcélban: a magyar kálvinista léleknek valóban kálvinistává mélyítésében föltétlenül találkozunk – és szeretjük hinni, hogy nemcsak a végtelenben, miként a párhuzamos vonalak.” RÉVÉSZ IMRE: *Magunkról – mindenkinek, akit illet*, 2–4.

b) *Egyház és állam kapcsolata – különös tekintettel a püspökség időszakára*

Révész életében egy nagyobb egységet lépve kijelenthetjük, hogy ahhoz, hogy ebben a mindennapos szellemi harcban és politikai darálóban sem az egyház, sem pedig ő mint püspök ne öröklődjön fel, olyan alapvető szempontokat fogalmazott meg, amelyek mind a napi, mind a pártpolitikán felül állnak. Egy dátum nélkül fennmaradt előadásában⁸⁵¹ konkrétan az *egyház és az állam fogalmát és viszonyát* tisztázta.

Az *egyház* esetében mintha az 1922-es sorozata⁸⁵² vonatkozó tanításainak rövid összefoglalását olvasnánk. Az etimológiai fejtegetések végén azt írja, hogy az egyház „*Isten céljai számára félretett társaság. Olyan, amelyet Isten a maga céljai számára akar alakítani, amely tehát folytonos levésben van.*”⁸⁵³ Az ekklesia az Istentől való megszólítottaságot és egy másik állapotba való mozgást jelent. Mindezeket summázva (Kirche, Kerk, kirk, cerko) egy olyan népet mutat fel, amelyiknek olyan Ura van, akit minden körülmények között engedelmesen követ. Egy abszolút *dinamikus* fogalom.

Az *állam* (álladalom, status, Staat, état) ezzel szemben egy *statikus* fogalom, hiszen a folyamatosan ütköző egyéni, csoport- és osztályérdekek között az állandóságot hivatott biztosítani a rend útján. Az együttélés feltétele a közösség javára végzett *munka*, ami által biztosítható a jólét és boldogság is.⁸⁵⁴ Az állam „csendőr és rendőr” jellegét is említi; az utóbbi a legdemokratikusabb formában is szükséges a fejlődés biztosításához.

A kettő viszonyáról: Az állam az emberlét célját, boldogsága irányát nem tudja megmutatni, ezért van szüksége az emberfölötti és világon túli irányultságú egyházra, amely azt hirdeti, hogy az emberlét értelme és célja a szeretet. „*A szeretet egy tökéletes társadalomban, Isten országában, Krisztus fősége alatt valósul meg maradéktalanul. Ide megy az egyház és ide akarja magával vinni az államot is...*”⁸⁵⁵

Az állam mindehhez biztosítja, még ha bizonyos kényszereszközökkel is, az emberi együttélés rendjét és nyugalmát. Az egyház tudniillik, ha lényegéhez hű, ilyen eszközökhöz nem nyúlhat. Jézus azt tanítja, hogy adjátok meg a császárnak, ami a császáré, ezért Pál azt tanítja, hogy „*a felsőség, fegyverrel a kezében is, Isten szolgálja, amelynek minden lélek »nem csak a haragért, hanem a lelkiismeretért is engedelmeskedni tartozik...«*”⁸⁵⁶

A kettő ellentétéről akkor beszélünk, ha az előzőekkel ellentétben szerepcseré történik. Az állam nem szabhatja meg az emberlét végső célját, mert az már a mítoszalkotásba és a sajátos dogmaalkotásba hajló államtotalitás, amelynek egyházüldözés a vége. Ha viszont az egyház befolyást akar az emberélet földi berendezkedésére, ilyenkor lesz állammá. Továbbá lelki rendőrséggé és csendőrséggé torzul, ha „*Isten nevében szentesíteni akar egy fennálló,*

⁸⁵¹ RÉVÉSZ IMRE: *Egyház és állam* (népszerű főisk. tanfolyami előadás), in: RÉVÉSZ IMRE: *1944 késő ősztől 1949. április 14-ig Debrecenben és egyebütt elhangzott igehirdetésem, bibliatanulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam)*. DRK Kézirattár, R 2633. Ceruzával Révész ráírta, hogy „*Valami 25-30 ember hallgatta!*”

⁸⁵² RÉVÉSZ IMRE: *Az egyház neve és mivolta*, 35.

⁸⁵³ RÉVÉSZ IMRE: *Egyház és állam*, 1.

⁸⁵⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Egyház és állam*, 1–2.

⁸⁵⁵ Testvérszeretet nélkül ugyanis a felbomlás és az állandóság megszűnése fenyeget. RÉVÉSZ IMRE: *Egyház és állam*, 2.

⁸⁵⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Egyház és állam*, 3.

esetleg teljesen igazságtalan állapotot...⁸⁵⁷ A jelenben is megvan ennek a veszélye, amikor az emberek a rend, nyugalom és állandóság után vágyva belekapaszkodnak az egyházba.

Az ellentét elkerülésének megoldása a „*demokratikus állami és társadalmi rend*”, ami egyrészt kizárja az állami totalitásra való törekvést, másrészt kényszer nélkül, szellemi hatásokkal tartja az egyházat a maga határain belül. Magyarországon is csak a demokrácia teremtheti meg és rendezheti el az említett módokon kettőjük kapcsolatának régi rendezetlenségét.

Révész ezen a gondolati síkon egy prédikációt is mondott, amikor az *Isten örök rendje* című sorozatában az államról tanít.⁸⁵⁸ Pontos dátumot nem tudunk, de a bevezetés valamennyire segítségünkre lehet: „*Nagy összeomlások után csak ormótlan kőhalmaz látszik.*”⁸⁵⁹ Ennek az igének a jézusi tanítása örök időkre megszabja a keresztyén ember magatartását az állammal szemben.⁸⁶⁰

Mindez *először* azt jelenti Révész olvasatában, hogy ha a „*javak kicseréléséhez*”⁸⁶¹ valaki az állam segítségét kéri, akkor az államhatalmat támogatnia is kell. Kapja az ember a rendet, a munkát, az igazságot, megvédi az életet, a családot, az otthont, s ennek fejében engedelmeskedni, adózni, közmunkát végezni és végső soron véráldozatot felajánlani kötelesség, mégpedig a jézusi parancsnak engedve.

Az állam – Isten akarata szerint – a jókat támogatni, a gonoszokat pedig megbüntetni köteles. S milyen jó dolog azokban az időkben élni, amikor rend, nyugalom és béke van, ezért lelkiismereti dolog engedelmeskedni az ilyen államnak. A Róma 13,1–10 alapján kijelenti, hogy a legkeményebb „*archia*” is jobb az „*anarchiánál*”.

Másodszor pedig azt hangsúlyozza Révész – Kálvint latinul idézve⁸⁶² –, hogy az egész ember az Istené, „*az ő örök sorsához való viszonyulásában*”.

Az állam – Isten akaratából – az ember földi, de nem örök sorsának igazítója. Végeredményben megállapítja, hogy „*ez a veszély új magyar államalakulásunkban nem fenyeget*”. De bárhogy alakul is a jövő, az biztos, hogy a keresztyén ember mindent kész odaadni az államnak, *egyét kivéve: az üdvösségét.*⁸⁶³

1945 második felében különös, hétrészes sorozatba kezdett, amelynek az *Egyházunk számadása*⁸⁶⁴ címet adta.

1) „*Adj számot sáfár...*”⁸⁶⁵ „*Isten legdrágább jószágának, a választott és megváltott lelkek közösségének sáfára, a földi egyház, számadásra szólíttatik s e számadásban hűtlennek*

⁸⁵⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Egyház és állam*, 4.

⁸⁵⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Az állam* (Márk 12,13–17), in: *Isten örök rendje*, DRK Kézirattár (jelzet?)

⁸⁵⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Az állam*, 1.

⁸⁶⁰ „*Adjátok meg a mi a Császáré, a Császárnak, és a mi az Istené, az Istennek.*”

⁸⁶¹ RÉVÉSZ IMRE: *Egyház és állam*, 2.

⁸⁶² „*...az Úr a királyok királya; ahol megnyitja szent ajkait, őt kell hallgatnunk mindenek előtt és fölött. Igen, őutána alá vagyunk vetve azoknak az embereknek, akik felettünk uralkodnak, de csak őbenne.*” KÁLVIN JÁNOS: *Institutio II.*, 4.20.32.

⁸⁶³ RÉVÉSZ IMRE: *Egyház és állam*, 3.

⁸⁶⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Egyházunk számadása*, Révész Imre: *Egyházunk számadása.*, in: Révész Imre: *1944 késő ősztől 1949. április 14-ig Debrecenben és egyebütt elhangzott igehirdetésem, bibliatanulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam)*. DRK Kézirattár, R 2633. A kézirat címlapjára azt írta, hogy „*Isten segítségével végbeviendő prédikáció-sorozat 1945 őszén*”.

⁸⁶⁵ RÉVÉSZ IMRE: I. Bevezetés, *Adj számot sáfár...*, in: *Egyházunk számadása*, 233–834.

bizonyul”, mert Urának javait eltékozza. Elmaradt az igének és az abból fakadó szeretetnek az árasztása, mert *öncélú* szervezet volt, nem pedig alázatos szolga. Emellett az egyház húzódtott önfenntartásának legősibb formáitól, a kézimunkával való kenyérkeresettől és az önkétes adományból való élésből, de mostanra – bármennyire is megalázónak tűnik – ez lett a „normális” állapot.

Ebből a süllyedt állapotból a *testvér felismerése* segíthet kiemelkedni, mert ez az egyház lényege. Így kezdődik az egyház „észre térése”, a *metanoia*. Párhuzamot von az *állammal*, amelyik szintén most jött rá arra, hogy a népért van. Az egyház viszont nem lehet egy államot utánzó szervezet, hanem csak Krisztustest.⁸⁶⁶

2) Számot kell adnia az egyháznak *A történelem előtt*,⁸⁶⁷ hiszen a múltat még ha nem is föllebbezhetetlenül, de kikerülhetetlenül folyamatosan megítéli a következő korszak. S ezt a földi egyháznak is vállalnia kell, hiszen a történelem már régen megítélte, de most megerősödött, mert „*nem tudta megakadályozni a háborúkat, és nem tudta megszüntetni a szoc. nyomort: tehát nem tudja megteremteni a békét, amiről prédikál, és előteremteni a kenyeret, amiért imádkozik.*”⁸⁶⁸

Az ítélet tehát igazságos, mert Krisztus a békességre és a kenyérre, a szeretetre és az igazságosságra épített embertestvériség ígéretével jött, amit az Atyával való kibékülés, a megtérés feltételéhez kötötte. S ahol ez nem valósul meg, ott „*a Sátán fegyvert és nyomort fog támasztani s egyben hamis Krisztusokat is, a béke és a kenyér ígéretével.*”⁸⁶⁹ Az egyháznak tehát nem a békesség és a boldogság megteremtése az eredeti dolga, hanem az Ige és a Lélek fegyverével *harcolni a Sátán ellen*, aki bűnre csábítja az embert. Ebben az egyház „*nem volt elég erélyes, bátor, következetes és fáradhatatlan*”,⁸⁷⁰ ráadásul, amitől Ura óvta, *átvette annak módszereit és eszközeit*.

Ami a világban – például az államban, a hadseregben a Sátán szerint – természetes, „*egy parancsol és diktál, a többi hallgat vagy lelkesedik vagy morog, de mindenképp engedelmesskedik: az az egyházban természetellenes.*”⁸⁷¹ Mert az egyházban csak *egyetlen főlény* létezik: az odaadóbb és áldozatosabb szolgálat. *De az egyház mégis, utánozva a világot, uralmi és tekintélyi rendszert* alakított ki, elég csak a református tisztújításokat megvizsgálni.

Révész kritikus hangja tehát jogos, amikor azt mondja, hogy „*elvesztetted, egyház, a hiteledet, mert a világi nagyság pogány babérajaira pályáztál: arra, hogy megcsókolják a kezedet, amellyel korbácsot suhogtatva, de kenyeret is adva, amelyben vértől csepegő fegyver van, de békességet is tudsz vele teremteni, hogy azért hívjanak Energetésnek, jóltevőnek, mint az akkori félvilág urait, az egyiptomi Ptolemaios-dynastiát. Történelmi érdemekre pályáztál, s most kiderült, hogy történelmi bűneid vannak: nem adtad a történetnek az egyetlen, amit*

⁸⁶⁶ RÉVÉSZ IMRE: I. Bevezetés, *Adj számot sáfár...*, 235.

⁸⁶⁷ RÉVÉSZ IMRE: II. A történelem előtt, in: *Egyházunk számadása*, 235–238.

⁸⁶⁸ RÉVÉSZ IMRE: II. A történelem előtt, 236.

⁸⁶⁹ RÉVÉSZ IMRE: II. A történelem előtt, 236.

⁸⁷⁰ RÉVÉSZ IMRE: II. A történelem előtt, 237.

⁸⁷¹ RÉVÉSZ IMRE: II. A történelem előtt, 237.

*neked kellett volna adnod: a [...] fölfelé vezető utat: a szolgálat és áldozat lelkét, Jézusod Lelkét!*⁸⁷²

3) Számot kell adni *A magyar nép előtt*.⁸⁷³ A reformátusok gyakori dicsekvése az, hogy ők népegyház, ami nem arisztokratikus, vagy bürokratikus, hanem „népi egyházat”⁸⁷⁴ jelent, azaz a legtörzsökösebb népréteget (földműves parasztság, vidéki városi kispolgár).

Révész megállapítja, hogy az egyház kimaradt a nagybirtokrendszer alakításából és hosszú idők óta a földreform szószólója lett. Beszél a református lelkészcsaládok kiegyenlítő, és a református iskolák népnevelő szerepéről. S végül arról, hogy az egyház az egészséges népi demokrácia egyengetője lett azzal, hogy a „népi elemeknek” már évszázadok óta betekintést enged ügyei intézésébe.

A baj Révész szerint az, hogy a református egyház az önhittsége és kényelemszeretete miatt nem vette észre, hogy a zárt egységű, vallásilag is egységes települések egyháza maradt, a tanyavilág kialakulását, a falu lakosságának a városba történő beáramlását és a szórványban élőket nem követte az evangéliummal való megkeresés.

Isten számonkéri az egyháztól a szétszórt népet, akiknek a hiánya egyenesen katasztrófa. Zárógondolatában így fogalmaz: „*Egyházam, a te egyetlen népi politikád csak az lesz, hogyha Jézusod nyomában járod – igen, járod – a néphez vezető utat!*”⁸⁷⁵

4) *A saját tagjai előtt*⁸⁷⁶ is számot kell adnia az egyháznak, bár ez első hallásra értelmetlenségnek tűnhet. Ha viszont felmerül benne, akkor ez azt jelenti, hogy „*mint szervezet, mint keret elkülönült és szembesült a saját tagjaiva.*”⁸⁷⁷ Az a legborzasztóbb helyzet, amikor van egy hivatalos és egy nem hivatalos egyház, és „*az egyházzal szemben*” az egyháztagok. Három vétséget sorol fel Révész a hivatalos egyház ellen.

„*Nem tette tudatossá az egyháztagságot, a testhez való élő, szerves odatartozást.*”⁸⁷⁸ Mert honnan tudhatja az ember, hogy ő csakugyan tagja az egyháznak? Ki pásztorolja? Ki mondja neki, hogy „hiányzol”? Sok hasonló leleplező kérdést jár körbe Révész. S kimondja, hogy egyház ott van, ahol mindenki felé működik az „utánamenő” gondoskodás. Ez maradt el, mert elvesztette érzékét az iránt a felelősség iránt, amelyet a *keresztység* ró rá is.

„*Nem állította munkába a tagjait.*”⁸⁷⁹ Márpedig a tudatos egyháztagság egyenes következménye, hogy mindenki feladatot talál magának a kormányzástól a tanításig, a lelki-testi munkában, rendszeres, természetes és mindennapi módon.

Végül: „*nem adott az egyház elég alkalmat arra, hogy tagjai az által tegyék teljessé az egyházzal való élő kapcsolatukat, hogy Krisztussal való kapcsolatuk is állandó legyen a közösséggé épüljön ki.*”⁸⁸⁰ Ebben az *úrvacsora* kínálná a legtöbb segítséget, amelyet immár hat alkalomra csökkentettek, ahelyett, hogy minden vasárnap – a genfi modellhez hasonlóan – *úrvacsorai közösség* lenne.

⁸⁷² RÉVÉSZ IMRE: II. *A történelem előtt*, 238.

⁸⁷³ RÉVÉSZ IMRE: III. *A magyar nép előtt*, in: *Egyházunk számadása*, [239]–[241].

⁸⁷⁴ RÉVÉSZ IMRE: III. *A magyar nép előtt*, 239.

⁸⁷⁵ RÉVÉSZ IMRE: III. *A magyar nép előtt*, 242.

⁸⁷⁶ RÉVÉSZ IMRE: IV. *A saját tagjai előtt*, in: *Egyházunk számadása*, 242–[245].

⁸⁷⁷ RÉVÉSZ IMRE: IV. *A saját tagjai előtt*, 242.

⁸⁷⁸ RÉVÉSZ IMRE: IV. *A saját tagjai előtt*, 243.

⁸⁷⁹ RÉVÉSZ IMRE: IV. *A saját tagjai előtt*, 243.

⁸⁸⁰ RÉVÉSZ IMRE: IV. *A saját tagjai előtt*, 244.

5) Számot kell adnia *A világprotestantizmus előtt*,⁸⁸¹ akiről ismert, hogy szeretik a magyar reformátusok hitvalló és harcossá válását, tisztelik a kisebbségi lét ellenére való erős közéleti, szellemi jelenlétet, az Európában szinte páratlan egyházi iskolázás fejlettségét, de a pogányok és a zsidók közötti *missziói szellem hiányát* határozottan kiemelik, hiszen alig vannak misszionáriusok a magyar protestáns egyházakból.

Révész ezt a hiányosságot engedetlenségnek nevezi Jézus Krisztus parancsával szemben. Szerinte itt dől el, hogy ki nekünk a Krisztus, s tudunk-e neki feltétel nélkül engedelmessé válni. Továbbá arra mutat rá, hogy a reformátusok szíve nincs tele az Úr Jézus ajándékaival (bűnbocsánat, engesztelés, váltság, szeretet...), hiszen ha tele volna, kicsordulna és másoknak is jutna belőle. S végül azt mondja ki, hogy nem érezzük magunkat összetartozónak Krisztus dicsőséges világtestével.⁸⁸²

Megoldásként azt javasolja, hogy a *zsidómissziót* kell először komolyan venni, hogy a zsidók maguk se csak egy alkalmas „búvóhelyet”, hanem egy csendes, alázatos és tántoríthatatlan missziós lelkületet lássanak. A *pogánymisszió* szintén halaszthatatlan feladatunk, nagy komolysággal el kell indulni „fajrokonaink” felé is.

6) A református egyháznak *Az egy, közös anyaszentegyház előtt*⁸⁸³ szintén vallania kell a számadást, hiszen a katolikus és a pravoszláv egyház kivételével jól kezd működni az *ökumenikus* szellem. A katolikus szó már nem használható az egyházak egységstrebjeire. Ugyanakkor nemcsak mi őket, hanem ők is számadásra hívhatnak minket. A mi jogos panaszaink velük szemben továbbra is megmaradhatnak, például a világhatalmi strebjeikkel szemben, vagy a reformátusok nem lelki eszközökkel történő hátrahívásával szemben. A pravoszlávok a vallást azonosították a nemzeti és faji érdekekkel, vagy pogányosbabonás elemeket raktak az evangéliumra, ami miatt a Szovjetunió félreismerte a keresztyéniséget.

Viszont az Ige tükrében nekik is van okuk a reformátusok felelősségére rámutatni, és nagyon sok minden *összeköti* küldetésünket: egy az Úr és közös a fundamentum – reménység szerint mindegyikünké próbaálló; egy a test és egy a Lélek – aki bennük is munkálkodik és Krisztushoz kötődnek a szeretet által.⁸⁸⁴ Egy az Isten – akinek sok akla, de egy nyája, azaz közöttük is sok kiválasztottja van. S ha nem is állhat elő egy szervezeti egység, „*a Szentlélek belsőleg egyesítő hatalma lássék meg a keresztyének békés együttélésénél*”.⁸⁸⁵

7) *Az élő Isten előtt*⁸⁸⁶ hangznak el az előbbi kérdések, de van egy, amit csak ő tehet fel, s legkésebb az ítéletkor: „*mit tettél a rád bízott lelkek élete megmentéséért?*”⁸⁸⁷ Révész egy plasztikus képpel, az óceánjáró hajó felszerelésének a képével fejezi ki a fontossági sorrendet, azaz lehet, hogy van rajta tisztálkodási, vagy kikapcsolódási lehetőség, de a révbeérés, vagy a hajótörés után nem ezekért számoltatják el a kapitányt. Nem azért, hogy tisztán tartotta-e a hajót, vagy hogy szórakoztatta-e a lelkeket, hanem hogy „*hazahozta-e őket*

⁸⁸¹ RÉVÉSZ IMRE: V. *A világprotestantizmus előtt*, in: *Egyházunk számadása*, 246–[249].

⁸⁸² RÉVÉSZ IMRE: V. *A világprotestantizmus előtt*, 247–249.

⁸⁸³ RÉVÉSZ IMRE: VI. *Az egy, közös anyaszentegyház előtt*, in: *Egyházunk számadása*, 250–252.

⁸⁸⁴ RÉVÉSZ IMRE: VI. *Az egy, közös anyaszentegyház előtt*, 251.

⁸⁸⁵ RÉVÉSZ IMRE: VI. *Az egy, közös anyaszentegyház előtt*, 252.

⁸⁸⁶ RÉVÉSZ IMRE: VII. *Az élő Isten előtt*, in: *Egyházunk számadása*, [252]–[254].

⁸⁸⁷ RÉVÉSZ IMRE: VII. *Az élő Isten előtt*, 253.

mind s ha nem, nem az ő kezéhez tapad-e vérök?”⁸⁸⁸ Mert semmilyen más célja nem lehet a hívó ember egyházban létének, csak az élet megmentése. Mert a világ elsodorhatja bárkinek a lelkét, de Krisztus kezét kell fogni, amit pedig ki más, ha nem az egyház az Ige által mutathat fel.⁸⁸⁹ A Sátán minden lehetőséget kihasznál és minden erőt bevet, mert ki akar ragadni minket ebből a kézből. Ebben a felismerésben csak egyetlen egy menekülési lehetőség van, a Krisztus! *„Ilyen Jézust hirdetsz-é, egyház, a te tagjaidnak, ilyen Jézus erejét érzik-é meg őrállóid szavaiból és tetteiből?”*⁸⁹⁰

S ha ezek mind elkerülnek is, a nagy „hajótörés”, a halál senkit sem kerül el. Ebből a helyzetből hány lélek megmentése sikerült az egyháznak és a szolgájának? S eljön a „világhajótörés” is, amikor Urunk ítéletre érkezik, s megnézi mindenki kezét, testvéri vér nem tapad-e hozzá. *„De számonveszik, még pedig különösképpen az egyház embereitől veszik számon, nemcsak az ölést, nemcsak a bántást, nemcsak a nemtörődést, hanem az őrálló trombitaszavának hiányát is – minden másról – beszélést!”*⁸⁹¹

Ezek végén megkérdezi Révész: vajon ki nem volna bűnös? Ez annyit tesz, hogy egyház, szolgák és őrállók csak egyféleképpen kiálthatnak fel, *„Ments meg, Uram, engem az örök haláltól...”*

Az egyháznak valóban az örökkévalóság tudatában kell végeznie a feladatát. Ez igazolja, hogy soha, semmilyen tevékenysége nem lehet öncélú. Révész legkorábbi írásainak tükrében kijelenthető, hogy bő harminc évvel azok után is megmaradt az a szemlélete, hogy az egyház nem maradhat a templomban, zárt körben, hanem szélesebb kontextusban, a nagyvilágban kell mozognia, küldetésében helytállnia és azzal számolni, hogy Isten eszközeként számonkérhető. Mert neki van valami egészen más adottsága, amit Isten rábízott, hogy eltéríthetetlenül és megmásíthatatlanul adja azt tovább az élet mindenfajta színterén.

Egyértelműen látható, hogy az egyháznak és a vallásnak nem lehet teljesen függetlenítenie magát az államtól. Az is nyilvánvaló, hogy nem mellékesek a kapcsolatok kialakulásának körülményei és motivációi. Az egyháznak egyházként és nem az állam hasonlóságára formálódott, vagy deformálódott közösségként kell jelen lennie a társadalomban. Ez a ténymegállapítás különösen akkor nyerte el létjogosultságát, amikor Révész korának Debrecenében is egyre erősödött a zsidókkal szembeni ellenérzés, az antiszemitizmus.

VII.4.3. A zsidókérdésről

a) Néhány bel- és külföldi kontextuális megjegyzés a zsidókérdéshez

A dualizmus korába nyúlik vissza a hazai zsidóság diszkriminációjának a kérdése. Nem volt ebben egységes ideológia vagy politikai irányultság, gyakran a megrendült középosztály újrateremtésének akadályát látták a bevándorolt zsidóságban. Különböző elképzelésű gondolkodók és politikusok köré gyűltek a tömegek, s a társadalom több szintjén érezhető hatást fejtettek ki, hiszen elvárásaik között a teljes körű asszimiláció szerepelt, ugyanakkor az

⁸⁸⁸ RÉVÉSZ IMRE: *VII. Az élő Isten előtt*, 244. ([téves számozás, valójában [253.]])

⁸⁸⁹ RÉVÉSZ IMRE: *VII. Az élő Isten előtt*, 245. ([téves számozás, valójában [254.]])

⁸⁹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *VII. Az élő Isten előtt*, 254.

⁸⁹¹ RÉVÉSZ IMRE: *VII. Az élő Isten előtt*, 254.

antiszemizmus kétféle – faji és erkölcsi-elvi – ága is kialakult. Előbbit a gyűlölet, utóbbit a keresztyén erkölcs védelmének szándéka táplálta.⁸⁹² Ennek igazolására szolgálhat példának okáért Horthy Miklós Teleki Pálhoz 1940. október 14-én írt levelének egy részlete: „*Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt, Magyarországon minden-minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidó kezekben legyen, és hogy a magyar tükörképe – kivált külföldön – a zsidó...*”⁸⁹³

Az antiszemizmus kérdésének részletes tárgyalása nem lehet feladatunk,⁸⁹⁴ de a jelenség rövid értelmezése szükséges, különösen a református egyház kapcsán. Az 1938. május 24-én elfogadott ún. első zsidótörvény mellett a vita közben Ravasz László püspök beszédet mondott. A későbbi, éppen ellentétes irányú tettei akkori felelősségét nem menthetik.⁸⁹⁵ Az viszont az igazsághoz tartozik, hogy az 1939-ben tárgyalt ún. második zsidótörvény vitáján Ravasz László nagy beszédet mondott, amit előre megtárgyalt Révész Imrével, és amelyben már kifogásokat emelt a törvény ellen, de megszavazta azt.⁸⁹⁶ A harmadik zsidótörvény elleni tiltakozás szövegét a protestáns egyházi vezetők Révész Imrével fogalmaztatták meg, amit Ravasz László mutatott be. A keresztyén egyházak felsőházi képviselői már nem szavazták meg, kivéve például a tiszántúli Vay Lászlót, de a törvény elfogadásra került.⁸⁹⁷ Az első és második zsidótörvény megszavazásának oka tehát a zsidóság számarányához képest aránytalanul nagy jelenléte és befolyása Magyarország gazdasági, ipari és kulturális életében, illetve egy olyan belpolitikai indíttatású összefogás, amely közvetve gróf Teleki Pál miniszterelnök melletti kiállásként egy várható német megszállás megakadályozását célozta meg. Az egyházak képviselői mindezek mellett azért megpróbáltak „*minél több gonoszsgot lefaragni*” a törvényjavaslatból.⁸⁹⁸

Ezek a körülmények erősíthetik az utókor hiányérzetét, amely az egyházak kiállításának elmaradása miatt alakult ki. Annál is inkább fájdalmas ez, mert eközben már Németországban Dietrich Bonhoeffer vezetésével elmélyült és halálra menő szellemi harc alakult ki az egyház és a politika összefonódása miatt (*Deutsche Christen*), amely az egyház hitvallástevő ereje hiányára utal. Bonhoeffer sokat töprengett az egyház bűnrészessége miatt, mely az egyházi élet kiüresedésének, prófétai-őrálói, illetve társadalomkritikai feladata elvesztésének volt köszönhető. A német hivatalos egyház a nemzetiszocializmus kiszolgálójává lett. Ennek egyik látható példája, hogy nem tett „*bizonyságot az Izrael melletti szolidaritásáról*”.⁸⁹⁹ Az egyház bűnrészességének felfedése miatt Bonhoeffer kidolgozta etikáját, melynek „*tízmondatos*”

⁸⁹² Erről bővebben lásd: PAKSA RUDOLF: *Jobboldali radikalizmus a Horthy-korszak első éveiben*. In: *Rubicon* 2010/4–5., 117–124.

⁸⁹³ SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 2a., forrás: Szabó-hagyaték.

⁸⁹⁴ Bibó István 1948-ban e témában széles körű bemutatásra vállalkozik, s többek között a társadalmi, egyházi, közigazgatási, a magyar szellemi élet vagy bántalmak és elégtételek viszonyrendszerében helyezi el a zsidóság és az antiszemizmus kérdését Magyarországon. BIBÓ ISTVÁN: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Bibó István összegyűjtött munkái 2. kötet*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981, 391–504.

⁸⁹⁵ BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: *A református egyház 1918–1948 között*, 53.

⁸⁹⁶ SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 4.

⁸⁹⁷ SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 6.

⁸⁹⁸ BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: *A református egyház 1918–1948 között*, 54.

⁸⁹⁹ FAZAKAS SÁNDOR: *Vétkeztünk... Egyház a történelmi és társadalmi bűnösszefüggések rendszerében*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017, 67.

gerince úgy kezdődik: „az egyház bűnösnek vallja magát, mert...”.⁹⁰⁰ Később látni fogjuk majd, hogy Révész Imre, különösen is a zsidókérdésben, mennyire fontosnak tartotta a „teljes büntudatot”.⁹⁰¹

b) A zsidókérdés Révész legkorábbi megszólalásaiban

Ennek egyik szomorú példája a Nagytemplom meggyalázása 1921. január 19-én,⁹⁰² amelynek elkövetőit nem sikerült elfogni, de a gyanúsítottak között a zsidóság is helyet kapott. Révész tehát ebben a közegben személyesen élte meg a társadalom és a politika hangulatkeltésének erejét. Ennek következtében már 1921 őszén nyilvánvalóvá vált szigorúan csakis a Biblia üzenetén tájékozódó látásmódja a zsidóságról. Debreceni lelkészkedése első szakaszában két alkalommal prédikált a zsidókérdésről. Az elsőt 1921. szeptember 25-én mondta el a Kistemplomban, míg a másodikat 1921. október 9-én a Nagytemplomban.⁹⁰³

A kistemplomi prédikációját – a Jn 1,48 alapján – egy régi legendával vezette be: egy jeruzsálemi zsidó varga, Ahasvérus a háza előtt a kereszt alatt összerogyó Jézust átkokkal hajtotta el. Erre az Úr azt mondta: „Igen, én elmegyek és megnyugoszem, de tenéked nem lesz többé nyugodalmaid.”⁹⁰⁴ Ettől kezdve a varga a világot járja, menekülve Jézus tekintetétől és hangjától, mert nincs nyugalma. Ez majd csak az idők végén, az Úr irgalmából kerülhet le róla. A legendának van egy mellékalakja is, Cartaphilus, Pilátus ajtónállója, aki megütötte a Megváltót. Az ő büntetése szintén a nyugtalanság, amely Krisztus második eljövetelekor ér véget.⁹⁰⁵

Révész szerint ez legenda jól ábrázolja ki a zsidókérdést, amely több problémát is felvet, de a lényegét tekintve mégis az a legelső baj, hogy „a zsidóság elüzte küszöbéről Jézust és azóta nem nyugodhatik”.⁹⁰⁶ A központi kérdés tehát az: „Hogyan keresi hát az örök zsidó Jézust?”

Háromféle zsidó típust mutat be: a *talmudzsidót*, aki testi életének rituális tisztaságát, illetve vallásos és erkölcsi cselekedeteinek jogi hitelességét tartja szemé előtt (üzleti üdv). A *mammonzsidót*, aki az előző sikertelenségéből okulva a „modern aranyborjúimádás felé” indult el, amiből egy „financiális világönzés” csúcsosodott ki (üzlet üdv nélkül).⁹⁰⁷ Végül megjelenik nála egy értékes *kisebbség* is, a *Nátánaelek*, akik öntudatosan, mélyebb tartalmat keresve ráatalálnak Istenre és így élük át „mit jelent szeretni és szenvedni külső, érzéki jutalom reménye nélkül”.⁹⁰⁸ Továbbá megéli, hogy mit jelent *áldozni* haszontalanul (üdv üzlet nélkül), hordozni mások bűneit ártatlanul és „*micsoda átnemesedést és micsoda Istenközelséget jelent*

⁹⁰⁰ FAZAKAS SÁNDOR: *Vétkeztünk...*, 90–91.

⁹⁰¹ RÉVÉSZ IMRE: *Zsidókérdés, zsidómisszió* (ApCsel 13,13–52), 120. DRK Kézirattár R 2633.

⁹⁰² Erről az esetről dolgozatunkban Révész írásszerűségénél Oláh Gábor Naplója alapján már szóltunk (lsd. V.I.1.). Itt Oláh elkövetőként a katolikusokat említi, más teóriák szerint a zsidóknak volt főszerepük ebben. <https://mandiner.hu/hirek/2021/01/debrecen-nagytemplom-baltazar-dezso> (Letöltve: 2024. 04. 09.)

⁹⁰³ RÉVÉSZ IMRE: I. Az igazi izraelita (Ahasvérus vagy Nátánael?), in: *Az Ige fénye*, 68–73.; II. A gyökér és az ágak (Zsidóság és nemzeti élet), in: *Az Ige fénye*, 74–80. Mindkettő eredetileg a *Hit és Élet* folyóiratban jelent meg, innen ismerjük a pontos dátumokat is. *Hit és Élet* 1921/ 29. és 30. szám.

⁹⁰⁴ RÉVÉSZ IMRE: *I. Az igazi izraelita*, 68.

⁹⁰⁵ RÉVÉSZ IMRE: *I. Az igazi izraelita*, 73.

⁹⁰⁶ RÉVÉSZ IMRE: *I. Az igazi izraelita*, 69.

⁹⁰⁷ RÉVÉSZ IMRE: *I. Az igazi izraelita*, 71.

⁹⁰⁸ RÉVÉSZ IMRE: *I. Az igazi izraelita*, 72.

az ilyen helyettes szenvedés – a »Jahveh szenvedő szolgájának«...⁹⁰⁹ Zárójelben az *Ézsaiás* 53 szerepel, amely majd 1944 pünkösdjén a debreceni gettóban végzett igehirdetési szolgálatának alapigéjeként újra előkerül. Nátánael tehát felismeri a Jézusból fakadó élethatalmat, amelyen keresztül az igazság, szeretet és szentség ragyog. Jézus látja őket jönni és kész arra, hogy megölelje őket. A Krisztus egyházának éppen ugyanez a kötelessége!⁹¹⁰

A mammonzsidót viszont a bálványai miatt megítéli Jézus, s az egyházat is erre a harcra biztatja, de úgy, hogy eközben ő is elbukjon, s a saját szívéből is kitisztítsa az aranyborjút.⁹¹¹ Majd Révész egymás mellé állítja a *talmudzsidót* és *Cartaphilust*, az örök zsidót és az örök pogányt. Izráel népében Ahasvérusok mindvégig lesznek, amíg Krisztus népében, az egyházban lesznek a Megváltót üldöző, névleg keresztyén, valójában pogány Cartaphilusok; ez addig tart, „amíg a keresztyén szívekben ott él az örök pogány”.⁹¹²

A másik igehirdetés is a zsidók tragédiájának gyökerét fedi fel, a Róm 11,17–18 alapján: ellenszegültek Isten üdvtervének és nem jutottak el az igazság törvényére. Pál viszont nem akarja, hogy emiatt a pogánykeresztyénekben felmerüljön az *antiszemitizmus* érzése, ami egyúttal a „legkeresztyénietlenebb” magatartás lenne.⁹¹³ Azt a nagy tényt nem szabad elfelejteni, hogy Isten kijelentésének *Izráel lelke a hordozója* és a pogányok felé sugárzója. Mózesről egészen Jézus Krisztusig szent a törzs, s ezt el nem ismerni kevélység, gonoszság és hálátlanság, de nem a zsidókkal szemben, hanem „az Isten iránt, az ószövetségi kijelentésben megnyilvánult bölcsességéért és jóságáért”.⁹¹⁴

Révész tudja, hogy erről a fajta felfuvalkodottságról hallani 1921 őszén sokaknak kimondottan kellemetlen és időszerűtlen volt, vagy inkább *fordítva* gondolnák alkalmazni. Véleményük szerint éppen a „jött-ment” zsidók, mint vadolajfa oltattak bele a keresztyén magyar nemzettörzsbe és lettek részesei a gyökerének és a zsírjának. Néhány dologban még Révész is egyetért velük, de *Isten kijelentésének igazságát nem szeretné feladni*, mert a lelki kevélységnek nincs helye a keresztyénségben. Sőt, bátran kijelenti, hogy minél többet vétkeztek a zsidók „a keresztyén nemzeti kultúra ellen, annál nyilvánvalóbban kárhozatos a keresztyéneknek a zsidókkal szemben gyakorolt lelki kevélysége”.⁹¹⁵ A valós problémát abban látja, hogy a keresztyének nagy átlaga a zsidók iránt sohasem érzett evangéliumi *felelősséget*, márpedig Isten népének szent kötelessége *Krisztushoz vonzani* Izráel népét, mert ahogy fogalmaz, „ha te azt akarod, hogy a zsidó higgyen, magadnak kell hinned, ha te azt akarod, hogy a zsidó beleolvadjon a keresztyén életfába, a magad keresztyénsége kell, hogy több legyen, mint pusztá történelmi öntetszelgés és istentelen aristokratáskodás... ”⁹¹⁶ Enélkül „te is csak élődsdi vagy, hitetlen magyarom, csakúgy, mint a hitetlen zsidó”.⁹¹⁷

A prédikáció egyértelműen mind a magyarokat, mind a zsidókat meg akarta szólítani. A zsidónak „az Isten nevében hálát, tiszteletet, kegyeletet és becsületet” kell tanúsítania az

⁹⁰⁹ RÉVÉSZ IMRE: *I. Az igazi izraelita*, 72.

⁹¹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *I. Az igazi izraelita*, 73.

⁹¹¹ RÉVÉSZ IMRE: *I. Az igazi izraelita*, 73.

⁹¹² RÉVÉSZ IMRE: *I. Az igazi izraelita*, 73.

⁹¹³ RÉVÉSZ IMRE: *II. A gyökér és az ágak*, 74–75.

⁹¹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *II. A gyökér és az ágak*, 75.

⁹¹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *II. A gyökér és az ágak*, 77.

⁹¹⁶ RÉVÉSZ IMRE: *II. A gyökér és az ágak*, 77.

⁹¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *II. A gyökér és az ágak*, 78.

íránt a nemzeti élet és keresztyén kultúra íránt, amelyben és amelyből él, de őket csak a Szentlélek teheti először igaz keresztyénekké és így lesznek igazi magyar emberek.

A zsidókérdés ezzel messze nem záródott le, hanem a korszak egyik legnagyobb kihívásaként állt a társadalom előtt. Révész Imre mindig vállalta az együtt gondolkodás felelősségét és az ezzel járó kockázatot is. Egy zsidó társadalmi ünnepségen és egy ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete⁹¹⁸) közgyűlésen történtek miatt újra írásra szánta el magát,⁹¹⁹ amelyben kihangsúlyozta, hogy ebben a kérdésben *csak evangéliumi szempontok* szerint tud nyilatkozni, bár ennek politikai, társadalmi és gazdasági oldalról való tételszerű bemutatására nem tartja lapját és magukat illetékesnek. Azt azonban kijelentette – különösen a szabadkőműves és liberális gondolkodásúak felé –, hogy ez a kérdés nem pusztán csak „vallásfelekezeti”, hanem „nemzetiségi” kérdés.⁹²⁰ Mert a nemzeti jellem *„sokkal bensőbb lélektani és történeti, fizikai és erkölcsi vonások sokkal gazdagabb szövődménye, hogyses azt csak ugy könnyelműen azonosítani lehetne a nyelvtudással!”*⁹²¹ A zsidó ember érzület és gondolkodás terén éppúgy lehet magyarrá, mint az oláh, tót, szerb, vagy szász.

Az „ébredő magyarság” előtt pedig azt tisztázta le, hogy a válságba jutott magyar nemzet legnagyobb problémájának a zsidókérdést tartani óriási tévedés. Szertelenségnek tartja azt gondolni, hogy ennek megoldása automatikusan hozza magával a nemzet megújulását és a határok visszaszerzését. *„A zsidó nemzetiséget tenni meg romlásunk egyedüli bűnbakjául, politikailag ép oly szűklátókörű és erkölcsileg ép oly elfogadhatatlan fölfogás, mint hogyha ugyanezen felelősséget kizárólag a magyarországi oláhságra, tótságra, szerbségre, szászságra akarnák háritani – magának az államalkotó magyar fajnak felelősségét tagadva vagy meg nem engedett módon enyhítve.”*⁹²²

Révész megvilágosítja, hogy ennek a vitának nyertese nincs, vesztese annál inkább, s ez a magyar nemzetlélek. *„És a magyar nemzetlélekkel osztozik és szenved a veszteségben a magyar református egyház lelke is.”*⁹²³ Mert ahogy a vallást és a politikát nem lehet élesen elválasztani egymástól, éppen úgy nem lehet az ütések adó és kapó politikust sem elkülöníteni a lelkipásztortól, illetve a református egyháztágtól sem – „az ébredő magyart”. A legnagyobb tragédia most az, hogy ezekből a *következményeket senki sem bírja* levonni.

Egy korábban bemutatott – VI.4.2. – forrás a keresztyénség németországi helyzetről szól. Révész Imre az itt is említett germán mítosz veszélyéről később mint a német örületről szólt, ami a gettóig és a gázkamráig vezetett, ezt az egyházi vezetők, beleértve a katolikusokat is, nem vették észre.⁹²⁴

---

⁹¹⁸ 1918 novemberében alakult szélsőjobboldali fajvédő szervezet, vezetője volt pl. Gömbös Gyula is. Céljuk a magyarság védelme a zsidóság mint faj ellen.

⁹¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Időszerű (ha nem is korszerű) elmélkedések*, in: *Hit és Élet* 1922. március 5. (1922/10. sz.)

⁹²⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Időszerű (ha nem is korszerű) elmélkedések*, 37–38.

⁹²¹ RÉVÉSZ IMRE: *Időszerű (ha nem is korszerű) elmélkedések*, 38.

⁹²² RÉVÉSZ IMRE: *Időszerű (ha nem is korszerű) elmélkedések*, 38. Ez a révészi vélemény még a naplójában is fennmaradt. SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 4.

⁹²³ RÉVÉSZ IMRE: *Időszerű (ha nem is korszerű) elmélkedések*, 38.

⁹²⁴ SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 4.

c) A zsidókérdés hazánkban az 1940-es évek eseményeiben

Az 1920-as években még csak körvonalazódó, bár ekkor is komoly szakítóerővel bíró antiszemitizmus az ország vezetőitől és a társadalom döntő részétől is nagy támogatottságot kapott hazánkban. Ez azzal tetőződött, hogy 1944 áprilisától megkezdődött a vidéki zsidóság gettósítása. Révész az ide vezető időszakról, s a református egyház szerepéről *Naplójában* a következőket írta: „*a legszomorúbban és a legszégyenletesebben a zsidókérdésben vizsgázott le a református egyház. Most mellemet szégyenkezve és örök bűnbánattal verve nem tudok lelkiismeretem színe előtt teljes szigorúsággal ítélni azok felett a boldogtalan volt kollégáim felett akik jókora számban odacsapódtak már 1920 óta valamelyik »fajvédő« alakulathoz.*”⁹²⁵

Egyszerűen azzal kellett szembesülnie, hogy az egyre nyilvánvalóbbá váló, már emberéleteket követelő antiszemitizmus híre sem tudta a szélsőséges gondolkodás fogságából kiragadni a keresztyén, református és lelkipásztori szíveket. Ezzel a dilemmával nemcsak neki kellett találkoznia, mert 1933-ban Németországban is megfigyelhető volt. Tudniillik, hogy egy lelkipásztort vagy egy teológust is meggyőzhetek arról, hogy az „*árja paragrafus elfogadható*”. Dietrich Bonhoeffer ezért tett meg mindent annak érdekében, hogy felelni tudjon arra, hogy „*mi az egyház válasza a zsidókérdésre?*” Logikai és etikai érvelések mentén indult el, hogy minél szélesebb körben tudatosítsa: „*az az egyház, amely nem a zsidók mellett áll, az nem Jézus Krisztus egyháza.*”⁹²⁶ Révész Imre egy nagytemplomi igehirdetésében, ha nem is így tette fel a kérdést, és ha nem is ezekkel a szavakkal adott rá választ, de emberek százait ébresztette rá, hogy ebben a bűnös eltévedésben csak a „*könyörülő és segítő szeretet isteni parancsolata*” segíthet.⁹²⁷

Bonhoeffer látásmódja mellett álljon itt Karl Barthé is, akinek egy 1933. december 10-én mondott prédikációja⁹²⁸ egészen széles perspektívában mutatja be a zsidókérdés lényegét és szinte programszerűen mutatja be a felelősségvállalásban elkötelezett egyház gondolkodását. Az igehirdetése a Róm 15,5–13 alapján íródott, s kiemelten is a hit, igazságosság, tiltakozás és ellenállás összetett kérdéseit érinti teológiai megközelítésben, textus- és időszzerűen, hiszen abban a kontextusban a hitleri náci gondolkodás radikális természetére hívta fel a figyelmet.

Egyértelműsíti, hogy Pál apostol szavait, hangját visszhangozni kell, mert ott van Jézus Krisztus egyháza. Tehát az, hogy van egyház és Isten Igéje igaz, csak azért lehetséges, mert „*Krisztus befogadott minket*”. Úgy, mint koldust az utcáról, mint olyan embereket, akik

⁹²⁵ Révész azt is leírta, hogy a többség visszahúzódott, de tud lelkeszről – bizonyos Péterfiről –, aki „Szálasi-párttagságig” jutott. Ennek kíséretében érkezett Szálasi Ferenc egy olyan kikerülhetetlen találkozási pontjára, ahol Révész és Ravasz is ott volt. A beszélgetésen semmifajta támogatásról szó nem esett, még a zsidókérdésről is csak érintőlegesen. Ennek ellenére a látogatók pár nap múlva már úgy tájékoztatták a nyilvánosságot, hogy megegyezés történt a nyilaskeresztes párt és a reformátusok között. SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 3, forrás: Szabó-hagyaték

⁹²⁶ METAXAS, ERIC: *Bonhoeffer – pásztor, mártír, próféta, kém*. Szombathely, Immanuel Alapítvány, 2014, 153–157.

⁹²⁷ Révész Imre igehirdetése a debreceni Nagytemplomban, 1944. július: *Az én országom nem e világból való!* (Jn 18,36a), 3. DRK Kéziratár. A prédikációra Révész kék ceruzával ezt írta: „*E prédikáció kíséretében olvastam föl a zsidók ügyében kiadott rövid üzenetet a Nagytemplomban 1944. jul.*”

⁹²⁸ BARTH, KARL: *Predigt über Römer 15,5–13*, gehalten am 10. Dezember 1933, 2. Advent, im Universitäts-gottesdienst in der Schlosskirche Bonn. <https://jochenteuffel.com/wp-content/uploads/2018/12/barth-predigt-c3bcbcr-rc3b6mer-15-5-13-10-dezember-1933.pdf> (Letöltés: 2024. 08. 25.)

nem gondolták, hogy befogadják őket; mert őket valóban csak befogadni lehetett. Ennek nem így kellett volna történnie, nem miattunk, emberek miatt alakult így, hanem mert Istennek szabadságában állt, hogy így tegyen. Fiában vett minket magához, akiben Isten országa jelent meg, s ezáltal mi Isten trónja előtt Istennek tetszőként állhatunk. Jézus Krisztusban maga Isten öltözött emberségbe, ezért öltözünk az Ige és az egyház misztériumába.

Mindez nem magától értetődő, hiszen Krisztus Izrael népéhez tartozott, az ő természetét vette magára, mivel Isten velük kötött szövetséget. Tehát ez a tény minden más népnek zárt ajtót jelent. Ha azonban mégis nyitva van, az azért lehetséges, mert „*Krisztus befogadott minket*” Isten dicséretére. A zsidó nép erre emlékeztet bennünket. Nem vagyunk többé idegenek, hanem Isten háza népének tagjai. Isten őket választotta ki, de úgy tetszett neki, hogy Krisztusban teljesíti be a szövetséget. Ez a kegyelem szövetsége. A zsidók előnye és a mi hátrányunk véget ért. A meg nem érdemelt isteni jószágban mindenki részesülhet, mert az ajtó tágra nyílt. Istennek van szava számunkra, és ezért van Jézusnak egyháza. Ezért kell gondolnunk a zsidókra, mert a „fogadjátok be egymást” törvény alól nincs kibúvó.

Befogadni annyit tesz, hogy úgy látni egymást, ahogy Krisztus lát minket. Igaz, mindenkit szövetségsgőzőnek lát, de mégis meg akarja tartani a szövetségét. Tehát mind az Ő irgalmától függünk, zsidók és nem zsidók. Isten hűségének tudatában csak kezet foghatunk egymással. Ez a Jézus egyházának lényege, ahol a türelem, vigasztalás és remény szava hallatszik. Mert ez a feltétele annak, hogy benne egy gondolat, egy akarat erősödhessen, és egy hang – Isten dicsérete – hangozzon. Egy hangon imádkozni örömeért és békéért a Szentlélek ereje által.⁹²⁹

Bonhoeffer és Barth mint meghatározó teológiai gondolkodók, többek között így álltak ki az egyre nagyobb elnyomás alatt álló zsidók mellett, az egyház felelősség- és szolidaritásvállalása tudatában. Révész Imre sem kerülhette el ezt a sorsot. Igehirdetései és megszólalásai nemcsak a magyar közeg sajátosságait, hanem az ő egyházkormányzói tisztségét és abból fakadó indíttatásait is tükrözték, azaz biblikusan, etikusan és határozott pásztori hangon megszólítva korának és egyházának embereit.

Szabó Gábor hagyatékából tudjuk, hogy a debreceni *gettósítás* alatt Révész kétszer ment be oda prédikálni és úrvacsorát osztani, és azt is, hogy megpróbált közbenjárni néhány zsidókeresztényért. Tóthné Zalai Emma, kiváló tanítóképzős tanárnőért „*még az életét is felajánlotta a kormányzóhoz írt levélben: hiába!*”⁹³⁰ Azt is Szabótól tudjuk, hogy Révész még a gettó megnyitása előtt többször fogadta a zsidók küldöttségét, ami veszélyes, „erősen kormányellenes, közhangulatellenes” volt.⁹³¹

A debreceni zsidóság 1944. március 31-től kezdve kénytelen volt a sárga csillagot viselni, majd jöttek az elkobzások (járművek, telefonok) és a legtekintélyesebb zsidó családok begyűjtése, amit a német különleges egységek (SS) végeztek el.⁹³² Majd egy kormányrendelet

---

⁹²⁹ BARTH, KARL: *Predigt über Römer 15,5–13*.

⁹³⁰ SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 7.

⁹³¹ SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 1.

⁹³² TOPOR ISTVÁN: *Hetven évvel ezelőtt, 1944. június 25-én kezdődött meg a debreceni gettó felszámolása és az ott élők deportálása*, in: *Korok* – online folyóirat, forrás: <https://korok.webnode.hu/products/topor-istvan-hetven-evvel-ezelott-1944-junius-25-en-kezdozott-meg-a-debreceni-getto-felszamolasa-es-az-ott-elok-deportalasa/> (Letöltés: 2024. 04. 09.)

(1610/1944.sz.) értelmében április 28-án kezdődött meg a gettók felállítása. Debrecenben május 15-ig adtak időt a beköltözésre.⁹³³

Révész Imre a gettóban 1944. június 11-én prédikált.⁹³⁴ Számára az *Ézsaiás 53* az Ószövetség Nébó-hegye, ahonnan átlát a próféta az Újszövetségbe. Itt az emberiség bűnéért szenvedő Izráel népét vagy egy Izráel bűneiért szenvedő titokzatos személyt láthatunk, „...*a kettő együtt, Jézus Krisztus arcának fényében a teljes igazság.*”⁹³⁵ Újra kiemelte, hogy ez a nép Istentől kivételes ajándékot kapott, mert Isten útja rajta keresztül vezet a világ üdvösségéhez. Nyilvánvalóan a többi nép mindezt igazságtalan kiváltságnak érezte, „*s kétségtelenül már itt volt az antiszemitizmusnak a gyökere.*”⁹³⁶ Izráel tehát a világ üdvösségéért szenvedett.

Mindezt Isten örök végzéséből kellett vállalniuk, de ők még a saját bűnükkel tetézték, hiszen nemzeti göggé lett ez a kivételesség és *bálványimádókká* lettek. A lelki Izráel *kisebbsége* szenvedett a világ és a saját népük, a testi Izráel, a többség bűnei miatt. Ennek a képe egy férfi, aki egész Izráelért szenved, mint kivetett, jóllehet ez a beteljesedő látomás mutatja, hogy ő különbségtétel nélkül, zsidók és pogányok gyógyulásáért jött.

Ma is keresi Jézus az ő elpártolt nyáját és aki meghallja a szavát, azt az ő kezéből senki nem ragadhatja ki. Oka, hogy ő szavatartó és mert abban a kiváltságban részesíti övéit („titeket”), hogy „*szenvedéseit is megosztja Veletek, ahogyan Ő, mint Isten Báránya szenvedett...*”⁹³⁷ Ezt az alázatos szenvedést akarja most tőlük is. „*Zsidónak maradt embertestvéreitek fajuk végzetes krisztusellenes sorsközösségéért szenvednek, rajtuk a szenvedés elsősorban átok. Ti az Úr Jézus Krisztusért, Izráel igazi és egyetlen reménységéért szenvedtek, rajtatok a szenvedés elsősorban ajándék.*” Ez a szenvedés a többiek javára válik, hiszen Krisztust mutatja meg nekik. A vázlat zárása pedig az 1Péter 2,19–25,⁹³⁸ amely a textus több igéjével áll párhuzamban.

Révész egy egyházi tiltakozás megszervezését is megkezdte, „*de egységes körlevél kiadása [...] nem volt lehetséges »ref. és ev. püspöktársaink egy részének bántóan halogató magatartása következtében«...*”⁹³⁹ Állítólagos értesüléseik szerint a Sztójay-kormány egy ilyenért azonnal megvonta volna az államsegélyt. Végül a beteg Ravasz otthonában 1944. július 11-én megfogalmaztak egy rövid körlevelet, amelyben arról tájékoztattak, hogy a

⁹³³ TOPOR ISTVÁN: *Hetven évvel ezelőtt, 1944. június 25-én kezdődött meg a debreceni gettó felszámolása.*

⁹³⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Az Úr szenvedő szolgája, A debreceni ghettóban, 1944.*VII. 11., DRK Kéziratár

⁹³⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Az Úr szenvedő szolgája, 1.*

⁹³⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Az Úr szenvedő szolgája, 1.*

⁹³⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Az Úr szenvedő szolgája, 2.*

⁹³⁸ „*Mert az kedves dolog, ha valaki Istenről való meggyőződéséért tűr keserőségeket, méltatlanul szenvedvén. Mert micsoda dicsőség az, ha vétkezve és arcul veretve túrtök? De ha jót cselekedve és mégis szenvedve túrtök, ez kedves dolog Istennél. Mert arra hívatatok el, hiszen Krisztus is szenvedett érettetek, néktek példát hagyván, hogy az ő nyomdokait kövessétek: aki bünt nem cselekedett, sem a szájában álnokság nem találtatott, aki szidalmaztatván viszont nem szidalmazott, szenvedvén nem fenyegetőzött, hanem hagyta az igazságosan ítélőre. Aki a mi bűneinket maga vitte fel testében a fára, hogy a bűnöknek meghalván, az igazságnak éljünk; akinek sebeivel gyógyultatok meg. Mert olyanok valátok, mint tévelygő juhok, de most megtértetek lelketek pásztorához és felvigyázójához.*”

⁹³⁹ SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés, 7.*

református és az evangélikus egyház elnöksége fellépett a zsidó származású egyháztagok érdekében.⁹⁴⁰ Sokan nem merték felolvasni ezt.

Révész így írt erről: „*Hálát adok az Istennek, hogy legalább ez esetben nem voltam késedelmes, aluszékony vagy gyáva: a debreceni Nagytemplomban megfelelő prédikációval kísérve, magam olvastam fel a nyilatkozatot...*”⁹⁴¹ Kállay Kálmán professzor, aki nem volt jelen ezen az istentiszteleten, a prédikáció elolvasása után így nyilatkozott: „*Igen-igen nagy szükség volt, valóságos lelki éhség, az ilyen megnyilatkozásra. Örvendek, hogy éppen Te voltál az, aki ilyen bátran síkra szálltál. Nagyon kérlek [...] haladjatok, semmi mással nem törődve, ebben az irányban az Ige hirdetésében, mert attól félek, hogy máris elkéstünk a Krisztusról való bátor tanubizonyoságtétellel.*”⁹⁴²

„*Az én országom nem e világból való!*”⁹⁴³ címmel hangzott el ez a prédikáció, a „Halállal” szemben álló Jézustól. Ez egy örökérvényű mondat, ami lényegében „*Isten uralmának biztosítása és nyilvánvalóvá tétele*” igazak és hamisak felett, üdvösségre és kárhozatra. A célja nem egy istenállam felállítása, hanem „*Isten gyermekei szabad lelki szövetségének Krisztus, az egyetlen fő alatt, már e világban való felállítása...*”⁹⁴⁴ ami az utolsó ítéletkor az Atya előtt meghódol. Az eszközei pedig ugyancsak nem hatalmi szó vagy fegyver, „*hanem egyedül az igazság és a szeretet igéje, amelynek a Szent Lélek ad erőt és hitelt*”.

Ez az ország ezért a világot van, hogy megmenthesse, hiszen, ha Krisztus országának napja nem ragyog fel, a pokol előtornácává válik minden. Tehát emberek és népek *együttélésében* nem lehet kizárólagos alapelv a testi és vérségi kapcsolat, nem lehet alapigazság, hogy az állam és a politika mindenható hatalommal bír, és nem teheti pusztá számmá és géppé, vagy éppen „kártékony féreggé” az embereket. Egyik hatalom sem tekintheti magát abszolútnak, hogy ezáltal a legsátánibb eszközöket is szabadon használja céljai eléréséért.

Krisztus éppen ezért a megközelíthetetlen isteni fenségéből szállt alá a bűn világába, hogy magára vegye emberi sorsunkat, bűneinket és hogy feláldozza magát értünk. „*Így szerzett magának királyi juszt ehhez a világhoz.*”⁹⁴⁵ Így őrzi meg az övét a gonosztól, tehát az ember vagy megáll mellette és ellenáll a Sátánnak, a világ szellemének és eszközeinek, vagy gyávaságból megtagadja, mint Péter és haszonlesésből elárulja, mint Júdás. Az egyház reménytelen vallomása, hogy „... *Krisztus országát sokkal inkább szilárdítja a mártírvér, mint a fegyveres oltalom.*” (Kálvin)⁹⁴⁶

Révész ezek után, de a körlevél felolvasása előtt még egy külön beszédet intézett a gyülekezethez. A világítótorony őrének a képét állította eléjük, akinek az a feladata, hogy őrködjön és mutassa a fényt a tengeren járó hajóknak. Nem szállhat le onnan, nem diktálhat a kapitánynak, nem is kormányozhat, hiszen ha a fény kialszik, a hajó a sziklának ütközik. „*Ebben Krisztus országa örállóinak maga a Király mutatja az örökre kötelező példát: 1. a*

⁹⁴⁰ Ezen az estén Antal István propagandaminiszter is megjelent és megkérte őket, hogy az egyház semmilyen nyilatkozatot ne adjon ki, de nem hallgattak rá. SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 7–8.

⁹⁴¹ SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés*, 8.

⁹⁴² Kállay Kálmán levele Révész Imréhez, 1944. augusztus 4. DRK Kézirattár

⁹⁴³ RÉVÉSZ IMRE: *Az én országom nem e világból való!*, 1.

⁹⁴⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Az én országom nem e világból való!*, 1.

⁹⁴⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Az én országom nem e világból való!*, 2.

⁹⁴⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Az én országom nem e világból való!*, 2.

szociális (...), 2. a nemzeti politika (...), a faji kérdésben (...)... ”⁹⁴⁷ Az első a Lukács 12,13–15⁹⁴⁸ alapján a baj gyökerére, a telhetetlenségre mutat rá, mert nem a gazdagság az élet egyetlen értelme. A második a Máté 22,16–22⁹⁴⁹ alapján megmondja, hogy *Isten jogait* nem lehet áruba bocsátani, de egy kicsi nemzet a maga jogairól lemondhat a világhatalommal szemben. A harmadik pedig a Lukács 10,36–37⁹⁵⁰ alapján kijelenti, hogy a „szerezd felebarátodat, mint magadat” parancsolat szerint „a könyörülő és segítő szeretet isteni parancsolata minden faji kérdés és minden faji különbség felett áll.”⁹⁵¹

Révész summásan kerekítette le üzenetét: a Krisztus országa örálói, tehát az egyház szolgálói, „különösen pedig a lelkipásztorok nem politizálnak, mert ez nem hivatásuk – de viszont őrzik és testükkel is védik az örök Ige fényét, amely ha egyszer kialszik, a világi történések viharos tengerén s egy oly szörnyű világejtszakában, minő a mai is, a legjobb vezetőkkel ellátott hajó is a biztos pusztulás elé megy”. Majd felolvasta a körlevelet.

A lelkipásztorok tudatos felkészítése az egyik legfontosabb szolgálatai között volt. Lelkészevangelizációkat folyamatosan tartott, hogy a rábízott szolgatársaknak a lehető legtöbbet átadja a legnehezebb időszakokban is. Az egyik ilyen alkalmon *Zsidókérdés, zsidómisszió* címmel tartott előadást számukra.⁹⁵² Alapvetően több mindenben, de más megközelítéssel az előzőek gondolatait érinti, mint például az akkoriban erősen fellángoló zsidó öntudatot, amely „egy maximálisra fokozott nemzeti és faji önérzet”, annak múlt, jelen és jövő dimenzióinak kitekintéseivel);⁹⁵³ vagy amikor az Ézs 53-ra itt is úgy tekint, mint az ószövetségi prófécia messianizmusának a názáreti Jézusban való betöltetésére.⁹⁵⁴

Külön figyelmet érdemel egy már több évtizedes felismerés – a kettős felelősség – újra kihangsúlyozása, valami hihetetlen precizitással és tisztánlátással: „...ha a keresztyén ember az Ige tükrébe néz, ott csak a saját arcát, a saját felelősségét és a saját bűnét kell, hogy meglássa – a magáét is, földi, történelmi egyházáét is. Csak a teljes bűnbánatban, az Ige teljességének meghallásában és az Ige Urának való engedelmségben értékelődhetik át a ker. embernek is, a földi, történelmi egyháznak is a zsidósághoz való viszonya.”⁹⁵⁵

Ugyanakkor abszolút biblikusán azt is újra nyomatékosítja, hogy Izráel isteni rendeltetése éppen az Ézs 49,6,⁹⁵⁶ de Izráel nem akarja átadni magát ennek, „mert akkor el

⁹⁴⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Az én országom nem e világból való!*, 3.

⁹⁴⁸ Az „óvás telhetetlenségtől és aggódástól” tanítás alapján.

⁹⁴⁹ Az adópénzről szóló történet alapján.

⁹⁵⁰ Az irgalmas samaritanus példázata alapján.

⁹⁵¹ RÉVÉSZ IMRE: *Az én országom nem e világból való!*, 3.

⁹⁵² RÉVÉSZ IMRE: *Zsidókérdés, zsidómisszió* (ApCsel 13,13–52) DRK Kézirattár R 2633.

⁹⁵³ RÉVÉSZ IMRE: *Zsidókérdés, zsidómisszió*, a 119. oldal utáni számozatlan oldalon. Révész latinul idézi Kálvinnak a zsidók önhittségéről és gögösségéről szóló gondolatait, s azt, hogy a zsidók lenézték a világot, csak a saját méltóságukért küzdöttek, de most, hogy keményen bánnak velük, még sem hagynak fel szolgai gögjükkkel (lásd az ApCsel 22,22 magyarázatában).

⁹⁵⁴ Lásd az ApCsel 22,27–31 magyarázatában.

⁹⁵⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Zsidókérdés, zsidómisszió*, 122.

⁹⁵⁶ „Kevés az, hogy nékem szolgám légy, a Jákob nemzetiségének megépítésére és Izráel megszabadultjainak visszahozására: sőt a népeknek is világhatalom adtalak, hogy üdvöm a föld végéig terjedjen!”

kellene ismernie Krisztust a saját üdvösségének”.⁹⁵⁷ Klausnert idézve állítja: „A zsidóknak el kellene fogadniok a saját kultúrájuk legjavát, az Evangéliumokat.”⁹⁵⁸

Majd a kettőt összekapcsolva így summáz: „A zsidóság a maga létértelmét, szörnyű problémáinak feloldódását és megoldását egyedül az egyházban találhatja meg – de csak abban az egyházban, amelynek a zsidókérdésre csak egyetlenegy felelete van: a teljes, az élő Jézus Krisztusról való önfelejtő és minden kockázatot vállaló bizonyágtétel – zsidóknak először, meg görögnek.”⁹⁵⁹

Szabó Gábor feljegyezte, hogy Révész már 1921-ben megkezdte a harcot az antiszemitizmus ellen, sőt azt is, hogy „tudatosan és kormányellenesen szabotálta a zsidótörvényeket. Mindent megtett, amit tehetett a zsidóság megmentéséért.”⁹⁶⁰

Ennek további részleteiről Szabó itt nem írt, de egészen biztos, hogy fejezetünk forrásai segítenek az utókornak meglátni Révész Imre zsidókért tett erőfeszítéseit. Összefoglalva álljon itt kiállításnak több igazolása:

- időszerű elmélkedések 1921-ben a *Hit és Élet* folyóiratban
- a kormányzónak írt levele egy deportált tanítónő érdekében
- többször fogadott zsidó küldöttségeket a hivatalában
- úrvacsorás istentisztelet a gettóban
- rövid körlevél a nagytemplomi istentiszteleten a zsidókért való kiállásért
- lelkipásztoroknak szóló előadás a zsidókérdésről és a zsidómisszióról
- körlevél az espereseknek a gazdátlaná váló zsidó vagyontól való tartózkodásról.

Bő negyedszázad vallomásai szerint Révész Imre zsidósághoz fűződő gondolatai nem változtak, vagy ha igen, akkor csakis a földi és történelmi egyház hathatósabb szerepvállalásának fokozottabb hangsúlyozása irányában. Mindamellert nincs benne elfogultság egyik fél irányában sem, sőt azt tanította, hogy az Istentől való elrendelésben mindkettőjüknek meg kell találnia a helyét. Az egyik oldalon ott van a kiválasztottság, a nyugtalanság és a szenvedés rögzös útja, míg a másik oldalon az új szövetség népének a zsidókért végzett nemes erőfeszítése, amely mentes minden öntetszalgéstől és istentelen ítélkezéstől. A kettő igen távolra esett egymástól, emberileg áthidalhatatlan, de a Jézus Krisztusban való összekapcsolódás mégis lehetséges. Mindezért Révész a zsidókérdést félreérthetetlenül és elválaszthatatlanul a „Jézus-kérdéshez” kötötte.

A révészi hozzáállás lényege, ami mind az egyház–állam kapcsolatának és szétválasztásának, mind pedig a zsidókérdésnek egyaránt segít az értelmezésében és megközelítésében, az a *felelősségvállalás*. Amikor az egyháztörténész munkásságát vizsgáljuk, akkor egy hitelességgel és tudatossággal együtt járó felelősségvállalást, amikor pedig az egyházkormányzót nézzük, akkor egy emberséges, ugyanakkor természetéből fakadóan evangéliumi alapállással együtt járó felelősségvállalást látunk. Ez a megközelítés

⁹⁵⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Zsidókérdés, zsidómisszió*, 120.

⁹⁵⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Zsidókérdés, zsidómisszió*, a 120. oldal utáni számozatlan oldalon. Joseph Gedaliah Klausner (1874–1958), izraeli történész, Jézusról több nagy hatású könyvet is írt: *Názáreti Jézus: Élete, idői és tanítása* (1921); *Jézustól Pálig* (1942); feltételezéseim szerint ebből a műből idézett Révész.

⁹⁵⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Zsidókérdés, zsidómisszió*, a jegyzet utolsóelőtti, számozatlan oldala.

⁹⁶⁰ SZABÓ GÁBOR: *1944. Révész és a politika*, forrás: Szabó-hagyaték.

segít abban, hogy látható legyen az, hogy Révész Imrét semmikor, de itt különösen nem hajtotta személyes érdek vagy érvényesülési szándék. Ez mindkét esetben megállja a helyét.

A zsidókérdésben az említett hozzáállását soha nem rejtette véka alá és minden református egyháztagtól hasonló viselkedést várt, különösen is a gazdátlaná vált vagyonokkal kapcsolatban. 1944. július 19-én az espereseknek bizalmas körlevelet írt, miszerint a jogi és erkölcsi aggályok mellett „*egyébként sem illik a Krisztus egyházához, hogy közvetlen és rögtöni hasznot igyekezzék magának húzni egy olyan helyzetből, amely bármennyire megokoltan is, de kizárólag világi célért és világi eszközök alkalmazásával állott elő*”.⁹⁶¹

c) Révész Imre politikai szerepvállalása és Karl Barth politikai iránymutatása

Azt már most meg kell jegyezni, hogy a következő révész–barthi párhuzamok esetleges összefüggései egyelőre nincsenek közvetlen hivatkozásokkal alátámasztva, de mélyen elgondolkodtatóak, s talán további kutatásokat érdemelnek.

A bevezetésben említett „visszhang,” ahogy a legtöbb kérdésben, úgy az egyház–állam kérdésében is megvolt. Révész egyre több fájdalmas és méltatlan támadás célkeresztjébe került, de éppen a Krisztus egyháza iránti elköteleződése nem engedte meg, hogy jól megfontolt látásától eltérjen. Ez pedig az egyház–állam kapcsolat újszerűségének felismerését jelentette, amit a tanároknak írt körlevele igazol.⁹⁶² Azt kérte tőlük, hogy ezt a helyzetet szülők és gyermekek előtt, nehogy valami „*epizódyszerű rövid közjátéknak tüntess[ék] fel*”.⁹⁶³ Ugyanakkor azt is, nehogy összetévesszék a szovjet megtorló háborúját a „szovjetrendszerrel”, amelynek az általa ismert⁹⁶⁴ pozitív jellemzői felsorolása után kijelentette: az orosz megszálló hatalom katonai céljai megvalósítása után „*sorsunkra biz bennünket [...], ami [...] az emberi jogaihoz juttatott nép, a demokratikus Magyarország*”.⁹⁶⁵

Naplótöredékében is többször kifejezte a szovjetek felé irányuló szimpátiáját, amely személyes tapasztalatokra támaszkodik. A szoboszlói hadi események közötti vívódásaiban arra jutott, hogy a korábbi nemzeti tragédiák után a „dicső Nyugat” magára hagyta a magyar népet, „*s ha most nem lett, mint akkor, századokig helyre nem hozható pusztulás a következmény, ez a szovjet szocialista emberiségnek és magasrendű műveltségnek volt köszönhető*”.⁹⁶⁶

Ezután felemlíti, hogy egyébként „*minden harcban álló hadsereg egyes tagjai elkövetnek minden időben az ellenséges földön itt talált védtelenekkel szemben*” atrocitásokat. Képmutatásnak tartja annak letagadását, milyen szörnyűségeket tettek a német koncentrációs táborokban, nem szesztes állapotban, nem vágyaktól megrészegülten, nem saját feletteseik

⁹⁶¹ Kérését a körlevél végén a Lukács 12,15 alapján támasztja alá: Jézus mondja: „*Meglássátok, hogy eltávoztassátok a telhetetlenséget; mert nem a vagyonnal való bővülködésben van az embernek az ő élete.*” RÉVÉSZ IMRE: *Püspöki körlevél az espereseknek*, 1944. július 19., 3263/1944. sz., forrás: Szabó-hagyaték.

⁹⁶² RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás a debreceni tankerület tanszemélyzete számára*, 1944. december 1. Révész Imre családjának hagyatéka, amit Paraczký Ágnes, az unoka gondoz.

⁹⁶³ RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás a debreceni tankerület tanszemélyzete számára*, 1.

⁹⁶⁴ Naplója szerint a szovjet bombázások idején Hajdúszoboszlón töltött hetek alatt magasrangú orosz tisztekkel ismerkedett meg, a „*tőlük hallottak és tapasztaltak alapján módom volt gyökeresen revideálnom a szovjetről éveken, sőt évtizedeken keresztül csökönnyösen terjesztett rémhíreket...*” SZABÓ GÁBOR: 1944, 18.

⁹⁶⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás a debreceni tankerület tanszemélyzete számára*, 2.

⁹⁶⁶ SZABÓ GÁBOR: 1944, 19.

hatáskörétől elszakadt katonák, hanem „politikuskok, tudósok, katonák, legnagyobb öntudatossággal és tervezettséggel (...) saját hazájuk és szövetségeseik hazája területein”.⁹⁶⁷

Mindezt Révész annak tudatában írta, hogy nemcsak hallott a szovjet erőszakoskodásokról, hanem saját családjában el is szenvedte azt. De szinte summásan azt írta: „*ezt a történelmi sorsot vállalnunk kellett, és vele együtt ezt a társadalmi rendszert is...*”, mert millió dolgozónak jobb sorsot, illetve fizikai és kulturális felemelkedést biztosított.⁹⁶⁸

A tanároknak írt levél tehát többek között ezekkel a visszaemlékezésekkel válik érthetőbbé. Hogy mennyire nemcsak Révész Imre látásmódja körvonalazódik ebben, a Debrecen ekkor vezető ötös bizottság hozzájárulása, sőt megbízása van az említett levél mögött, az iskolai nevelésben és oktatásban folyó sovinizta és nacionalista szellemiséggel való szakítás érdekében.⁹⁶⁹

Ezt az utasítást sokan – a református egyházon belül – megbocsáthatatlannak tartották, köztük volt még az a Szentpéteri Kun Béla is, aki oly közeli munkatársa és barátja is volt,⁹⁷⁰ s aki ki merte mondani Révésznek, hogy nem jár jó úton, hiszen túlságosan alkalmazkodó és hiszékeny.⁹⁷¹ Mások azt mondták rá, hogy „vörös püspök,”⁹⁷² „kommunista,”⁹⁷³ mondták „hazaárulónak is a háta mögött Révészt, »behódolt« már ő is, stb. »Tul esett a lovon.« Csak megértés nem igen követte...”⁹⁷⁴ – idézte fel Szabó Gábor. Révész Imre hitt benne, hogy ami jön, az jó és maradandó lesz, amit vállalnia kell az egyháznak is.⁹⁷⁵

1951-ben még ugyanezen az állásponton volt, amikor az állam és az egyház kapcsolatáról gondolkodott. Szerinte még feltételezni sem szabad az akkori államhatalomtól, hogy „*az egyház evangéliumi szabadságához és lelki függetlenségéhez komolyan hozzá akarna nyúlni*”.⁹⁷⁶ Ha azonban ez mégis megtörténne, az önvédelmi harcra képtelen egyházkerület segítségét mellőzve, az önvédelem egészen más formáját kell megkeresni, mert „*Preces et lacrymae sunt arma ecclesiae!*”⁹⁷⁷

Az tény, hogy az „apolitikus” egyházkormányzó 1944 második felében pár hónapra bekapcsolódott a közéletbe és a politikába. Naplója szerint „*egy pillanatig sem volt eszem ágában sem, mint vágyálom sem fordult meg bennem, hogy maradandó politikai befolyásra s esetleg vezető, mondjuk miniszteri pozícióra törekedjem. Pedig ezzel is gyanúsítottak, még évek múlva is...*”⁹⁷⁸ Mindez a nemzetgyűlés és a kormány debreceni tanácskozása idejére esett, és a következő évben, a feloszlítás előtti utolsó ülészetet érintette.

⁹⁶⁷ SZABÓ GÁBOR: 1944, 19.

⁹⁶⁸ SZABÓ GÁBOR: 1944, 19.

⁹⁶⁹ SZABÓ GÁBOR: 1944, 20–21. Az ötös bizottság tagjai voltak: Vásáry István megbízott polgármester, Herpay Gábor megbízott alispán, Bánáss László prépost-plébános, Bodnár János egyetemi prorektor és Révész Imre.

⁹⁷⁰ Szentpéteri Kun Béla (1874–1950) egyetemi tanár, jogász, politikus és a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzője. SZABÓ GÁBOR: 1944, 22.

⁹⁷¹ Naplójából, tehát saját feljegyzéseiből idézte ezeket Szabó. SZABÓ GÁBOR: 1944, 23.

⁹⁷² SZABÓ GÁBOR: 1944, 20.

⁹⁷³ SZABÓ GÁBOR: „1944 már 1945 is!”, 24.

⁹⁷⁴ SZABÓ GÁBOR: 1944, 26.

⁹⁷⁵ SZABÓ GÁBOR: 1944, 26.

⁹⁷⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 53.

⁹⁷⁷ „Az imák és a könnyek az egyház fegyverei.” RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 53.

⁹⁷⁸ SZABÓ GÁBOR: 1944, 23.; „1944 már 1945 is!”, 24.

Ettől kezdve a püspök óriási lelki és szellemi nyomás, mi több, szenvedés alatt végezte szolgálatait. Az egyházon belül elítélték, azon túl pedig nem hittek neki; Szabó Gábor ezt így foglalta össze: „*Ő meg csinálta azt, ami jó volt mindkét oldalon, csak neki nem!*”⁹⁷⁹ Ebben az egyetlen mondatban minden benne van, mert ezt jelentette Révész Imrénél a felelősségvállalás.

Talán nem véletlen, hogy ezen a ponton némi áthallással Barth „nem” és „igen” feszültsége idéződik fel. Tudniillik a nemzetiszocializmus totalitárius berendezkedését határozott nemmel utasította vissza a harmincas évek első felében, 1948-ban azonban a kommunista diktatúrával szemben elmaradt a tiltakozása. Az akkori magyar református egyház esetében pedig kifejezetten úgy vélte, hogy „*az új magyar állammal szemben a kollaboráció és az ellenállás között keresi a józan utat*”⁹⁸⁰.

Miértek és tiltakozások sokasága hangzott el Barth véleménye miatt. Fazakas ennek lehetséges magyarázatát elsősorban teológiai, másodsorban egyházpolitikai összefüggésekben látja. Itt az irányelv a teológia és az egyház szabadságának megőrzése.⁹⁸¹ A révészi 1944–45-ös kiállítás a politika színterére mintha Barth 1948-as állásfoglalásának lenne a magyar változata, azaz az egyház szabadságának megőrzése érdekében az aktuális jelenben szembenéz az államrendben végbemenő változásokkal. Ez pedig alkalom lehet arra – véli Barth, és így cselekszik Révész –, hogy „*önmagát Isten Igéje által bűnbánat és imádság kíséretében engedje »megújítani«, másrészt prófétai őrállói tisztének mértéke alatt »vegyen részt« a társadalmi folyamatokban, méghozzá úgy, hogy »az ember Isten által felvállalt ügyét« igyekezzon képviselni*”⁹⁸².

Szabó Gábor többször leírta, hogy Révész politikai címet és hatalmat nem keresett, de tény, hogy 1944. október 27-étől mint az ötös bizottság tagja, kapcsolatot tartott fenn az orosz városparancsnoksággal. December 1-jén részt vett az első népgyűlésen, december 5–12. között minden nap jelent volt a nemzeti bizottság alakuló ülésein, december 12–13. között Dálnoki Miklós Béláékkal tárgyalt a kormányalakításról. Tagja volt a városi törvényhatósági bizottságnak és párton kívülként az ideiglenes nemzetgyűlésnek is. Maga Révész egy egyházkerületi tanácsülésen⁹⁸³ tette egyértelművé, hogy ha az egyházvezetőknek alkalmuk adódik rá, „*a »nem« egyházi vonatkozású köztevékenységekben is mindenütt ott kell lenniük, ahol segítségüket kéri (...) s ahol a magyar életégesz szolgálata »mellett« és szolgálata »által« egyházunk vitális érdekeit is előmozdíthatják.*”⁹⁸⁴

Barth politikai értékítélete miatt a mai napig felmerül a kérdés: „*Elvakította volna Szovjet-Oroszország állítólagos szociális érzékenysége?*”⁹⁸⁵ A Révész Imre által említett „jobb sors” érzetének híre Barthig is eljutott. Élete végéig nyitott volt a „valóságosan létező

⁹⁷⁹ SZABÓ GÁBOR: 1944, 27.

⁹⁸⁰ FAZAKAS SÁNDOR: Barth a Kelet és a Nyugat feszültségében. In: Fazakas Sándor – Ferencz Árpád (szerk.): *Barth és a magyar református teológia. Rekonstrukciós kísérlet.* (DRHE Karl Barth Kutatóintézet kiadványai 6.) Debrecen, DRHE, 2011, 100–121, 101.

⁹⁸¹ FAZAKAS SÁNDOR: *Barth a Kelet és a Nyugat feszültségében*, 102.

⁹⁸² FAZAKAS SÁNDOR: *Barth a Kelet és a Nyugat feszültségében*, 109.

⁹⁸³ RÉVÉSZ IMRE: Időszaki jelentés az egyházkerületi tanácsülésen, 1944. december 19. In: Uő: *Vallomások*, 67–80.

⁹⁸⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Időszaki jelentés az egyházkerületi tanácsülésen*, 74.

⁹⁸⁵ FAZAKAS SÁNDOR: *Barth a Kelet és a Nyugat feszültségében*, 115.

szocializmus” előtt, és az előtt a magyarországi helyzet előtt, amin állítólag a szociális problémák megoldásainak nyomai láthatók.⁹⁸⁶

VII. 5. Az egyház, ahogy Révész Imre kívülről „szemlélte”

VII.5.1. Révész és a hajó(roncs)

Révész Imre egy ősi szimbólummal, a hajó képével többször mutatott rá az egyház lényegére és ezen kívül egy újabb, nagyon fontos szempontra, a hajó állapotára. Az első az egy feljebbvaló, szent akarathoz igazodó, időfeletti, tehát örök isteni elvárás. A másik a hajón lévő pillanatnyi cselekedetének és döntéseinek sorozata az időben, emberi törvényszerűségek között. Hol rövidebben, hol hosszabban írt a hajóról, amelynek olykor a fedélzetén sétált, mint az *Isten előtti számadás* című igehirdetésében, olykor pedig a felülemelkedés és a kívülről rálátni akarás igényével szólalt meg.

Az egyházra mutatott, de ebben valahol mindig ott volt az ő személyére, az önmagára való rámutatás is, azaz mintha valamennyiszer a saját tapasztalataiból és aktuális lelkiállapotából indult volna ki. Tanulságos egymás mellé tenni három sajátos korszak „hajóképét”, s ezáltal egyházképét, mert ebből önmagán túlmutató felismerésekre juthatunk a hajóról és minden velejárójáról.

Az első képben Révész az egyház világban való jelenlétének és láthatóságának, azaz küldetéstudatának jelentőségét mutatta be, amikor az új énekeskönyv teológiai alapvetéséről írt. Ennek hangsúlyozásakor az egyház nagy hármasságát konkrétizálta, amelyről azt gondolta, hogy nem egy lehetetlen elvárás.

1. „Az egyháznak benne kell lennie a világban, épúgy, mint a hajónak a tenger vizében.”⁹⁸⁷ Mert ahogy a hajó nem a partnak született, úgy az egyház sem légtüres térben létezik.

2. „...az egyháznak, akármennyire benne kell lennie a világban, mégis külön kell maradnia tőle...”⁹⁸⁸ Ahogyan a hajóba nem folyhat bele a víz, ami a végét jelentené, úgy kell az egyháznak is megőriznie zártságát a tér és az idő minden pontján.

3. „...az egyház célja kívül van a világon, ahogy a hajóé is kívül van a tengeren.”⁹⁸⁹ Különleges célja van az egyháznak: Isten országa, Isten dicsősége felé kell haladnia. Ebben segít tájékozódni a hitvallás, éppen úgy, ahogyan a hajót segíti a világítótorony. Hitvallásunk fénye pedig annál erősebb, „minél teljesebben az Isten igéjéből van merítve...”⁹⁹⁰

Az énekeskönyv teológiai alapvetése és az egyház lényegére vonatkozó célmeghatározás egy irányba mutat, hiszen „az egyháznak a dogma fényét eloltani, a hitvallásról és a hitvallás megmutatta végső célról lemondani annyi, mint a hajónak

⁹⁸⁶ FAZAKAS SÁNDOR: Barth politikai etikája. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Válság és kegyelem. Karl Barth teológiájának hatása és jelentősége ma.* (DRHE Karl Barth Kutatóintézet kiadványai 7.) Debrecen, DRHE, 2021, 95–124, 100.

⁹⁸⁷ RÉVÉSZ IMRE – KARÁCSONY SÁNDOR: *Mostani és leendő énekeskönyvünk*, (Igazság és Élet füzetek 22.), Debrecen, Városi Nyomda, 1941., 3.

⁹⁸⁸ RÉVÉSZ IMRE – KARÁCSONY SÁNDOR: *Mostani és leendő énekeskönyvünk*, 3.

⁹⁸⁹ RÉVÉSZ IMRE – KARÁCSONY SÁNDOR: *Mostani és leendő énekeskönyvünk*, 3.

⁹⁹⁰ RÉVÉSZ IMRE – KARÁCSONY SÁNDOR: *Mostani és leendő énekeskönyvünk*, 3.

*megállapodnia utasaival abban, hogy majd csak eltöltik az időt a tengeren a világ végéig, révbe többé nem törekszenek soha.*⁹⁹¹

Az örök útiparancs – Révész szerint – nem is lehet más, mint ami a Zsid 13,13–14-ben olvasható: „*Menjünk ki tehát őhozzá a táboron kívülre [...], az eljövendőt keressük*”, mert „*...csak az az egyház érti világosan és követi engedelmesen, amelynek a maga hitvallásában félre nem érthető és teljesen megbízható menetrendje van*”.⁹⁹² Révész szerint ennek a hármas élettörvénynek kell megvalósulnia az egyház minden élettevékenységében.

A második kép a hajó mozgása mellett különös figyelmet fordít a hajó személyzetére, ahol a hangsúly az emberi, földi sorsközösség valóságán és az ezzel együtt megjelenő célok és érdekek különbözőségén van.⁹⁹³ De itt is hangsúlyt kap az a legvégső, csak az egyházra bízott cél, amelynek minden emberi cél a szolgálatában áll, s ez a Krisztusról szóló bizonyágtétel, hiszen a hajó Isten országa felé megy.

Ezen az úton – ahogy Pál mint „utasembernek” tette – az egyháznak is kötelessége megszólalni és elmondani a véleményét a sorsközösség helyzetéről és lehetőségeiről, különös tekintettel a veszélyekre való figyelmeztetésekre. Ez a fajta „politikai” tevékenység abszolút jogos és elvárható.⁹⁹⁴ De megtörtént, hogy a felelősök nem hallgatnak ezekre a tanácsokra, ami az egyházat a további, csendes sorsközösség-vállalásra kötelezi, s egyben így készül egy esetleges katasztrófa utáni segítségnyújtásra.⁹⁹⁵ Mert a baj megtörténtekeor nem az önelégült elégtétel, hanem a reménykeltő biztatás hangján kell megszólalnia.⁹⁹⁶

Az így szétesőben lévő sorsközösségnek a vele összezárt egyháztól Isten szabadításáról kell hallania, amelynek egyetlen célja az Isten országa dicsősége, azaz annak a továbbadása, hogy Istennek még célja van velük.⁹⁹⁷ Ez magával vonja annak felelősségét, hogy a hajón utazókat emlékeztetni kell arra, hogy nem adhatják oda magukat sem a „rendetlenségnek”,⁹⁹⁸ sem az igazságtalanságnak,⁹⁹⁹ azaz az egyháznak mindig az állami rend és a társadalmi igazság mellett kell állnia.

Az ajándékba kapott sorsközösség az ígéhirdetőnek tehát felelősséget, de ígéretet is jelent. Hálára számítani ugyan nem szabad, de lehet jó reménységgel lenni afelől, hogy mindig lesz – ha nem is sok – támasz a sorsközösségből, akik mintegy ellensúlyozzák a világ káros hatásait és segítik Isteni tervének a megvalósulását. Ehhez az ígéért kiállni kész lelkipásztorokra és presbiterekre van szükség.¹⁰⁰⁰

Ezek után egy 1955-ös kéziratra, így a harmadik képre kell figyelnünk, amelyben a püspöki tisztségről való lemondás objektív és szubjektív okait tárgyalja. Ennek lényege saját

⁹⁹¹ RÉVÉSZ IMRE – KARÁCSONY SÁNDOR: *Mostani és leendő énekeskönyvünk*, 4.

⁹⁹² RÉVÉSZ IMRE – KARÁCSONY SÁNDOR: *Mostani és leendő énekeskönyvünk*, 4.

⁹⁹³ RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika*, in: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin, 1997, 334–342, 335. (Eredetileg megjelent: „*Tegnap és ma és örökké...*”, Debrecen, 1944, 328–339.)

⁹⁹⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika*, 336.

⁹⁹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika*, 337.

⁹⁹⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika*, 338.

⁹⁹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika*, 339.

⁹⁹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika*, 340.

⁹⁹⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika*, 341.

¹⁰⁰⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika*, 341–342.

bevállása szerint, hogy „*megingott bennem a hit és a bizalom a történelmi és intézményes egyháziság, és mindenféle dogmatikus és hitvallásos kereszténység jövőjében.*”¹⁰⁰¹

Ennek a tézisszerű megállapításnak volt a következménye, hogy sem a katedrára, sem a szószékre visszatérni nem kívánt. Ennek oka, hogy „*a partra szerencsésen /bár mindenét elveszítve/ kivetődött hajótörött sem kívánczik vissza – a roncsra; sőt az sem igen jut eszébe, hogy valaha megint tengerre foghat szállani.*”¹⁰⁰² 1944–1945 különösképpen nagy próbákat hozott¹⁰⁰³ Révész életében, amelynek következtében lett ronccsá számára az intézményes egyház és a hitvallásos és a dogmatikus kereszténység.

Maga vallja be, hogy a hajót egészen másként látja, még ha változó körülmények között is, a benne utazó, mint a rajta kívül álló és a roncsot szemlélő ember. Szerinte ezt nem vallják be, de lényegében így látja mindenki. Örült neki, hogy a belülről látás időszaka megszűnt a számára. Értette ez alatt a korábbi egyházra való nézését, vagy az „*egyedül igaz*” kereszténység értékelését, amely „összenőtt” egy letűnt társadalmi renddel.¹⁰⁰⁴

Révész Imre így élte meg a hajóra szállás és a hajón utazás minden pillanatát. Sorsszerű útját Istentől kapta, amit éveken keresztül engedelmes szívvel fogadott el, viszont eljött az a pillanat, amit vehetünk talán a sorsközösséggel való szembefordulásnak is, amikor az „utazó közönség,” különösképpen az előjárók (egyházi vezetők) ellenszenvé, sőt egyesek gyűlölete miatt ezt az utat megszakította. Így szállt le a megbízható menetrendű hajóról, ami jelentős változást hozott az életébe, hiszen akadémikusként vágyainak megfelelően visszatérhetett íróasztalához, hogy minél több, a fejében már összeállt korszakot könyv formájába öntsön.

Búcsúztatásakor Szentpéteri Kun Béla nagy tudását, rendkívüli szorgalmát és öntudatos hitét emelte ki. Elismerte, hogy Révészt meghökkenő, féltő és kárhoztató véleményekkel illették, de külön a hallgatóság figyelmébe ajánlotta azt a mérlegelést, hogy bárki is merte volna-e az egyház sorsát az államhatalomra teljesen ráhagyni, vagy kuruc-ellenzékiességgel az államhatalom ellenszenvét az egyházra vonni. Az utókor vizsgálatára bízta az egyházkormányzatban tett lépéseit, de úgy hiszi, hogy azok szükségesek és helyesek voltak.¹⁰⁰⁵

---

¹⁰⁰¹ RÉVÉSZ IMRE: *Vallás? Egyház?* Részlet a kéziratot kötettől, 3. DRK Kézirattár R 7550.

¹⁰⁰² RÉVÉSZ IMRE: *Vallás? Egyház?*, 4.

¹⁰⁰³ Elég itt elsősorban az előző szakaszokban bemutatott, az egyház–állam kapcsolatában és a zsidókérdésben képviselt gondolatainak és meghozott döntéseinek egyházi és világi visszhangjaira vagy a második újraválasztására gondolni, de nem hagyhatók figyelmen kívül a Révész családban történt háború okozta megpróbáltatások sem.

¹⁰⁰⁴ RÉVÉSZ IMRE: *Vallás? Egyház?*, 4. Ennek a letűnt korszaknak publikus összefoglalását találjuk a tanároknak írt utasításában is, amikor a magyar vezetés kül- és belpolitikai irányultságáról, a „fasiszta” szellemiségű tankönyvszerkesztésekről, vagy a demagógiával és az „irredenta-ideológiával” átitatott történelem- és irodalom értelmezésről szól. RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás a debreceni tankerület tanszemélyzete számára*, 1–2, forrás: TtREL I.8.d. Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai.

¹⁰⁰⁵ *Búcsúzik Révész Imrétől a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés. Részlet Szentpéteri Kun Béla egyházkerületi gondnok megnyitójából*, in: *Református Egyház 1949/14. sz.*, 3.; Farkas Pál debreceni esperes szintén elbúcsúzott tőle. Először a mélyen szántó ígéhirdető áldás-életét köszönte meg, majd a népszerűtlenség kockázatát is vállaló püspökről beszélt, akinek nem egyszer profetikus látása volt. *Búcsúzik Révész Imrétől Debrecen egyházmegyéje. Részlet a Debrecen-Városi Egyházmegye július 26-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből*, in: *Református Egyház 1949/14. sz.*, 3.

Valójában tehát egy arcát, hangját és helyét kereső egyház élén kellett helyállnia az őszinte beszéd jegyében. Erre pedig Révész feltétlenül alkalmas és kellően bátor volt.

Rövid exkurzusként és alátámasztásul, hogy Szentpéteri véleményének milyen jelentősége van, annak az egyik igazolása a korábban említett Fazakas Sándor doktori értekezésében olvasható. „*A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái*”-nak a bemutatásakor Révész Imre egyházkormányzati látásának és véleményének széles teret ad,¹⁰⁰⁶ s a végkövetkeztetések során feltett „*mire való az egyház?*”¹⁰⁰⁷ kérdésre fellelhető válaszok sorában is idézi, hogy a lejáratott egyház jellemzőit kiemelve (pl. mint politikai segédszolgálatos) rámutasson arra a veszélyre, ami a küldetésétől való elfordulást és az Istentől kapott javak elherdálását igazolja.¹⁰⁰⁸

Viszont illő és kötelező ebben a hajóból való kiszállásban és az elidegenedési folyamatban a Révészen kívüli okok és személyek után az ő saját maga által felismert szerepét és önkritikáját felfedni. Így írt erről 1965-ben: „*Azt elismerem, hogy én is hibás vagyok benne. Túlzott érzékenység, a közelebbi és távolabbi múlt keserű tapasztalatai, amelyeket túlságosan szubjektív módon mérlegeltem, és annak a krisztusi léleknek a hiánya, amely még a döglött kutyában is meg tudja látni a szépet: gyöngyként fehérlő fogait – mindez, és még sok más bűnös gyarlóság engem terhel.*”¹⁰⁰⁹

VII.5.2. Révész a „parton”

Önkritikus hangja tiszteletre méltó, de valószínűleg kevésbé tudja enyhíteni a nyugdíjas időszakában átélt fájdalmakat. Fájdalomról pedig azért szükséges beszélni, mert összegyűjtött sértettségéről mind a *Tépelődéseiben*¹⁰¹⁰, mind a *Naplójában*¹⁰¹¹ részletesen írt, és azok bizonyos részletei néhány levelében¹⁰¹² megtalálhatók.

A legnagyobb terheket az jelentette számára, hogy egyháztörténeti olvasókönyvének konventi megrendelése után végül a kiadást megakadályozták¹⁰¹³, az ószövetségi bibliafordításban való részvételre először felkérték, majd rövid együttműködés után mellőzték, tanulmányainak és cikkeinek „ostoba” cenzúrázása, az egyházi vezetők ellenszenve és gyűlölete, az új énekeskönyv véglegesítési folyamataiból kihagyták, az egyházalkotmányi reform folyamataiba szintén először meghívták, majd az ügy elakadt.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁶ FAZAKAS SÁNDOR: „*Új egyház felé?*” c. munkájának részletesebb bemutatását lásd a II. fejezetben.

¹⁰⁰⁷ FAZAKAS SÁNDOR: „*Új egyház felé?*”, 190.

¹⁰⁰⁸ FAZAKAS SÁNDOR: „*Új egyház felé?*”, 191.

¹⁰⁰⁹ RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 80.

¹⁰¹⁰ RÉVÉSZ IMRE: *Vox Clamantis in deserto. Magános tépelődések a magyarországi református egyház holnapjáról*, [1951–1965], Sárospatak, Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézirattára, Kt.d.22.944.

¹⁰¹¹ SZABÓ GÁBOR idézi: *Epilogus*, 1. Forrás: Szabó-hagyaték.

¹⁰¹² Révész Imre levele Bartha Tiborhoz (Paraczký Ágnes tulajdonában); illetve a Ravasz Lászlóval folytatott levelezéseiben.

¹⁰¹³ Az szintén külön kutatást igényelne, hogy miért nem került sor ennek a kéziratnak a kiadására. Szabó Gábor a mű elején, de különösen is a legvégén található Ragaz-idézeteket érezte „veszélyesnek”, amelyről az a véleménye, hogy azokat „feltétlenül el kell hagyni, ha egyszer ez az értékes könyv napvilágot lát...” SZABÓ GÁBOR: *Nyugdíjban 1950 júniusában*, 1; forrás: Szabó-hagyaték

¹⁰¹⁴ SZABÓ GÁBOR idézi Révész Naplóját: *Epilogus*; RÉVÉSZ IMRE: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések*, 77–80.

Ebben a dolgozatban nincs lehetőségünk részletesen kibontani ezeket, de a Révész végső elfáradásának jeleit mutató kéziratok külön tanulmányokat, vagy akár doktori disszertációt is érdemelnek.

Egyik alapvetően fontos forrásnak tekinthető történelmi olvasókönyve,¹⁰¹⁵ ami 244 gépelt oldalon és 27 fejezeten keresztül mutatja be – Goethe szavaival –, hogy az egyháztörténelem a „*»tévedés és erőszak zagyaléka« [...] nincs benne egyéb, mint papok és teológusok végeszakadatlan civakodása, a keresztyén lelkek és gyülekezetek igazi állapotát nem lehet megismerni belőle.*”¹⁰¹⁶ De az Ige világosságában mégis megvan a lehetőség az egyház megértésére, ami azt tanítja, hogy a hívő embereknek a tiszta bibliai hit alapján csakis kritikával, mi több, önkritikával szabad ezt művelniük,¹⁰¹⁷ nem feledve Jézus tanítását, miszerint: „*Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tesz titeket.*” (Jn 8,32)

Révész nem tudott másképpen gondolkodni az egyház lényegéről, csak az önkritika fegyelmében, azaz az igazság felismerésére való törekvésben és annak kimondásában. Ennek alkotórészei szerinte az önismeret és az önbírálat, amelyek az egyházat „Krisztusközösséggé” tehetik.¹⁰¹⁸

A másik sajátos kézírata a Kádár Imre¹⁰¹⁹ *Egyház az idők viharában* című könyvére írt megjegyzése.¹⁰²⁰ Ebben a műben az akkor még élő egykori egyházi vezetők mellett az ő személye is több helyen kellemetlen érintettségben szerepel, ezért itt részletesen cáfolja az őt ért hamis állításokat és széles tájékozottsággal, illetve tárgyilagossággal fejt ki megjegyzéseit. A Kádárral szemben tanúsított ellenérvés mellett rövid, de erős kritikával illeti a református egyházat is.

A mű utolsó részében – Epilógusában – egy Móra Ferenc novellából való képet idézett meg.¹⁰²¹ Eszerint egy tűzhányó kitörése miatt elsüllyedt szigetről, Tertilláról csupán egyetlen emlék maradt: egy üszkös „mangrove-fa”, amelynek „*az ágai közt egy gyámoltalan kenguru-fiók bújt meg, összelelegedve egy szelidre éhezett ersényesfarkassal.*”¹⁰²² A Móra-gondolatmenetet – ami a harmincas évekbeli magyar társadalmi és politikai viszonyokra reflektál – Révész profetikus igazságúnak és démonikus erejűnek mondja, hiszen mintha Tertilla végsorsa várna a magyar népre és hazára, illetve valami másra is, hiszen „*ha lesz*

¹⁰¹⁵ RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv a keresztyén tanítás és egyéb missziói munkák céljaira*, Bp., 1950. DRK Kézirattár, R 7472.

¹⁰¹⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari!*, Előszó, 1.

¹⁰¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari!*, Előszó, 1.

¹⁰¹⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari!*, Előszó, 2.

¹⁰¹⁹ Kádár Imre (1894–1972) költő, író, műfordító, szerkesztő, rendező, színigazgató, az Erdélyi Szépművészeti Céh egyik alapítója, illetve konventi főtanácsos (külső és sajtóügy), református teológiai tanár 1953–1957, a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka 1964–1972. Életrajzi adatok több internetes oldalon találhatóak: <https://mek.oszk.hu/kiallitas/erdelyi/kadarimre.htm> (Letöltve: 2022.01.24.), <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/kadarimre-76115/> (Letöltve: 2022.01.24.)

¹⁰²⁰ RÉVÉSZ IMRE: „*EGYHÁZTÖRTÉNETÍRÁS*” az idők viharában, Néhány megjegyzés Kádár Imrének „Egyház az idők viharában” című, 1957 végén megjelent könyvére, 1959. szeptember 20–23. Paraczký Ágnes tulajdonában. A címlapon szereplő bejegyzés: „*Ezt a kéziratomat, amely a »Glossarium« című dossier-ben összegyűjtött jegyzeteim egy részének elég alapos átdolgozása, szigorúan őrizze meg a családom és senki kezébe ne adja.*” Két jellege is szerepel az első lapon, melyek Arany János *Epilogus* és *A tölgyek alatt* c. verseiből kerültek kiemelésre.

¹⁰²¹ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Kádár Imrének*, 21–22.

¹⁰²² RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Kádár Imrének*, 21.

valami a magyar Tertillában, ami teljesen meg fogja érdemelni ezt a végsorsot, az a magyar református egyház lesz.”¹⁰²³

Idáig jutott a nyugdíjas Révész Imre, aki az egyház miatti tépelődésében és szomorúságában már nem is hajót, hanem egy majdnem elégett trópusi fát említ. Nem ugyanaz, bár mindkettő fából van. S továbbra is a képnél maradva azt sem szabad elfelejteni, hogy még ez utóbbin is „utaznak”. Teljes képtelenség, és mégis. Móra és Révész a kegyelem kibékítő erejét hiányolja, ami a vadak között, még ha oly sajátosan is, de működik, s okkal várják ezt az életösztönt mind a magyar társadalomban, mind pedig a magyar református egyházban.

Akkor talán van remény. Mindez nem vonhatja el a figyelmünket a bajok gyökeréről, mert igenis van az a mélypont, még az egyházban is, ahova még a parton állva is eljuthat az ember. Révész tehát hajózott, sokat és sokakat látott, majd leszállt. De az írást nem hagyta abba, jóllehet már csak szemlélődött, s tudott olyat írni, ami a mindenkori hajó utasainak talán még hasznos lehet. Ez a fejezet érjen úgy véget, ahogy ez a gondolkodó oly sokszor befejezte írásait, egy versidézettel:

*„Mint gyermek, aki már piheni vágyik
és el is jutott a nyugalmas ágyig,
még megkérdel, hogy: »Ne menj el, mesélj« –
(igy nem szökik rá hirtelen az éj)
s míg kis szive nagyon szorongva dobban,
tán ő se tudja, mit is kíván jobban,
a mesét-e, vagy azt, hogy ott legyél:
igy kérünk: Ül le közénk és mesélj.
Mondd el, mit szoktál, bár mi nem feledjük,
mesélj arról, hogy itt vagy velünk együtt
s együtt vagyunk veled mindannyian,
kinek emberhez méltó gondja van.
Te jól tudod, a költő sose lódit:
az igazat mondd, ne csak a valódit,
a fényt, amelytől világlík agyunk,
hisz egymás nélkül sötétben vagyunk.*”¹⁰²⁴

¹⁰²³ RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Kádár Imrének*, 22.

¹⁰²⁴ Részlet József Attila *Thomas Mann üdvözlése* című verséből.

VIII. ÖSSZEFOGLALÁS

Révész Imre valóság-, egyház- és társadalomlátásáról elmondható, hogy bár nem lehetett egyszerű, de biblikusan, aktuálisan, illetve apolitikus nyelven igyekezett megszólalni, amit egyébként lelkipásztorként és egyháztörténészként nagy magabiztossággal és előremutatóan művelt. Egyházkormányzói bő évtizede alatt viszont folyamatos politikai lépéskényszerben volt. Rákényszerült arra, hogy nyilatkozzon, állást foglaljon, illetve egzisztenciális kérdésekben és életmentő kiállításokban őrlődjön. Többek között Karl Barhtal párhuzamba állítva – aki mint teológiai gondolkodó maradhatott a katedrán – látható az éles kontraszt, amit Révész esetében az egyházkormányzati szerepe okozott, amit nagy tehertételként élt meg. Viszont végig arra törekedett, hogy teológus énje minél többször hiteles szellemi és lelki irányba fordulva útmutatást nyújtson.

Ezzel kapcsolatban rá és korára is igaz – amit éppen ő fogalmazott meg (1914-ben) –, hogy vallásos és etikai világnézetek, erkölcsi, politikai, szociális rendszerek „*megértése és méltánylása lehetetlen anélkül, hogy a mögöttük lévő alkotó személyiséggel vagy személyiségekkel meg ne ismerkedjünk, s valamelyes viszonyba ne kerüljünk*”¹⁰²⁵. Így nézett szembe például Dévai Bíró Mátyás, Bod Péter, Méliusz Juhász Péter, Kálvin János vagy éppen Sinai Miklós életútjával a „*tekintélyi hatás alatt*”¹⁰²⁶, látva a problémákat, kézbe véve a forrásokat és bemutatva a távlatokat. Révészt olvasva gyakran az volt az érzésem, hogy az ő lelki arcát látom felvillanni az elbeszélő, a történetet író karakterben. Emblematicusnak látom azt, ahogy Méliuszról beszélt Kálvin kapcsán. Méliusz olvasta és alkalmazta a genfi kátét, fontosnak tartotta az üzenetet, de a saját szavajárása nem vált utánzó, mimetikus módon kálvinivá. Ekként Révész Imre is olvasott Böhmöt, Thurneysent, Barthot, de egyik teológiai irányzatnak sem vált nyíltisakos harcosává, követőjévé, sokkal inkább fontosnak tartotta azok szellemi inspirációját, amikor a saját szellemi égiszét megformálta. Korát nem jellemző bátorsággal nyúlt az egyháztörténet szoborrá vált alakjaihoz, és alkotta újra azok lelki világát írásaiban. És ugyanilyen élénk, invenciózus magatartással szólt hozzá korának kérdéseire, nem a párt, az ideológia, az irányzat köntösében, hanem saját exegetikai látása mentén. Nem teremtett kultuszt maga körül a szavával: nem akart retorikusan szólni, teátrálisan megjelenni, politikai irányzathoz besorolható aktivitású szónok lenni. És volt, hogy tévesen ítélt. De önmagához, a kereső, gondolkodó, biblikus látást konzekvensen képviselő tudóshoz méltó módon. Révész Imrere így illő ránézni.

S ha ránéztünk, figyeljünk rá, mert ma is akar és tud rólunk kritikusat mondani.

Vizsgálati szempontrendszerünk szerint az írásszerűség, a krisztológia és az ekkleziológia témaköreit dolgoztuk fel. Ezzel a megközelítéssel, még ha a révészi életmű és gondolkodástörténet nem is került teljes bemutatásra, de talán a dolgozat elején kitűzött célt elérte: Révész Imrét kiszabadította a korában és a halála után oly jellemző *beszűkítő, beskatulyázó* szemléletből. Abból, amelynek egyik fajtája úgy tekint rá, mint például Révész

¹⁰²⁵ RÉVÉSZ IMRE: Kálvin-rágalmak. in: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin, 1997, 177–193, 178.

¹⁰²⁶ RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin-rágalmak*, 178.

Imre az egyháztörténész, a püspök, az Egyezményt aláíró egyházi vezető, amelyben természetesen van igazság, de nem adja vissza a teljes igazságot. A másik fajtája pedig nélkülöz minden valóságtartalmat, amin többek között azt értjük, ahogyan ő a korabeli egyház szerint az állammal összefonódott érdekesember, az állam szerint az egyházat feudális pajzsnak tekintő „demagóg.”

Révész Imre ránk hagyott munkáit megvizsgálva kijelenthetjük, hogy a fent említett teológiai jellegű témakörök mellett valóban a történettudomány egyik legfelkészültebb tudósa volt, akinek lexikális tudása és az eredeti források közötti magabiztos tájékozódása, mély belelátó és analizáló képessége és az azokból felismert eredményeknek a használhatóság fegyelmében való művészi kiábrázolása eszméltető.

Teológiai gondolkodását megvizsgálva látható, hogy lehet, hogy püspökségének bő tíz éve alatt (1938–1949) került igazán a nyilvánosság elé, de páratlan gazdagságú publikált és publikálatlan munkássága már ezelőtt bő negyed évszázaddal megkezdődött (1910) és utána szűk két évtizeddel (1966) folytatódott. Révész Imre tehát mint teológus került bemutatásra ebben a dolgozatban, három egymással abszolút kölcsönhatásban lévő és egymásra épülő dogmatikai témakör vonalvezetése mellett.

Az kétségtelen tény, hogy már lelkipásztori és professzori évei alatt is, de püspökségének döntő részében még fokozottabb intenzitással jelentkezett az *új világrend* kialakulásának szükségszerűsége. Ugyan az életéből kimaradt a pártpolitizálás, de a szó eredeti értelmében vett politikai tevékenysége, mely egy közösség sorsával való törődést jelentette, működött. A mindennapos történések megfigyelésével és az azokra adott megjegyzésekkel, utasításokkal, állásfoglalásokkal és körlevelekkel arra törekedett, hogy a rábízottaknak egyértelmű reflexiókkal és nemegyszer *profetikus* előre mutatóval segítse a tisztánlátását.

Mert ő profetikusan látott a jövőbe, s amit a népszerűtlenség kockázatát vállalva figyelmeztetésként elmondott, annak szomorúan élte meg a beteljesedését.

Neki semmi sem volt fontosabb, mint szeretett egyházának, a Magyarországi Református Egyháznak a megújítása annak lelki és szervezeti következményeivel együtt úgy, hogy Isten akarata minden körülmények között a legteljesebben megvalósulhasson. Ez benne a *kálvini* vonás. Ebből következik, hogy számára az egyház és az állam státuszának és küldetésének félreértésével, esetleges összecszerelésével egyenesen vállalhatatlanná válik az a szolgálat, amely elsősorban nem emberi, hanem isteni elvárásoknak akar eleget tenni. Ez benne az *illési* vonás. De a legvégsőkéig kitartva, az egyházi és teológiai, illetve a politikai és osztársadalmi kérdések között, azoknak minden közösségi és személyes lecsapódását, szellemi és lelki nyomását is vállalva, akár a saját boldogságát és életét is kockára tette. Ez a *jeremiási* vonás.

Révész Imre folyamatosan az *egyház viszonyulásának* aspektusait vizsgálta, és ez egy igazán révészi kategória és zsinórmérték, amelyben közvetett és közvetlen módon hívta fel a figyelmet arra, hogy a rá leselkedő egyik veszély az *államhoz való túl szoros* kötődése, tehát a szolgai módon való rendelkezésre állása, ami miatt csak mozdulatlan vegetálásra képes, jóllehet eközben azt hiszi, hogy neki saját mozgástere van. A másik, amely az államhoz való kötődésen túl sokkal messzebbre mutat, az az, hogy önmagáról, valamilyen trónon ülve,

mintegy uralkodva, érzéketlen pimaszsággal hiszi és hiteti el, hogy ott van a helye; él, pedig azt mondják rá, hogy halott. Azaz teljes identitásválságban szenvedve, csak az emberi elvárásoknak és törekvéseknek engedve figyelmen kívül hagyja a trónon ülő Király, Jézus Krisztus hatalmának valóságát.

Egyik legkésőbbi feljegyzését az egyházhoz való végső viszonyulásáról Szabó Gábor is megörökítette: „*A történelmi »egyházaknak« – a magaménak is – jövőt és jóirányu, az emberiség valódi javát célzó fejlődést – csak annyiban remélek, amennyiben át tudnak formálódni a Szellem, a Világosság és a Szeretet erőközpontjává, letesznek világias szervezkedésükről, hatalmi vágyaikról, »állam az államban«-szerü próbálkozásaiukról, felszámolják prófétai következetességgel minden még meglevő kapcsolatukat a feudalizmus csökevényeivel és az imperialista kapitalizmus érdekeltségeivel s elindulnak a pásztorok és a mágusok útján a rongyokba burkolt betlehemi kisdéd felé.*”¹⁰²⁷ Ez a mértékadó megállapítása véleményem szerint sok mindent segít helyre tenni a tekintetben, ami a nyugdíjba vonulása utáni munkásságát, történetiszemléletét és nem utolsósorban az egyházzal alkotott képét illeti.

Ennek az elhivatott embernek az egyik legelső célkitűzése az egyházért való fáradkozás volt. Az igazság fáradhatatlan keresése¹⁰²⁸ és az annak való teljes „alárendelődés”, amelyet önmagával szemben támasztott a legkíméletlenebbül, de ezt várta el a lelkipásztorok, presbiterek és a gyülekezetek közösségeitől is.

Mindezek fényében idős korára odáig jutott, hogy végső soron rámutasson arra, hogy az egyház és a keresztyénség nem ugyanaz. Ebben talán korát is megelőzte, hiszen tépelődéseinek egyik okozója annak feleismerése volt, hogy az „intézményes egyház” a maga viszonyulásaiban, életjeleiben és céltévesztettsége miatt *nem egyház*.¹⁰²⁹ Nem megszokott az a hang, amelyben az egyház és a keresztyénség konfliktusáról szólt.

Dolgozatunk megerősíti azt, hogy a révész gondolkodás egyik legfontosabb pillére, amely életművét egyben tartja, az a (hitvalló) *felelősségvállalás*. Ez látható az önmagára soha nem gondoló, a pihenés és a személyes érvényesülés minden formáját tudatosan és tudat alatt elutasító, a sokat szenvedő és tépelődő, csakis az anyaszentegyház épülését szem előtt tartó életútban. De ez tűnik fel akkor is, amikor például a zsidókérdésben meg kell nyilvánulnia, mi több: a gettósítás ideje alatt, amikor senki nem mehetett be a lezárt táborba, személyesen vitte be az úrvacsorát és prédikált a halálsoron állóknak. Már önmagában nagy dolog, a gesztusértéket messze meghaladó lépés volt, amikor az akkori Debrecen legszigorúbban, hermetikusan lezárt helyének mégis megnyílt az ajtaja előtte. Erről a cselekedetéről még napjainkban sem tud a debreceni zsidó emlékezet. Több oldalról bemutatott kiállása szintén profetikus tartalmú, hiszen azt üzenté: lehet, hogy nem tudom megakadályozni ezt az embertelenséget, de itt vagyok.

Ez a felelősségvállalás folyamatos, és nemcsak a döntési, hanem cselekvő helyzetben lévő püspököt, hanem a gondolkodó teológust mutatja be, akihez akkor viszonyulhatunk a legmegfelelőbbben, ha vele kezdünk gondolkodni, sőt tovább gondoljuk felvetéseit, hiszen az

¹⁰²⁷ Révész ezt a Naplójában írta le 1964. január 29-én. SZABÓ GÁBOR: *Epilogus*, 1949, 6., forrás: Szabó-hagyaték.

¹⁰²⁸ RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv*, 1. Előszó

¹⁰²⁹ RÉVÉSZ–RAVASZ levélváltások, 23.

említett eszméltetés csak akkor érheti el célját, ha az utókor vállára teszi a felelősségvállalás súlyát.

Nekünk, teológusoknak is meg kell tanulni a valós problémákkal való szembenézést, bátran kell feltenni kérdéseket, és Isten Igéjén tájékozódva, tudományos elmélyültséggel és református egyházunk iránti féltő szeretettel kell elkérni a minél pontosabb és építőbb válaszokat. Mintegy tükörként jelen lenni, az önhittségből és a sajátos felfogásból kimozdítani, ezek azok a kikerülhetetlen feladatok, amelyek az egyház megújítását szolgálhatják. Révész Imre teológiai gondolkodásának aktualitásai megkérdőjelezhetetlenek. A Szentírásból megismert örök érvényű igazságok és az azokhoz való igazodás, majd azok érvényesítése alapfeltételei a tárgyyszerű és az önmagán túlmutató kritikák megfogalmazásának, amelyeknek az egyház és az ember felé folyamatosan el kell hangoznia. Erről az igényről nem mondhatunk le.

Ennek a következményei lehetnek többek között a presbiteri tisztség, az egyházi szervezet, s egyáltalán a teológia és a hitvallás helyes értelmezése, folyamatos vizsgálata, minél életszerűbb gyakorlása és biblikus működése.

Hogy mi maradt meg ebből az életútból és szolgálatból? Álljon előttünk egy 1985-ös vallomás, melyet egy általam is ismert, egykori nagytemplomi gyülekezeti tag írt.¹⁰³⁰ Negyven évvel korábban, 1945. január 1-jén a Kossuth utcai templomban volt istentiszteleten, amely egészen más volt, mint a korábbiak. A romokban lévő Debrecen és az otthontalan családok tömege felett a félelem és bizonytalanság lebegett. Kicsúszott a talaj a lábak alól. Egyik igehallgatója, az ország jövőjét nem látó tizennyolc éves lány azon tűnődött, hogy „*a világ sorsa mi lesz? [...] Van-e jövője? Vagy megérett az ítéletre?*”¹⁰³¹ A megtelt templom padjai között katonák sétáltak, a gyülekezet énekelt, ő pedig csak arra várt, hogy ki lesz az igehirdető, mi lesz az Ige és annak üzenete. A Lukács 4,14–21¹⁰³² alapján éppen Révész Imre szolgált.

Megdöböntő, súlyos szavak hangzanak el gyógyulást, örömhírt és szabadulást ígérve. „*Micsoda bátorság, sőt vakmerőség az Úr kedves esztendejét hirdetni most! – Honnan veszi ezt a határozottságot? Semmi mellébeszélés, semmi bizonytalanság – Nem kétséges, felülről adatott neki. Így szólhattak az ószövetségi próféták. Igen. Próféta szól most is közöttünk... [...] Ha ez az ember meri ezt így mondani, akkor hiszi is. Ha pedig hiszi, akkor igaz lesz – és én is hiszem.*”¹⁰³³

Az a lány akkor világosságra és szabadságra jutott. Majd eltelt negyven év. Nem emlékezett már az akkori szavakra, csak az igehirdető hangjára és gesztusaira. „*Hatása maradt meg és él bennem most is.*”¹⁰³⁴

Két, ma is látható festmény elemzésével kezdtünk, annak kiváltó hatásait és üzenetét elemeztük, de a dolgozat végére odáig lenne jó eljutni, hogy Révész Imrét újra a magyar református teológiai gondolkodók sorába, méltó helyre emeljük, hiszen rajta keresztül Isten maradandó dolgokat vitt végbe, és nem csak egy tizennyolc éves lány életében.

¹⁰³⁰ JÓZSA LÁSZLÓNÉ: *Egy prófétai igehirdetésre emlékezve*, in: *Reformátusok Lapja* 1985. január 6.

¹⁰³¹ JÓZSA LÁSZLÓNÉ: *Egy prófétai igehirdetésre emlékezve*

¹⁰³² Krisztus megkezdi tanítói hivatalát és prédikál Názáretben.

¹⁰³³ JÓZSA LÁSZLÓNÉ: *Egy prófétai igehirdetésre emlékezve*

¹⁰³⁴ JÓZSA LÁSZLÓNÉ: *Egy prófétai igehirdetésre emlékezve*

BIBLIOGRÁFIA

Felhasznált irodalom

ABONCZY BALÁZS: Trianon-legendák, in: Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon* (Nemzet és emlékezet), Bp., Osiris, 2008, 892–908.

AUGUSTINUS, AURELIUS: *Vallomások*, Budapest, Gondolat, 1982

BALTAZÁR DEZSŐ: *Az én hitvallásom*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1920.

BARÁTH BÉLA LEVENTE: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspök tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014.

BARCZA JÓZSEF: Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége, in: Barcza József – Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok*, Sárospatak 1999, 143–155.

BARCZA JÓZSEF: *Révész Imre, az egyháztörténész*, in: *Confessio* 1989/3. sz., 25–31.

BARCZA JÓZSEF: *Révész Imre életműve*. in: *Theologiai Szemle* 1989/4., 193–197.

BARCZA JÓZSEF: *Révész Imre emlékezete*, in: *Hajdú-Bihari Napló* 1989. június 30., 10.

BARTH KÁROLY: *Isten kegyelmi kiválasztása. Négy előadás az eleveelrendelésről*, ford. Vasady Béla, Nagy Barna, (Az igazság és élet füzetek 8.), Debrecen, 1937.

BARTH KÁROLY: *Kis dogmatika*, ford.: Pilder Mária, Bp., Országos Ref. Missziói Munkaközösség, [1947].

BARTH, KARL: *Predigt über Römer 15,5–13*, gehalten am 10. Dezember 1933, 2. Advent, im Universitäts-gottesdienst in der Schlosskirche Bonn. <https://jochenteuffel.com/wp-content/uploads/2018/12/barth-predigt-c3bcber-rc3b6mer-15-5-13-10-dezember-1933.pdf> (Letöltés: 2024. 08. 25.)

BARTH, KARL: *Rechtfertigung und Recht. Christengemeinde und Bürgergemeinde*, Zürich, Theologischer Verlag, 1979.

BARTH, KARL: *Theologische Existenz heute!* München, Christian Kaiser Verlag, 1933.

BERECZKY ALBERT *Püspöki székfoglaló beszéde, 1948. szeptember 28., Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, [1948].*

BIBÓ ISTVÁN: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Bibó István összegyűjtött munkái I. kötet*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981, 255–286.

BIBÓ ISTVÁN: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Bibó István összegyűjtött munkái 2. kötet*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981, 391–504.

BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN: *A Magyar Református Egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949.

BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: A református egyház 1918–1948 között, in: Barcza József – Dienes Dénes: *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*, Sárospatak, 1999, 7–100.

BÖLCSKEI GUSZTÁV: *Arthur Rich szociáletikai gondolkodásának struktúrája. Doktori értekezés*, 1994. Kézirat

BÖLCSKEI GUSZTÁV: *Pásztori szó* [Bevezető sorok Révész Imre Bizalmas utasítása elé]. Bizalmas utasítás a nemi erőszaktétel áldozatainak ügyében 1945-ből, in: *Református Tiszántúl* 1993/2., 4–5.

BUCSAY MIHÁLY: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985.

Búcsúzik Révész Imrétől a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés. Részlet Szentpéteri Kun Béla egyházkerületi gondnok megnyitójából, in: *Református Egyház* 1949/14. sz., 3.

Búcsúzik Révész Imrétől Debrecen egyházmegyéje. Részlet a Debrecen-Városi Egyházmegye július 26-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből, in: *Református Egyház* 1949/14. sz., 3.

CZEGLÉDY SÁNDOR: *Időszerű igehirdetés*, in: *Igazság és élet* 1937, 283–287.

CZEGLÉDY SÁNDOR: *Révész Imre, az igehirdető*, in: *Confessio* 1989/3. sz., 17–25.

CSEPREGI ZOLTÁN: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Budapest, Balassi K., 2013.

CSEPREGI ZOLTÁN: A váradi vita 1544-ben, in: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, Budapest, Gondolat K., 2009, 164–186.

DOUMERGUE, ÉMILE: *Kálvin jelleme*, Bp., MEKDSZ, 1922.

DOUMERGUE, ÉMILE: *Művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban*, Bp., Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Társaság, 1922.

ERŐS VILMOS: *A szellemtörténet jegyében, avagy adalék a Századok 1930-as évekbeli történetéhez: Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939)*, in: *Egyháztörténeti Szemle* 2022/3., 125–168.

ERŐS VILMOS – GYIMESI PÁLMA: *Ifjabb Révész Imre levelei Szekfü Gyulához (1929–1937)*, in: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2009, 233–257.

FAZAKAS SÁNDOR: Barth a Kelet és a Nyugat feszültségében. In: Fazakas Sándor – Ferencz Árpád (szerk.): *Barth és a magyar református teológia. Rekonstrukciós kísérlet*. (DRHE Karl Barth Kutatóintézet kiadványai 6.) Debrecen, DRHE, 2011, 100–121.

FAZAKAS SÁNDOR: Barth politikai etikája. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Válság és kegyelem. Karl Barth teológiájának hatása és jelentősége ma*. (DRHE Karl Barth Kutatóintézet kiadványai 7.) Debrecen, DRHE, 2021, 95–124.

FAZAKAS SÁNDOR: „Új egyház felé?” *A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkléziológiai konzekvenciái*, Debrecen, DRHE, 2000.

FAZAKAS SÁNDOR: *Vétkeztünk... Egyház a történelmi és társadalmi bűnösszefüggések rendszerében*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017

FEKETE KÁROLY: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához*, Bp., Kálvin Kiadó, 2009.

FEKETE Károly: A textusválasztás szükségessége és módjai, in: Hanula Gergely (szerk.): *Logos és akeés – Az Ige megszólalása és megszólaltatása. Tanulmányok a 60 éves Vladár Gábor tiszteletére*, Pápa, PRTA, 2012, 151–164.

FEKETE KÁROLY: *450 éves a tordai rendelet. Köszöntés*, in: Tiszántúli Egyházkerületi Körkép 2018, Debrecen, TTRE, 2018, 135–136.

- FEKETE KÁROLY: Református teológiai oktatás a Debreceni Egyetem keretein belül 1912–1950, in: Baráth Béla Levente – Fekete Károly (szerk.): *Őrállóvá tettek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, Debrecen, 2019, 117–194.
- FÖLDES ÉVA: *Dr. Révész Imre 1889–1967*, in: *Magyar Pedagógia* 1967/1. sz., 2–3.
- GAAL GYÖRGY: Révész Imre 1889–1967, in: Hatházy Ferenc (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*, Kolozsvár, 1996, 180–205.
- GERÉB PÁL: *Barth Károly Dogmatikája*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2006.
- GREBELYNÉ KISS EVELIN: *Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban*, in: *Polgári Szemle* 2018/1–3., 410–417.
- GYIMESI PÁLMA: *Böhm Károly hatása Ifjabb Révész Imre történetelméletére*, in: *Történeti Tanulmányok* XVIII. kötet, Debrecen, DE Történeti Intézet, 2010, 45–66.
- GYIMESI PÁLMA: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, in: *Történeti Tanulmányok* XIX. kötet, Debrecen, DE Történeti Intézet, 2011, 77–94.
- HÖRCSIK RICHÁRD: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, in: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin, 2009, 13–37.
- HÖRCSIK RICHÁRD: Révész Imre (1889–1967), in: Baráth Béla Levente – Fekete Károly (szerk.): *Őrállóvá tettek, Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, Debrecen, 2019, 537–542.
- IMRE LAJOS: A lelkész mint pásztor, in: Vasady Béla (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész). Harmincnégy tanulmány az egyetlen-célú és sokoldalú lelképásztori hivatásról. (Az igazság és élet füzetek 20.)* Debrecen, 1940, 140–150.
- JÁNOSY IMRE: Teológiai irányzatok, in: Bartha Tibor – Makkai László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*, (Studia et acta ecclesiastica 5.), Budapest, Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1983, 357–384.
- JÓZSA LÁSZLÓNÉ: *Egy prófétai igehirdetésre emlékezve*, in: *Reformátusok Lapja* 1985. január 6.,
- KATHONA GÉZA: *Emlékezés Révész Imrere, az egyháztörténetíróra*, in: *Református Egyház* 1967/7–8. szám, 165–167.

- KÁLVIN JÁNOS: *Az Apostolok cselekedetei magyarázata I–II.*, Bp., Kálvin K., 2010.
- KÁLVIN JÁNOS: *Az első Korinthusi levél magyarázata*, Bp., Kálvin K., 2015.
- KÁLVIN JÁNOS: *A Zsidókhoz írt levél magyarázata*, Bp., Kálvin K., 2010.
- KÁLVIN JÁNOS: *Institutio I–II. A keresztyén vallás rendszere*, ford.: Buzogány Dezső, Bp., Kálvin Kiadó, 2014.
- KEREPESZKY RÓBERT: Horthy Miklós mohácsi beszéde 1926, in: Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya – Takács Miklós – S. Varga Pál (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae II.*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 313–324.
- KOCSIS ELEMÉR: „Eszményem: a lelkipásztor püspök”. Püspöki székhelyi beszéd, in: *Confessio* 1987/2., 8–14.
- KOCSIS ELEMÉR: Révész Imre, az egyházkormányzó, in: *Confessio* 1989/3. sz., 11–17.
- KONCZ SÁNDOR: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, 1942.
- KONCZ SÁNDOR: Révész Imre, mint a teológiai megújulás megindítója, in: *Református Egyház* 1979/1., 17.
- KÓSA LÁSZLÓ: A történész Révész Imre fordulata, in: uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2011, 408–436.
- KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD: Révész Imre teológus, püspök, egyháztörténész, in: Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit–Tudomány–Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 103–119.
- KÖNTÖS LÁSZLÓ: *Fehér foltok egyháztörténelmünkben. Beszélgetés Barcza József kutatóprofesszorral*, in: *Reformátusok Lapja* 1989. július 16., 3.
- Közelmúltunk tükröcserepei. Révész Imre kéziratok hagyatékából*, in: *Reformátusok Lapja* 1989. november 19., 4.
- LOVÁSZ KRISZTIÁN: Az episzkopális kukoricacsörgetéstől a jeremiási küldetésig, in: Csorba Dávid – Szatmári Emília (szerk.): „...*Tanácsaid hűség és igazság.*” *Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*, Budapest – Sárospatak, KRE HTK, Tiszáninneni Ref. Egyházkerület, 2021, 155–178.

- METAXAS, ERIC: *Bonhoeffer – pásztor, mártír, próféta, kém.* Szombathely, Immánuel Alapítvány, 2014.
- Nagyatádi Szabó István a kálvinisták elleni támadásokról, in: *Egyetértés* (politikai napilap) 1921. március 10., 3.
- NÉMETH PÁL (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából,* Budapest, Kálvin Kiadó, 1997.
- PAKSA RUDOLF: *Jobboldali radikalizmus a Horthy-korszak első éveiben.* In: *Rubicon* 2010/4–5., 117–124
- PATAY PÁL: *Révész Imre: Öntudatos hit.* (Kritika) in: *Protestáns Szemle* 1929/7., 488–489.
- PÉTER JÁNOS: *Eligazodásunk. Péter János püspök debreceni székhelyi beszéde,* Bp., Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, [1949] (Kézrel beleírva: 1949. dec. 15.)
- PETŐ ANDREA: *Elmondani az elmondhatatlant,* Budapest, Jaffa K., 2018.
- POLCZ ALAINE: *Asszony a fronton,* Budapest, Jelenkor, 2021.
- RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI FANNI: *Napló 1935–1946 I–II.,* Budapest, Jaffa, 2018.
- RÉVÉSZ IMRE: *A földesúri jog szerepe a magyarországi ellenreformáció szolgálatában,* in: *Theologiai Szaklap* 1912. március, 161–185.
- RÉVÉSZ IMRE: *A kálvinizmus lényege,* in: *Református Szemle* 1915. március 19., 188–191; 1915. április 2., 216–218; 1915. április 9., 233–235; 1915. április 16., 252–254; 1915. április 30., 275–277; 1915. május 14., 310–312; 1915. május 21., 327–329; 1915. május 28., 341–344; 1915. június 4., 361–363. – június 4., 188–363.
- RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyén egység. Négy prédikáció,* Debrecen, 1921.
- RÉVÉSZ IMRE: *„Akikre nem volt méltó a világ...” A magyar protestantizmus története,* Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület, 1923.
- RÉVÉSZ IMRE: A lelkész, mint egyháztörténész, n: Vasady Béla (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész). Harmincnégy tanulmány az egyetlen-célú és sokoldalú lelkipásztori hivatásról.* (Az igazság és élet füzetek 20.) Debrecen, 1940, 24–28.

- RÉVÉSZ IMRE: *A lelkipásztor dicsősége. Beköszöntő egyházi beszéd...*, alapigéje: „Dicsőséget emberektől nem nyerek...” (János 5,41), Debrecen, 1922.
- RÉVÉSZ IMRE: *A magyarországi protestantizmus történelme*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925.
- RÉVÉSZ IMRE: A mai magyar kálvinizmus, in: Németh Pál (szerk.): *Magyar Református Önismereti Olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 129–149.
- RÉVÉSZ IMRE: A nantes-i edictum visszavonása. 1635–1935. október 17., in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 169–173.
- RÉVÉSZ IMRE: *A német protestantizmus válsága a Hitler-uralom alatt*, in: *Magyar Szemle* 1933/19., 213–221.
- RÉVÉSZ IMRE: *A protestantizmus és a vallásszabadság*, in: Uő: „*Tegnap és ma és örökké...*”, Debrecen, 1944, 180–187.
- RÉVÉSZ IMRE: *A Sátán rostál, vagy az Isten?*, in: *Debreceni Protestáns Lap* 1945/8., 1.
- RÉVÉSZ IMRE: A vallásunk a történelemben, in: Kecskeméthy István et al.: *A mi vallásunk. A nagy reformáció négyszázados évfordulójára*, Kolozsvár, Kolozsvári Ref. Theológiai Fakultás, 1918, 199–206.
- RÉVÉSZ IMRE: *Az Ige fénye*, Debrecen, 1923.
- RÉVÉSZ IMRE: *Az óegyház történetéből*, in: *Protestáns Szemle* 1914/4., 245–271.
- RÉVÉSZ IMRE: *Az őrtoronyban*, in: *Hit és Élet* 1921/2. sz., 1–3.
- RÉVÉSZ IMRE: *Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem*, in: *Protestáns Szemle* 1914/6., 339–358.
- RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás lelkipásztorok számára*. in: *Református Tiszántúl* 1993/2., 4–5. Bölcskei Gusztáv előszavával.
- RÉVÉSZ IMRE: *Búcsúszó és felhívás*, in: *Hit és Élet* 1923/11–12. sz., 190–191.
- RÉVÉSZ IMRE: Egyháztörténelem, in: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931, 141–182.

RÉVÉSZ IMRE: *Egyháztörténelem I. Az őskereszténységtől az ellenreformációig, II. Az ellenreformációtól napjainkig (az 1930-as évekig), különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére*, Bp., KGRE HTK, 1993. (Az 1936-ban Debrecenben megjelent két füzet hasonmás kiadása.)

RÉVÉSZ IMRE: *Emlékezés Megyericsy Bélára*, in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 235–237.

RÉVÉSZ IMRE: *Harnack – in memoriam*, in: *Theologiai Szemle* 1930/4–6. sz., 708–711.

RÉVÉSZ IMRE: *Hit és élet*, in: *Hit és Élet* 1921/1., 1–2.

RÉVÉSZ IMRE hozzászólása az MTA elnökségi ülésén a *Magyar Tudományos Akadémiának a Hazafias Népfronthoz* való csatlakozása alkalmával, 1954. október 9-én, megjelent: *Akadémiai Értesítő* 61. kötet (1954), 259–262.

RÉVÉSZ IMRE: *Igehirdetés és politika. Igaz és hamis prófétizmus*, in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, Debrecen, 1944, 328–339. = Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin, 1997, 334–342.

RÉVÉSZ IMRE: Időszaki jelentés az egyházkerületi tanácsülésen, 1944. december 19. In: Uő: *Vallomások*, 67–80.

RÉVÉSZ IMRE: *Időszerű (ha nem is korszerű) elmélgedések*, in: *Hit és Élet* 1922/10., 1–3.

RÉVÉSZ IMRE: *Jánosi*, in: *Hit és Élet* 1921/7., 1–2.

RÉVÉSZ IMRE: Kálvin-rágalmak. in: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin, 1997, 177–193.

RÉVÉSZ IMRE: Kálvin egyháza, II. Az egyházalkotmány normája, in: *Református Szemle* 1919. október 17., 260–262.

RÉVÉSZ IMRE: Kálvin és a gályarabok, in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 123–126.

RÉVÉSZ IMRE: Kálvin és Institutiója, in: Uő: „*Tegnap és ma és örökké...*”, Debrecen, 1944, 112–122.

RÉVÉSZ IMRE: *Krisztus király. Ünnepi beszéd 1937. október 31-én Budapesten a pesti Vigadóban rendezett reformáció emlékünnepen*, Bp., Bethlen Gábor Szövetség, 1938.

RÉVÉSZ IMRE: Lelki kálvinizmus, in: *Hit és Élet* (A Tiszántúli Újság – politikai lap – mellékleteként jelent meg) 1921/1. sz., 2–3.

RÉVÉSZ IMRE: *Luther páncélja*, in: *Egyházi Ujság* (Kolozsvár) 1915/2., címlap.

RÉVÉSZ IMRE: *Lutheri és kálvini vallásosság*, in: *Református Szemle* 1914. április 3., 222–224; 1914. április 10., 237–240; 1914. április 17., 246–251.

RÉVÉSZ IMRE: *Magyar református egyháztörténet, I. kötet, 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, 1938.

RÉVÉSZ IMRE: *Magunkról – mindenkinek, akit illet*, in: *Hit és Élet* 1921/3., 2–4.

RÉVÉSZ IMRE: Méliusz és Kálvin, in: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négyszázadik évfordulójára*. Írták a Debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetem Református Hittudományi Karának tanárai és doctorai, Debrecen, 1936, 295–340.

RÉVÉSZ IMRE: *Mennyei nász dal*, Debrecen, 1926.

RÉVÉSZ IMRE: *Mohács és a reformáció*, in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, Debrecen, 1944, 98–111.

RÉVÉSZ IMRE: *Nevelés az egyháztörténelmi katedrán*, in: *Református Szemle* 1915. szeptember 24., 590–594, 594. [székfoglaló beszéd]

RÉVÉSZ IMRE: *Olvasóinkhoz*, in: *Hit és Élet* 1923/1–2.

RÉVÉSZ IMRE: *Ő a békesség*, in: *Debreceni Protestáns Lap* 1933/51., 1.

RÉVÉSZ IMRE: *Öntudatos hit. Káté a református egyházba belépni óhajtok számára, valamint a gyülekezeti hitvédelem céljaira*, Debrecen, 3., javított kiadás, 1944. (korábbi kiadás: 1929)

RÉVÉSZ IMRE: Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?, in Uő (szerk.): „*Tegnap és ma és örökké...*”, *Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből*, Debrecen, Coetus Theologorum, 1944, 298–310; Eredetileg: *Theologiai Szemle* 1935, 133–141; többek között megjelent még a *Reformátusok Lapja* Tiszta forrásból c. rovatában is 1995. január 8-án.

Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából az egyházkerületi tanácsülésben, in: *Debreceni Protestáns Lap* 1945/10–11, 1.

RÉVÉSZ IMRE: *Részletek az egyházkerületi közgyűlés színén felolvasott püspöki jelentésből*, in: *Debreceni Protestáns Lap* 1945/9., 1.

RÉVÉSZ IMRE: *Révész Imre élete 1826–1881*, Debrecen, 1926.

RÉVÉSZ IMRE: Utolsó jelentés az egyházkerületi közgyűlés számára. In: Uő: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*, Budapest, Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 128–140.

RÉVÉSZ IMRE: *Szekfü Gyula (1883–1955)*, in: *Akadémiai Értesítő* 62. kötet, 1955, 355–357.

RÉVÉSZ IMRE: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*, szerk. Barcza József, Budapest, Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990.

RÉVÉSZ IMRE: Zsinat és hitvallás, in: Németh Pál (szerk.): *Magyar Református Önismereti Olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 13–16, Eredetileg: *Kálvinista Szemle* 1920. szeptember 26.; október 3.

RÉVÉSZ IMRE – KARÁCSONY SÁNDOR: *Mostani és leendő énekeskönyvünk*, (Igazság és Élet füzetei 22.), Debrecen, Városi Nyomda, 1941.

RÉVÉSZ IMRE – SEGESVÁRY LAJOS: *Az egyháztörténelem alapvonalai*, 3. változatlan kiadás, Debrecen, 1994.

SOÓS BÉLA: „*Tegnap és ma és örökké...*” (Könyvismertetés) in: *Theológiai Szemle* 1944/2. sz., 103–113.

SZABADI ISTVÁN (szerk.): *Krisztusban nyert erő. A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*, I–II. kötet, Debrecen, TTRE Levéltára, 2016.

SZABÓ ANDRÁS PÉTER: *Révész Imre, az idők viharában (1944–1967)*, in: *Protestáns Szemle* 2003/2., 66–84.

SZABÓ ISTVÁN: Révész Imre 1889–1967, in: *Magyar Tudomány* 1967. december, 784–786.

SZATHMÁRY BÉLA: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíraskodásra*, PHD értekezés, Sárospatak, 2004. <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5754> (Letöltés: 2023. 09. 26.)
Székely György beszámolója a Magyar Történelmi Társulat közgyűléséről, in: *Századok* 1966/2–3., 618–633.

SENTKIRÁLYI JÁNOS: *Egy barátság dokumentuma*, in: *Magyar Nemzet* 1977. február 27., 9.

THURNEYSSEN, EDUARD: *A lelkigondozás tana*, Budapest, Ref. Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1950.

TOPOR ISTVÁN: *Hetven évvel ezelőtt, 1944. június 25-én kezdődött meg a debreceni gettó felszámolása és az ott élők deportálása*, in: *Korok* – online folyóirat, forrás: <https://korok.webnode.hu/products/topor-istvan-hetven-evvel-ezelott-1944-junius-25-en-kezdodott-meg-a-debreceni-getto-felszamolasa-es-az-ott-elok-deportalasa/> (Letöltve: 2024. 04. 09.)

TÖRÖK ISTVÁN: *Barth Károly teológiájának a kezdetei*, Debrecen, 1994.

TÜSKÉS GÁBOR: Az önéletrajzi és a vallási műfajok határán: A Confessio Peccatoris kritikai kiadása elé, in: Molnár Gergely (szerk.): *Történetek a magyar nemzet múltjából. A Nemzetstratégiai Kutatóintézet történeti tárgyú konferenciáinak összefoglaló tanulmánygyűjteménye*, Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2017, 70–77.

VÁLYI NAGY ERVIN: „Teológia – igazolás vagy nyitás?” (1968), in: Uő: *Minden idők peremén. Válogatott írások*, Budapest, EPMSZ, 1993, 121–132.

VASADY BÉLA: A lelkész, mint dogmatikus, in: Vasady Béla (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész). Harmincnégy tanulmány az egyetlen-célú és sokoldalú lelkipásztori hivatásról. (Az igazság és élet füzetek 20.)* Debrecen, 1940, 39–43.

VASADY BÉLA: *Az Ige útján sántikálva (teológiai önéletrajz)*, Debrecen, 1993.

ZAHRNT, HEINZ: *Az Isten-kérdés. Protestáns teológia a XX. században*, Budapest, Lux Kiadó, 1997.

ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, szerk. Ladányi Sándor, Bp., Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977.

A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről, Debrecen, Debrecen Sz. Kir. Város és a TTREK Könyvnyomda Vállalata, 1939.

Levéltári források, kéziratok

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában:

A Tiszántúli Ref. Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, TtREL I. 1. a) 62. k. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1944–1948

A Tiszántúli Ref. Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, TtREL I. 1. a) 76. k. Közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvek 1944–1948

Tiszántúli Ref. Egyházkerület igazgatási iratai, TtREL I. 1. c) 464. d. Igazgatási iratok 1944

Személyi adattár, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai

- *Körlevél a Tiszántúli Egyházkerület Valamennyi Lelkipásztorához és Presbitériumához, Nyíregyháza, 1945. szeptember 23.* TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 4. sz.
- SÁNDOR LAJOS: *A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Szeghalmi Szervezetének levele a Hajdúvármegyei központnak, Szeghalom, 1945. szeptember 24. (67/1945.)* TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 5. sz.
- BÉKEFI BENŐ: *Levél Révésznek*, Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátai Társasága, Nyíregyháza, 1945. szeptember 26., TtREL I. 8. d. 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 6. sz.
- RÉVÉSZ IMRE: *Válasz Békefinek*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 6a. sz.
- PÁSZTOR JÓZSEF–FAZEKAS JÁNOS: *A Szociáldemokrata Párt körlevele*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 7. sz.
- RÉVÉSZ IMRE: *Tájékoztató jegyzetek*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai,
- Dr. Révész Imre püspöki tisztségről való lemondása (Debrecen, 1945. augusztus 21.). TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, III. *Révész Imre 1945-ben püspökké választásával kapcsolatosan összegyűjtött iratok.*

Személyi adattár, TtREL I. 8. d.), 68. d. Pap Béla iratai

RÉVÉSZ IMRE: *Vegyes dolgozatok a Közlönyből és az Egyházi Ujságból 1910–1917*, TtREL I.1.8.d Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai.

TREK Püspöki Hivatal iratai, TtREL I. 1. e) 90/a d. elnöki iratok 1945

Debreceni Egyházközség jegyzőkönyvei, TtREL I. 99. c. 100. kötet presbiteri jegyzőkönyv 1930.

Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattárában:

R 2623

Révész Imre bibliatanulmányainak és előadásainak vezérfonalai és jegyzetanyaga. Több különálló füzetben.

- I. füzet: RÉVÉSZ IMRE: *Róma 9–11. Nyelvi és tárgyi preparáció, a bibliamagyarázatok vázlata.* Dátum nélkül.
- III. füzet: RÉVÉSZ IMRE: *Husztizmus. Lelkészevangelizáció, 1946. október 1–5.*
- IV. füzet: RÉVÉSZ IMRE: *Hanyatló papság, emelkedő prófécia – I. Ároni ház, 1947. szeptember 30. – október 4. 1Sám 1–4. alapján.*

R 2630

RÉVÉSZ IMRE: *Egyetemi előadások jegyzetei, XIII. Dogmatörténet*

R 2633

RÉVÉSZ IMRE: *1944 késő ősztől 1949. április 14-ig Debrecenben és egyebütt elhangzott igehirdetésem, bibliatanulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam).*

- RÉVÉSZ IMRE: *Az Egyház, mely Krisztust megölte,* Gyula, 1947. április 29.
- RÉVÉSZ IMRE: *Egyházunk számadása*
- RÉVÉSZ IMRE: *Egyház és állam* (népszerű főisk. tanfolyami előadás)
- RÉVÉSZ IMRE: *Igaz és hamis próféták,* igehirdetés, R 2633/216.
- RÉVÉSZ IMRE: *Isten panopliája,* igehirdetés, R 2633/217.
- Révész Imre: *Zsidókérdés, zsidómisszió* (ApCsel 13,13–52, lelkészevangelizáción)

R 2637

- *Farkas Ignác levele Révész Imréhez,* R 2637/1.
- RAVASZ LÁSZLÓ, VASADY BÉLA és TÖRÖK ISTVÁN levelei Révész Imréhez, R 2637/ 2–4.

R 2651

RÉVÉSZ IMRE: *Egy vagy más korjellemző szempontból megőrzésre érdemes, kiadatlan, vagy csak egy részben kiadott (vagy idegen nyelven megjelent) dolgozataim.* Esetleges publikálásuk életemben hozzájárulásom nélkül nem történhetik meg. Holtom után is jobb, ha feledésbe merülnek.

- RÉVÉSZ IMRE: *Lelkeszi pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?* Előadás, kiadatlan kézirat, 1932
- RÉVÉSZ IMRE: *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére*

R 7472

RÉVÉSZ IMRE: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv a keresztyén tanítás és egyéb missziói munkák céjaira*, Bp., 1950.

R 7485

RÉVÉSZ IMRE: *Montaubani tanévem alatt 1910/11 hazaírt leveleim*.

R 7533

RÉVÉSZ–RAVASZ levélváltások. A kezdetektől [1926]–1959-ig.

R 7534

RÉVÉSZ–RAVASZ levelezés 1960–1966.

R 7550

RÉVÉSZ IMRE: *Vallás? Egyház?* Részlet a kéziratos kötetből.

Kállay Kálmán levele Révész Imréhez, 1944. augusztus 4. DRK Kézirattár

RÉVÉSZ IMRE: *A keresztyénség helyzete Németországban*. Előadás 1936. december 13-án, Debrecen-Ispotály, DRK Kézirattár

RÉVÉSZ IMRE: *A megtérés*, DRK Kézirattár

RÉVÉSZ IMRE: *A protestantizmus háttérbe szorulása*. Előadás a kollégium internátusban, 1937. április 7-én, este 8 órakor, DRK Kézirattár

RÉVÉSZ IMRE: *A theologus-existentia ma. Hat bibliatanulmány, ifjú theologusok részére*, 1940/41. DRK Kézirattár

RÉVÉSZ IMRE: *Az állam* (Márk 12,13–17), in: *Isten örök rendje*, DRK Kézirattár

RÉVÉSZ IMRE: *Az Úr szenvedő szolgája, A debreceni ghettóban*, 1944. VII. 11., DRK Kézirattár

Révész Imre igehirdetése a debreceni Nagytemplomban, 1944. július: *Az én országom nem e világból való!*, (Jn 18,36a) DRK Kézirattár

Tiszáninnyi Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtár Kézirattárában:

RÉVÉSZ IMRE: *Vox Clamantis in deserto. Magános tépelődések a magyarországi református egyház holnapjáról*, [1951–1965], Kt.d.22.944.

A Révész család (Paraczkay Ágnes) tulajdonában lévő iratok:

BUCSAY MIHÁLY: *Révész Imre emlékezete 1889–1967. Születésének 85. évfordulóján.*
Paraczkay Ágnes tulajdonában.

FERENCZY KÁROLY: Révész Imre akadémikus ny. egyetemi tanár, volt debreceni református lelkipásztor, tiszántúli püspök tudományos és közéleti irodalmi munkásságára vonatkozó bibliográfiai adatok, nyomtatásban megjelent írásainak, valamint hátrahagyott kéziratának gyűjteménye.

RÉVÉSZ IMRE: *Bizalmas utasítás a debreceni tankerület tanszemélyzete számára*, 1944. dec. 1.

RÉVÉSZ IMRE: „*EGYHÁZTÖRTÉNETÍRÁS*” *az idők viharában*, Néhány megjegyzés Kádár Imrének „Egyház az idők viharában” című, 1957 végén megjelent könyvére, 1959. szeptember 20–23.

Révész Imre levele Bartha Tiborhoz 1958. május 2-án.

RÉVÉSZ IMRE: *Sándor bácsiról. Emléktöredékek egy baráti kör számára*, 1961. szeptember.

Szabó Gábor hagyatéka – a Dani család tulajdonában:

BARCZA JÓZSEF: *Révész Imre kortörténeti jelentősége.* Elhangzott 1994. december 19-én a Debreceni Református Kollégium Dísztermében.

PÁKOZDY LÁSZLÓ MÁRTON: *Révész Imre – A presbiter püspök* (kézirat), elhangzott 1987-ben Révész Imre halálának 20. évfordulóján a Budapest-Kelenföldi Református Egyházközségben.

RÉVÉSZ IMRE: *Levél Nánássy Andor úrnak*, 1945. júl. 15.

RÉVÉSZ IMRE levelezőlapja Szabó Gábornak, 1936. december 14.

RÉVÉSZ IMRE: *Püspöki körlevél az espereseknek*, 1944. július 19., 3263/1944. szám,

SZABÓ GÁBOR: *Emlékezés Révész Imrére*, Bottyán Jánosnak írt levele, 1967. április 27.

SZABÓ GÁBOR: *1944. Révész és a politika.*

SZABÓ GÁBOR: *Révész és a zsidókérdés.*

SZABÓ GÁBOR: *Révész Imre élete, 1889–1967.*

SZABÓ GÁBOR: *Hagyaték, Epilógus*

SZABÓ GÁBOR: *Nyugdíjban 1950 júniusában.*

TARTALOMJEGYZÉK

I. A témaválasztásról.....	1
II. A Révész-kutatás jelenlegi állása	3
II.1. Révész-pályakép	3
II.2. Révész-kutatás	5
III. A révész-i életmű vizsgálata új szempontok szerint.....	17
IV. A vizsgálat struktúrája.....	23
V. Révész Imre írásszerűsége – A Szentírás helye és szerepe Révész igehirdetéseiben és lelkesítő munkásságában.....	26
V.1. Révész írásszerűsége – homiletikai szempontok szerint.....	26
V.1.1. Révész Imre igehirdetéseinek vizsgálata felépítésük szerint	29
V.1.2. Az igehirdetések bevezetése.....	30
V.1.3. Révész írásmagyarázatának alapelvei	30
V.1.4. Az igehirdetések befejezése.....	35
V.1.5. Reflexió és önreflexió.....	36
V.2. Révész Imre írásszerűsége – exegetikai szempontok szerint. (A predestináció révész-i megközelítései).....	38
V.2.1. Exegetikai és írásmagyarázati formák között – A Róma 9–11 magyarázata.....	38
V.2.2. Predestináció narratív formák között	44
V.2.3. Barth első magyarországi látogatásának háttere.....	49
V.3. Révész Imre írásszerűsége – az érvényesítés elve szerint.....	50
V.3.1. Baltazár Dezső hitvallása	51
V.3.2. Révész Imre Kátéja (1929, 1937, 1944)	63
V.3.3. A „Bizalmas utasítás” – A lelkigondozó püspök.....	65
V.4. Révész szentírás-értelmezése és megélése – összegzés	75
VI. Révész Imre krisztológiája	77
VI. 1. Az a-dogmatikus Krisztus-központúság – teológiai és tudományos alapvetés.....	77
VI.2. A Krisztus királyságáról szóló tanítása	80
VI.2.1. Krisztus királysága – Kálvin Institutiójában.....	81
VI.2.2. Krisztus királysága – Kálvin kommentárjainak „ajánlásai” szerint.....	82
VI.3. Krisztus királyi uralmának megvalósulása az egyházban.....	84
VI.3.1. Az egyház megújulásának szükségessége	86
VI.3.2. Az egyház megújulásának lehetséges módjai	87
VI.3.3. Az egyház megújulásának feltételei	88
VI.4. Amikor Krisztus királyi uralma veszélybe kerül.....	90

VI.4.1. Révész Imre felemeli szavát a Hit és Élet hasábjain	90
VI.4.2. Révész Imre felemeli szavát az előadásokon	91
VI.5. Krisztus királyi uralma a felekezeti sokféleségben.....	94
VI.6. Krisztus királyi uralma a protestantizmus megújulásának egyetlen esélye.....	96
VI.7. Krisztus királyi uralma a világ békességének záloga.....	98
VI.8. Krisztus hármastiszte – Révész megszólal a teológus ifjúság előtt.....	99
VI.8.1. „A theologus-existentia ma” – a teológuslét értelmezése	100
VI.8.2. A Kerub – a teológuslét papi jellege.....	103
VI.8.3. A sas – a teológuslét prófétai jellege.....	105
VI.8.4. Az oroszlán – a teológuslét királyi arca	107
VI.8.5. Az ember – a teológuslét emberi arca	108
VII. Révész Imre ekkleziológiája.....	110
VII.1. Az egyház, ahogy Révész Imre „tanulta” és „tanította” – elvi alapok	112
VII.1.1. A felkészülés időszaka, első írásai.....	112
VII.1.2. Doumergue közvetítésével Kálvin közelében	113
VII.1.3. Az identitáskeresés útján (1910-es évek).....	114
VII.2. Egyház- és gyülekezetépítés	117
VII.2.1. A lelki kálvinizmus meghirdetése	117
VII.2.2. Révész Imre szószéki szolgálatai	119
VII.3. Az egyház, ahogy Révész Imre „megélte”	121
VII.3.1. Az 1938-as tiszántúli püspökválasztás.....	121
VII.3.2. Révész Imre tisztségértelmezése.....	123
VII.3.3. A türelmes papír titka.....	137
VII.4. Az egyház, ahogy Révész Imre „szenvedte” – egyházlátása	139
VII.4.1. A második újraválasztása (1945)	139
VII.4.2. Révész Imre gondolkodása az egyház és az állam kapcsolatáról.....	147
VII.4.3. A zsidókérdésről	156
VII. 5. Az egyház, ahogy Révész Imre kívülről „szemlélte”	170
VII.5.1. Révész és a hajó(roncs)	170
VII.5.2. Révész a „parton”	173
VIII. Összefoglalás	176
Bibliográfia.....	180
Tartalomjegyzék.....	195